ó idő + + + gyorsuló idő +

Kornai János

Régi és új ellentmondások és dilemmák

Kornai János

Régi és új ellentmondások és dilemmák

KORNAI JÁNOS

Régi és új ellentmondások és dilemmák

© Kornai János, 1989

Előszó

A Magvető Kiadó 1983-ban jelentette meg *Ellentmondások és dilemmák* címen nyolc tanulmányomat. A jelen kötet egyenes folytatása az előbbinek, és nyolc, azóta írott újabb írásomat fűzi össze. Közülük egyik-másik olyan kérdést tárgyal, például a magyar reform helyzetét vagy a vállalatok költségvetési korlátjának puhaságát, amellyel már a korábbi kötet is foglalkozott. Ezekben az esetekben az késztetett a téma újbóli átgondolására, hogy tények, adatok alapján ellenőrizzem, s ha kell, módosítsam, továbbfejlesszem korábbi állításaimat, s az újabb tapasztalatok és viták fényében jussak el pontosabb, teljesebb megfogalmazásokhoz. Tartalmaz a kötet egy rövid feljegyzést, amelyet felsőbb szervekhez juttattam el, s amelyben (mellesleg szólva: hatás és eredmény nélkül) a mindennapos gyakorlat ügyeihez, elsősorban az infláció kérdéséhez szóltam hozzá. S tartalmaz ez a kötet olyan tanulmányt is, amely megpróbál felülemelkedni a mindennapos gyakorlaton, s egy általános morálfilozófiai problémával, az egyéni szabadság és a reform viszonyával kapcsolatban fejt ki gondolatokat.

Noha a nyolc írás nagyszámú, szerteágazó témakört fog át, közös bennük az, hogy valamennyi a szocialista rendszer régi és új ellentmondásait és dilemmáit vizsgálja. A bürokrácia és a piac, az állami és a magántulajdon konfliktusai, a valóságos és az ál-nyereségösztönzés, az árstabilitás és az infláció, az állami szabályozás és az egyéni szabadság összeütközései - megannyi, egymással szorosan összefüggő, ellentmondásokat szülő, dilemmákat kiélező jelenség. Lelkiismeretes feltárásuk időszerűbb, mint valaha.

1988. április

JEGYZET

A jelen kötetben közölt tanulmányok, egy kivétellel, már megjelentek nyomtatásban. A korábban publikált szövegekhez képest csak apróbb változtatásokat hajtottunk végre. A tanulmányok érdemleges mondanivalóján - az eredeti szövegekhez képest - nem változtattunk. Az első közlések helyét lásd a kötet végén.

Megragadom az alkalmat, hogy hálás köszönetet mondjak Kovács Máriának, ifj. Nagy Andrásnak és Fazekas Lászlónénak a kötet megszerkesztéséhez nyújtott segítségért.

Bürokratikus és piaci koordináció

Tanulmányommal két célom van. Az egyik: szeretnék néhány elméleti gondolatot felvetni és egy elemzési apparátust felvázolni, amely felhasználható a kérdéskör vizsgálatához. Másik célom: szeretnék a címben megjelölt téma szempontjából hozzászólni a gazdasági reform problémáihoz.

A tanulmány hosszabb kutatás résztermé ke. A terjedelem korlátai miatt kénytelen leszek igen röviden tárgyalni nagy és bonyolult kérdéseket; részletesebb kifejtésre majd későbbi publikációkban kerül sor.

A koordináció négy mechanizmusa

A tanulmányban különböző *koordinációs mechanizmusokat* állítunk egymással szembe. Koordináción - a jelen írás gondolatmenetének keretei között - két vagy több egyén vagy szervezet egymásra hatásával járó mikrofolyamat szabályozását értem. Nemcsak a szokványos értelemben vett gazdasági javak előállításának és forgalmának szabályozását soroljuk ide, hanem min-

dennemű társadalmi transzformációs és tranzakciós folyamatét. Tehát idetartozik nemcsak a vas vagy a textília termelésének és értékesítésének koordinációja, hanem a gépkocsi-közlekedésé vagy az egészségügyi tevékenységé is.

Szinonimaként használhatjuk az *allokációs mechanizmus* kifejezést is. A koordináció ugyanis magába foglalja a tevékenység ráfordításainak és kibocsátásainak allokációját.

Az absztrakt elemzés céljaira négy tiszta típust különböztetünk meg. Ezeket sematikus formában az *1–4. ábra* mutatja be. Az ábrákon látható folytonos vonalak a rendszer egységei között végbemenő *reál* input-output áramlásokat jelképezik, míg a szaggatott vonalak *információs-szabályozási* inputokat és outputokat képviselnek.

A koordinációs alapformák megkülönböztetésére három-három fő jellegzetességüket emeljük ki.

1. Bürokratikus koordináció[1]

1. ÁBRA
A BÜROKRATIKUS KOORDINÁCIÓ SÉMÁJA

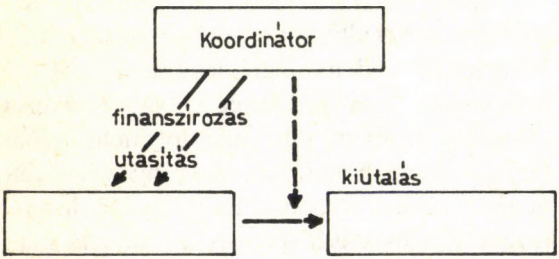

a) A koordinátor egyén vagy szervezet és az általa koordinált egyének vagy szervezetek között vertikális kapcsolat, alá-fölérendeltségi viszony áll fenn. A mikrofolyamatok bürokratikus közvetlen szabályozása fölé rendszerint az alá-fölé rendeltségek többszintű hierarchiája épül, amely közvetve részt vesz a koordinációban.

b) Az egyének vagy szervezetek késztetését a koordinátor utasításainak és tiltásainak elfogadására a jogi szankciókkal alátámasztott adminisztratív kényszer biztosítja. A vertikális kapcsolat tartós és intézményesült; mind „fent", mind „lent" kölcsönösen elismerik.

c) A tranzakciók nincsenek okvetlenül monetarizálva. De ha igen, akkor az alárendelt egyén vagy szervezet pénzügyi függőségben van fölérendeltjétől.

2. Piaci koordináció

2. ÁBRA
A PIACI KOORDINÁCIÓ SÉMÁJA

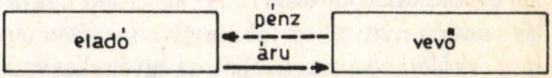

a) Az eladó és a vevő egyén vagy szervezet között horizontális kapcsolat, mellérendeltségi viszony áll fenn; a két fél jogilag egyenrangú.

b) Az egyének vagy szervezetek késztetését a pénzbeli nyereség szerzésének szándéka adja meg. Tiszta formájában a piaci koordináció az el-

adó és a vevő megegyezésén alapuló szabad árak szerint megy végbe; olyan áron, amely mellett mindkét félnek érdemes eladni, illetve venni.

c) A tranzakciók monetarizáltak. Ez az egyedüli koordinációs forma, amely okvetlenül monetarizált.

3. Etikai koordináció

3. ÁBRA
AZ ETIKAI KOORDINÁCIÓ SÉMÁJA

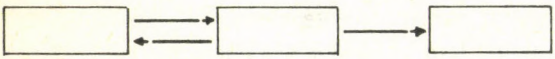

a) Akárcsak a piaci koordinációnál, itt is horizontális kapcsolat, mellérendeltségi viszony áll fenn az egyének vagy a szervezetek között.

b) A késztetést nem adminisztratív kényszer, de nem is pénzbeli nyereség megszerzésének szándéka adja meg. Alapulhat viszonosságon, egymás kölcsönös segítésének elvárásán, de lehet egyoldalúan altruista is. Az absztrakt tárgyalás szintjén nyitva hagyjuk, hogy konkrétan milyen erkölcsi elvek motiválják az egyéneket vagy a szervezeteket. A koordináció e formájának tartós érvényesüléséhez az szükséges, hogy megszokás és hagyomány rögzítse, s a résztvevők számára erkölcsileg kötelező normává emelje az alapjául szolgáló elveket.

c) A tranzakciók rendszerint nem monetarizáltak. (Bár akadhat kivétel; egyik lehetséges formájuk a pénzbeli ajándék.)

4. ÁBRA
AZ AGRESSZÍV KOORDINÁCIÓ SÉMÁJA

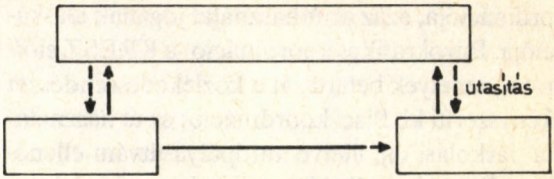

a) Vertikális kapcsolat áll fenn egy fölérendelt és egy vagy több alárendelt egyén vagy szervezet között. Ennyiben hasonlít az 1. formára.

b) A késztetés: a fölérendelt által alkalmazott erőszak az alárendelttel szemben, az általa kívánt transzformáció vagy tranzakció kikényszerítésére. Ez önkényes – jog és erkölcs által el nem ismert – erőszak. Éppen ez különbözteti meg az 1. formától: a kényszer itt nem intézményesült. Emiatt többnyire nem tartós, hanem alkalmi jellegű.

c) A tranzakciók lehetnek akár monetarizáltak, akár nem.

Két példát hozok fel a négy alapforma szemléltetésére. Az egyik példa a *föld* hasznosításának koordinációja. Bürokratikus koordináció: az állami hatóság kiutalja a földet használói számára. Piaci koordináció: a föld tulajdonát, illetve használatának jogát pénzért adják-veszik. Etikai koordináció: a szabad földterület elfoglalói önként megegyeznek, ki melyik területet hasz-

nálja; vagy a tulajdonos ajándékként átadja földjét. Agresszív koordináció: a föld elrablása eddigi birtokosától.

A másik példa: a *személyautó-közlekedés* koordinációja, azaz az úthasználat jogának allokációja. Bürokratikus koordináció: a KRESZ előírásai, amelyek betartását a közlekedésrendészet kényszeríti ki. Piaci koordináció: az út használata parkolási díj, illetve autópálya-útvám ellenében. Etikai koordináció: az autóvezető önkéntes figyelmessége, udvariassága a többi autós iránt. Agresszív koordináció: az autóvezető önkényesen korlátozza vagy megsérti a többi autós jogait: hirtelen fékezésre kényszerítve őket elébük vág, hátulról „nyomja" őket stb.

Néhány általános megjegyzést fűzünk a fenti osztályozáshoz.

– A kérdés irodalmának számottevő része az egyes *szervezeteket* osztályozza, különböző ismérvek szerint, majd egy-egy jellegzetes szervezettípus (például a „büró", a „vállalat") viselkedését tanulmányozza. Ezzel szemben mi *szabályozási folyamatot,* szabályozási mechanizmusokat osztályozunk. Egy-egy ilyen koordinációs mechanizmus átfoghatja a tevékenységek igen széles körét. (Például az állami vállalat mindennemű termelési és forgalmi tevékenységének szabályozása a bürokratikus tervutasításos mechanizmus keretei között.) Lehet azonban szűkebb, részlegesebb hatókörű is (mint az imént említett autóközlekedés koordinációjának példája mutatta).

- Elemzésünkben nemcsak dolgokkal, illetve fizikai cselekvésekkel és folyamatokkal foglalkozunk, hanem elsősorban emberek közötti viszonyokkal, társadalmi viszonyokkal. A kutatási feladat, amelyet el kell végezni, *a koordináció politikai gazdaságtanának* kidolgozása. Azt hiszem, tudományunk még csak a kezdetnél tart e feladat teljesítésében.

- Arra törekedtem, hogy a fentiekben ismertetett négy alapformával *teljes osztályozást* adjak.[2] Az osztályozás teljes abban az értelemben, hogy minden mikrofolyamat közvetlen szabályozását vagy a négy alapforma egyike vagy az alapformák valamilyen kombinációja látja el.[3]

- Soha a történelem folyamán nem létezett olyan társadalom, amelynek minden tevékenységét kizárólag a négyféle alapforma egyike koordinálta volna. Legősibb a 4. és a 3. alapforma, de az 1. és 2. alapforma is igen régi történelmi múltra tekinthet vissza.

A valóságban egymás mellett működnek a különböző alapformák. Hatókörük részben elhatárolódik, részben pedig e formák egymással szorosan vagy kevésbé szorosan összefonódva érvényesülnek. A történelem a kombinációk roppant változatosságát hozta létre eddig is, s a korábbiak mellett folytonosan újabb kombinációk keletkeznek.

Sokszor zajlott le történelmi átmenet az egyik alapformából a másikba. Átmehet a 3. forma az 1. formába: az etikai normák jogi normákká in-

tézményesülnek, betartásuk már nemcsak a lelkiismeretre van bízva, hanem szankciók kényszerítik ki, s ezzel a változással együtt megjelenik a kikényszerítés bürokratikus apparátusa. Vagy egy másikfajta történelmi átalakulás: az etikai koordináció „kommercializálódik", azaz a 3. forma a 2. formába megy át; a cselekvést erkölcsi parancs helyett mindinkább anyagi haszonszerzés motiválja. Vagy ismét egy másikfajta történelmi átmenet: a 4. alapforma átalakul 1. formává. A nyíltan önkényes erőszak intézményesül, jogilag szentesített bürokratikus kényszerré válik. De a fordított út is létezik: a jogilag szabályozott, törvényes keretek között működő bürokratikus szabályozás fajul el nyílt önkényeskedéssé; azaz az 1. alapformából a 4. alapformába kerül át a koordináció.

A további kutatás egyik fontos iránya: a *történeti* – és ehhez kapcsolódva az *oksági* – elemzés. Annak tisztázása, hogy milyen történelmi helyzetben, milyen társadalmi körülmények között melyik koordinációs alapforma kerül előtérbe, illetve a kombinációkon belül milyen arányban, milyen relatív súlyokkal vesznek részt az alapformák. Erre a történeti-oksági vizsgálatra a jelen tanulmány nem vállalkozik. Ehelyett sokkal szűkebb és szerényebb kérdésfeltevésekre szorítkozunk.

Az első kérdés, amelyre felelni szeretnénk: nő-e, stagnál vagy pedig csökken a bürokratikus mechanizmus szerepe a mai Magyarország társadalmi koordinációjában? A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem foglalkozunk a különböző mechanizmusok *relatív* súlyával, arányaival, csupán a bürokratikus mechanizmus *dinamikájának* vizsgálatára szorítkozunk.

A bürokrácia hatóköre nehezen mérhető. Az *1. táblázatban* kísérletet teszünk arra, hogy néhány mutatószámmal jellemezzük a bürokratikus koordináció kiterjedését. Nem kommentáljuk egyenként a hatféle idősor alakulását. Van hullámzás; a kiszélesedés-összehúzódás nem teljesen egyöntetűen megy végbe a különböző mutatószámoknál. A táblázat által adott összképről mégis elmondható: *az adatsorok eléggé nagyfokú stabilitást mutatnak. Csökkenő trend sehol sem látszik; vagy stagnálást, vagy inkább növekedést tapasztalunk. Ez a bürokratikus koordináció rendkívüli szívósságát mutatja egy olyan történelmi időszakban, amelyben pedig egy mélyreható decentralizálási reformfolyamat ment végbe.*

Külön is figyelmet érdemel az 1. táblázat 3. sora, amely a bürokrácia kiadásait tartalmazza változatlan áron, tehát az inflatorikus hatást kiszűrve. Állítsuk ezt szembe a termelés dinamikájával. A fő adatokat a *2. táblázatban* foglaltuk össze.

1. TÁBLÁZAT

A BÜROKRATIKUS KOORDINÁCIÓ KITERJEDÉSÉNEK NÉHÁNY MUTATÓSZÁMA

A mutatószám megnevezése	Mérték-egység	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Jogszabályok száma	darab		319	364	307	382	371	399	386	332	406	431	433
2. Központi szervek létszáma	fő	10 245	10 791	10 892	10 729	10 721	10 806	11 046	11 012	10 993	10 750	10 699	10 069
3. Költségvetési szervek igazgatási kiadásai (változatlan áron)	millió Ft	3 098	3 268	3 462	3 587	3 995	4 221	4 156	4 220	4 369	4 517	4 789	5 049
4. A tiszta jövedelem központosított hányada	%	71,5	73,6	73,4	70,4	69,0	69,6	70,2	69,0	70,0	70,9	70,3	
5. Az állami hozzájárulás és a saját forrás aránya a megyék fejlesztési alapjában	%	427,9	432,9	489,1	489,1	522,9	519,7	736,8	631,9	677,7	666,7	614,1	660,8
6. Az állami vállalatoknál végrehajtott redisztribúció okozta nyereség-eltérítés aránya	%						70,2	59,3	53,7	56,4	63,0	65,8	

Az adatok magyarázata és forrása: Az 1. sorban szereplő adatokat az Igazságügy-minisztériumban állították össze. Lásd még Kovács A. (1978) cikkét.

A 2. sorban szereplő adat csak a központi szervek létszámát foglalja magába, a tanácsokét nem. Nem tartalmazza a fegyveres testületek létszámát. Az adatokat a Pénzügyminisztériumban állították össze.

A harmadik sorban szereplő adatok magukba foglalják mind a központi szervek, mind a fővárosi és megyei tanácsok igazgatási kiadásait. Ez az igazgatási apparátus személyi és dologi kiadásait tartalmazza. Nem foglalja magába tehát sem a védelmi kiadásokat, sem a rendet és jogbiztonságot szolgáló kiadásokat, szociális és gazdasági kiadásokat stb. A folyó áron számított adatokat a költségvetési előirányzatokból vettük át; a tényszámok ezektől kevéssé térnek el. Forrásuk a szóban forgó évekre vonatkozó költségvetési törvényjavaslat. A folyóáras adatokat a KSH-tól kapott árindexsor segítségével számítottuk át változatlan árakra. A „közösségi fogyasztás" árindexsorát használtuk fel erre a célra.

A 4. sorban szereplő adat forrása Kupa M. (1980) könyve, az utolsó évekre vonatkozó kiegészítéseket Kupa M. (Pénzügykutatási Intézet) adta meg.

Az 5. sorban szereplő adat a főváros, a megyék és a megyei jogú városok bevételeinek két forrását arányítja egymáshoz: az állami hozzájárulást osztjuk el a tanács saját forrásaival, majd százalékban fejezzük ki. Az adatokat a költségvetési törvényjavaslatból vettük át.

A 6. sorban szereplő adatokat egy kutatás anyagából vettük át, amelyet a szerző vezetésével folytatott egy kutatócsoport. [Lásd Kornai J.–Matits Á.–Ferge A. (1983) tanulmányát.] Meghatároztuk, mennyi lenne egy-egy állami vállalat nyeresége, ha a vállalatokat nem adóztatnák meg semmilyen formában, de nem is kapnának semmiféle jogcímen állami támogatást. Ezt neveztük „eredeti nyereségnek". (Részletesebben lásd a jelen kötet *A vállalati nyereség bürokratikus újraelosztása* című tanulmányát, illetve annak *A nyereség szétzilálása* című részét.) A táblázatban szereplő adat egy hányados: eredeti nyereség–tényleges elszámolt nyereség per eredeti nyereség. A mutató – megközelítőleg, több-kevesebb pontatlansággal – érzékelteti az állami vállalatoknál végrehajtott jövedelemredisztribúció relatív súlyát.

2. TÁBLÁZAT

A TERMELÉS ÉS AZ IGAZGATÁSI KIADÁS NÖVEKEDÉSI ÜTEME

	GDP	Igazgatási kiadás
1970–1978	5,9%	4,4%
1979–1981	1,4%	5,6%

Forrás: A GPD-adatokat a KSH Évkönyvekből vettük át. Az igazgatási kiadásokra vonatkozó adatok forrására lásd az 1. táblázat 3. sorának magyarázatát. Mindkét adatsor változatlan árak alapján készült.

Azt az időszakot, amelyre vonatkozóan rendelkezésünkre álltak az igazgatási kiadások, két periódusra osztottuk: a termelés lefékezése előtti 1970–1978-as periódusra és a restrikciós 1979–81-es periódusra.

Mindannyian ismerjük Parkinson könyvét, amelyben bemutatja: miközben összezsugorodott a brit gyarmatbirodalom, nőtt a központi gyarmatügyi bürokrácia. A 2. táblázat valamiféle magyar Parkinson-törvényt látszik mutatni: miközben a termelés növekedése radikálisan lelassult, a bürokratikus apparátus kiadásainak növekedése makacsul folytatódik, sőt még egy kissé fel is gyorsul. Honnét e szívósság? Mi a magyarázata annak, hogy a bürokrácia növekedése szinte irreverzíbilis folyamat? A teljesség igénye nélkül négy magyarázó tényezőt emelünk ki.

1. A bürokratikus koordináció önkiteljesítési hajlama

A bürokrácia valamilyen társadalmi mikrofolyamat áramlásába szabályok hálóját feszíti ki. Ha a háló túl ritka, akkor mindenféle szabálytalanság átcsúszik rajta. A védekezés: sűrűbbre szőni a hálót. Ezt nevezhetjük *a bürokrácia „önkiteljesítési hajlamának": hajlamos arra, hogy az általános szabályozást újra és újra egyre konkrétabb és részletesebb szabályokkal egészítse ki.*

Két példát hozok fel, az elsőt az ár- és nyereségszabályozás köréből. A Belkereskedelmi Minisztérium 1979-ben rendeletet hozott az úgynevezett árkockázati alapról.[4] Az eszmét a piaci mechanizmus gyakorlata sugallta. A kereskedelmi vállalat - ha az értékesítés feltételei ezt követelnék - tehessen árengedményt. A vállalat képezzen bevételeiből egy külön alapot, amelyből az árengedmény következtében kieső bevételt pótolja. A gondolat ésszerű - de most jön az ügy bürokratikus szabályozása. „Amit szabad, azt muszáj..." Nemcsak megengedik, de rendeletileg elő is írják az árkockázati alap létesítését. Sőt a legapróbb részletekbe hatoló pontossággal megszabják, hogy - az árbevétel százalékában számítva - a vállalatnak mennyit kell betennie az alapba. A Triálnak 0,8 százalékot, az Amforának 0,7 százalékot, a Piértnek 0,2 százalékot, az Ecclesia szövetkezetnek 0,6 százalékot és így tovább. Ha az alap feleslegesen nagynak bizonyul-

na, akkor ebből a nyereség nem növelhető. Ha viszont az alap túl kicsi, akkor a nyereségből kell feltölteni.

A másik példa a vezetők anyagi ösztönzésének köréből származik. Ugyancsak a Belkereskedelmi Minisztérium 1980-ban rendeletben szabályozta a vállalati vezetők anyagi érdekeltségét.[5] A rendelet 11-féle „szempontot" emel ki, amelyeket figyelembe kell venni a jutalmak megállapításakor. Ezek között megtalálható az energiatakarékossági rendelkezések végrehajtásától a gyermekes szülők és nyugdíjasok kielégítésén át a készletek csökkentéséig számos „konkrét" feladat. A rendelet aprólékos pontossággal szabja meg a prémiumszorzók alsó és felső határait, ügyelve arra, hogy például a felső határ a „vegyes tevékenységű kereskedelemben" 4,0, míg a kölcsönzővállalatoknál és az utazási irodáknál csak 3,5 legyen.

Átnéztük több év rendeleteit, s elmondhatjuk: tucatjával hozható fel a fenti kettőhöz hasonló példa.

2. A bürokrácia kiterjesztése korábban kevésbé szabályozott területekre

Ha az előbbi szakaszban a bürokrácia intenzív növekedéséről szóltunk, most áttérünk extenzív növekedésének tárgyalására. *Miközben a bürokrácia szerepét az egyik területen visszaszorítják, aközben tevékenységének súlypontja gyak-*

ran áthelyeződik más területre. A jelenség hasonlít arra, amikor a sebész a szervezet egyik helyén kioperálja a rákos daganatot, de közben már áttétel képződött, s a sejtburjánzás máshol indul meg.

A probléma élesen mutatkozott meg 1968 után. A termelés szabályozásából kiiktatták a bürokratikus utasításos mechanizmust. Igaz, közben oda is újra és újra visszaszüremlik. Ami azonban ennél is fontosabb: áttétel képződött, mégpedig a vállalatok jövedelmének szabályozásában. A Pénzügyminisztérium tanulmányt készített a nyereséget érintő szabályozókról. (Lásd: Pénzügyminisztérium Ellenőrzési Főigazgatósága, 1982.) Eszerint 228-féle úgynevezett szabályozó elem (azaz bürokratikus beavatkozás) hat a nyereségre. Tucatnyi állami szerv formál jogot arra, hogy elvegyen vagy adjon, azaz végső soron aktívan belenyúljon a nyereség alakulásába.

3. Hiány és adminisztratív kiutalás

Hiány esetén, amennyiben a piaci koordináció nem láthatja el funkcióját, a kínálat és a kereslet egymáshoz igazítását, vagy belép a 4. mechanizmus (aki bírja, marja...), vagy nélkülözhetetlenné válik a bürokratikus koordináció.

Bűvös kör jön létre.[6] A bürokratikus kiutalási rendszer óhatatlanul túligényléshez vezet, mert az igénylők ezzel vélik javítani alkupozícióikat a kiutalásért folyó versengésben. A kiutalás, a

„jegyrendszer" halmozásra, a felhasználói készletek felduzzasztására késztet. A kereslet szinte parttalanná válik – s már csak emiatt is állandósul a hiány. Ebben a tartós hiányhelyzetben elkerülhetetlen az adminisztratív kiutalási rendszer – és így tovább.

Sokféle példa hozható erre, az állami lakások kiutalásától a ma is még jócskán létező anyagkontingensekig. Friss példa: a devizahiány kiéleződése. Egyszeriben feléledt, sőt valósággal újra kivirágzott a tőkés importnak, a konvertibilis devizák felhasználásának bürokratikus szabályozása.

4. Érdekeltségek a bürokrácia felszámolásával szemben

Magyarországon mindenki bürokráciaellenes – és mégsem tud ez a követelés valamiféle tömegmozgalommá válni. Miért nem?

Egy-egy konkrét terület bürokratikus koordinációjának fenntartásában először is a szóban forgó területet kézben tartó apparátus érdekelt. Számára ez adja meg a hatalmat és a presztízst, s erről nemigen szoktak az emberek önként és szívesen lemondani. De érdekelt a bürokratikus szabályozás fenntartásában az is, akit annak redisztributív hatása kedvezően érint, vagy legalábbis kedvezően érinthet a jövőben. Vegyünk egy már említett példát, a vállalati jövedelemszabályozást. Számos állami szerv számára nagy ha-

talmat jelent, hogy jövedelmet adhat a vállalatnak, vagy elvonhat tőle. E befolyás megőrzésében bizonyos fokig érdekeltek azok a vállalatok is, amelyeknek előnyük származik az újraelosztásból, vagy amelyek arra számítanak, hogy talán ezután kedvezményezetté válhatnak.

A gazdasági vezetés körében sok híve van a további decentralizálásnak, a piaci koordináció szerepe növelésének. De sokan közülük úgy hívei ennek a reformfolyamatnak, hogy közben – az általános reformtól eltérő *kivételként* – síkraszállnak a bürokrácia pozícióinak megőrzéséért *a maguk hatalmi szférájában.* S mivel minden gazdasági vezetőnek van saját hatalmi szférája, minden bürokratikus pozíciónak van erős védelmezője. Ráadásul a védelmezők tömeghátterre, támogatókra számíthatnak, a saját újraelosztási tevékenységük tényleges vagy reménybeli kedvezményezettei körében. *Ez a bürokrácia visszaszorításáért folyó küzdelem paradoxonja: a bürokráciaellenes általános hangulat ellenére nagy erők harcolnak minden egyes bürokratikus pozíció megőrzéséért.*

Vita három nézettel

Noha mint a tanulmány előző fejezetéből is kiderült, a bürokrácia hatóköre szilárdnak bizonyult az eddigiekben, sokan – köztük jómagam is – úgy gondoljuk: küzdenünk kell szerepének csökken-

téséért. Abban azonban megoszlanak a vélemények: *hogyan?* Háromféle nézettel szeretnék vitatkozni.

1. Sem bürokrácia, sem piac?

Egy ifjú szociológusnő egy tudományos vita után kifakadt: „Gyűlölöm a bürokráciát, és gyűlölöm a piacot." Feltételezem, hogy nem szereti az agresszív koordinációt sem. Logikusan következik, hogy úgy véli: a 3. mechanizmus, az etikai koordináció váljék uralkodóvá.

Nem kivételes álláspont ez; elég sokan osztják. Nézetem szerint ebben a végletes formában elfogadhatatlan. A preindusztriális - különösen a primitív - társadalmakban még sokkal nagyobb volt a 3. mechanizmus tere. Akkor még sokkal egyszerűbb feladat volt a tevékenységek koordinációja. A társadalom hosszú időn át kevéssé mozdult, stacioner volt, s olyan körülmények között nagyobb szerephez jutott a megszokás, ugyanazon akciók rutinszerű ismétlődése, a hagyomány befolyása. A társadalom erkölcsileg sokkal homogénebb volt, mint az utóbbi időkben.

Mindez napjainkra mélyen megváltozott. A technikai fejlődés és a sokkal differenciáltabb munkamegosztás miatt sokkal bonyolultabb a koordináció. A gazdaság és a társadalom örökös gyors átalakulásokon megy keresztül, kevésbé tud megrögződni a megszokás és hagyomány.

A különböző rétegek és csoportok erkölcsi felfogása között mélyreható ellentétek feszülnek. Nem hit vagy remény kérdése, hogy ilyen körülmények között játszhat-e domináló szerepet a 3. mechanizmus. Tapasztalatilag ellenőrizhető állítás: *az erkölcsi koordináció nem játszik - és nem is játszhat - uralkodó szerepet egyetlen modern társadalmi-gazdasági rendszerben sem.*

A 3. mechanizmus korszakunkban eléggé instabilnak, bomlékonynak mutatkozik. Számos területen, amelyen etikai koordináció megy végbe, előbb-utóbb „elüzletiesedés" mutatkozik (3 → 2), vagy intézményesül és elbürokratizálódik (3 → 1), sőt a legrosszabb esetben kiszorítja az agresszív koordináció (3 → 4). *Nincs koordinációs vákuum!* Ahol nincs erős és ellenállóképes 1. és/vagy 2. mechanizmus, és ahol erőtlennek bizonyul a 3. mechanizmus, oda betör a 4. mechanizmus.

Véleményem szerint az etikai koordináció szerepe a következőkre korlátozódhat:

- Szabályozhat egyes folyamatokat, amelyekben sem a bürokrácia, sem a piac nem játszik - esetleg nem is játszhat - főszerepet. Például a párválasztás is koordinációs-allokációs folyamat. Korunkban ezt alapvetően etikai koordinációs mechanizmus szabályozza, s a többi mechanizmus legfeljebb kiegészítő funkciókat lát el. (Nyilvánvaló, hogy a történelem során ez nem mindig volt így.)
- Kombinációkon belül is jelentkezhet, az 1.

és 2. mechanizmusok mint fő koordinátorok kiegészítőjeként. Jó esetben elősegítheti, hogy „tisztességes" legyen a bürokrácia, illetve a piac.

Mindaddig, amíg csak ennyit várunk el az etikai koordinációtól, a legmelegebb támogatást érdemli. Nagy szükség van arra, hogy önzetlenségre, önkéntes alkalmazkodásra, embertársaink iránti figyelmességre neveljen a család, az iskola, a sajtó, a rádió és a tévé.[7] Viszont egészen más megítélést érdemel, ha valaki ennél többet vár el; azt hiszi – és azt hiteti el másokkal is –, hogy az etikai koordinációra alapozható, tömegesen és általánosan, a termelés szabályozása. Ez naiv donquijotteria, amely „etikusabb", „közösségibb" korokba való nosztalgikus visszakívánkozással szokott párosulni. Végső soron kártékony hatása is lehet e naiv nézeteknek, mert visszatarthatja az embereket attól, hogy szembenézzenek az igazi dilemmával: milyen szerepet szánunk az 1. és a 2. mechanizmusnak, a bürokráciának és a piacnak? Ezek és csak ezek az igazán erős, súlyos alternatívák.

2. A bürokrácia teljes felszámolása?

A második nézet képviselőjeként 32 év előtti önmagamat idézem. Cikkem jelent meg akkoriban ezzel a címmel: *Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát* (1956). Végletes és naiv nézet ez is. Sokan ma is ezt vallják. Én ma már úgy látom, hogy nem állja meg a helyét.

Közismertek a piac nagy erényei. Érzékeny információs rendszert szolgáltat. Az információhoz automatikusan ösztönzés kapcsolódik. Mégpedig nemcsak pozitív ösztönzés, amely a sikert jutalmazza, hanem negatív is, amely a rossz teljesítményt bünteti. Aki nem alkalmazkodik és nem takarékoskodik, azt a piaci verseny előbb-utóbb kiszelektálja. Különösen fontos, hogy a piacon a vevőnek nagy a befolyása, a termelő és az eladó kénytelen odafigyelni a vevő keresletére.

Mindezzel együtt azonban a piaci koordinációnak nagy fogyatékosságai is vannak; több olyan koordinációs funkció van, amelynek ellátásában a piac kudarcot vall. Ezek közismertek, s éppen ezért kiküszöbölésükre társadalmi igény van. Ezzel együtt *társadalmi igény van a bürokratikus koordináció alkalmazására is.* Ez a társadalmi igény is élteti a bürokráciát, s nem pusztán maguknak a bürokratáknak a szívós ragaszkodása saját befolyásukhoz. Így van ez a kapitalista piaci gazdaságban, s még inkább érvényre jut e társadalmi igény a szocialista társadalmi-gazdasági rendszerben. A teljesség igénye nélkül három jelenségkört emelek ki ezzel kapcsolatban.

Az egyik: *a piac fogyatékosságai a koordináció ellátásában.* Egy-egy tevékenységnek lehet olyan társadalmi hatása, amelyet a piac nem számol el a költségek között, illetve olyan üdvös hatása, amelyet nem számol el a bevételek között. Ez az *externalitások* jól ismert problémája. Többnyire elkerülhetetlen a bürokratikus szabá-

lyozás beavatkozása. Tiltó rendelkezésekre vagy hatóságilag kivetett elrettentő adókra van szükség ahhoz, hogy a gazdasági élet résztvevői korlátozzák a kedvezőtlen externális hatásokkal járó tevékenységeiket. Hasonlóképpen hatóságilag kilátásba helyezett anyagi előnyökkel, például adókedvezményekkel adható ösztönzés a kedvező externális hatásokat hozó akciókra.

Összefügg ezzel a *tranzakciós költségek* problémája. Az úthasználat koordinációja tulajdonképpen megoldható lenne azon az alapon, hogy minden utcasarkon útvámot szednek azoktól, akik történetesen ezt az utat használják. Ez a „tiszta" piaci megoldás azonban nagyon kényelmetlen és drága lenne. Ebben az esetben előnyösebb a bürokratikus megoldás: a gépkocsitulajdonosok adót fizetnek, s ebből fedezik, ingyenes közszolgáltatásként, az úthálózat fenntartását. A piaci megoldás számos más esetben is körülményes és túl magas tranzakciós költségekkel jár, s a bürokratikus megoldás aránylag olcsóbbnak bizonyulhat.

Egy másik fontos jelenségkör: *a piac fogyatékosságai az igazságos jövedelemelosztás biztosításában.* A piac úgy differenciálja a jövedelmeket, hogy eközben szükségképpen megsérti az igazságos jövedelemelosztásra vonatkozó erkölcsi posztulátumokat. Olyan mérvű egyenlőtlenséget hozhat létre, amely már nem szükséges a jobb teljesítményekre való ösztönzéshez. Olyan magas jövedelmek keletkezhetnek, ame-

lyek mögött nincs kellő társadalmilag hasznos teljesítmény, hanem csak szerencse, öröklés stb. És megfordítva; léteznek olyan alacsony jövedelmek, amelyek nem az igyekezet hiányának tulajdoníthatóak, hanem örökölt kedvezőtlen adottságoknak vagy más balszerencsének.

Igazságosabb jövedelmi arányok kialakításához adók és segélyek, újraelosztást szolgáló beavatkozások kellenek - ezek megvalósításához pedig bürokratikus apparátusra van szükség. Minél erősebb a társadalmi igény redisztribúcióra, annál nagyobb lesz a bürokratikus mechanizmus szerepe.

Végül egy harmadik jelenségkör a *monopóliumokkal* kapcsolatos. A termelőerők fejlődése a termelés szakosodásával és koncentrációjával jár együtt, ez pedig elkerülhetetlenül elvezet monopóliumok keletkezéséhez. Ennek a történelmi folyamatnak a kísérőjelensége az, hogy társadalmi igény mutatkozik a monopóliumok hatalmának korlátozására. Bürokratikus szervezetek jönnek létre a monopóliumok ellenőrzésére, vagy államosítják őket, illetve funkcióikat bürokratikus intézmények veszik át.[8]

Összefoglalva: *a bürokrácia nem irtható ki gyökerestül, mert - a termelőerők bizonyos fejlettségi szintjén felül - gyökere maga a társadalmi lét.* A többi koordinációs mechanizmus bajai önmagukban is elkerülhetetlenné teszik a bürokrácia megjelenését. A „fa-erdő" hasonlatnál maradva, szerényebb célokkal kell megelégednünk:

ne nőjenek a bürokrácia fái az égig; ne burjánozzék el, mint a dzsungel.

3. A piac és a bürokrácia harmonikus együttélése?

A harmadik nézet, amellyel vitatkozni szeretnék: a piac és a bürokrácia együttélésének szimplifikálása. E nézet képviselői rendszerint megelégszenek ilyesféle sztereotípiákkal: működjék „államilag szabályozott piac" vagy „tervszerűen korlátozott piac". Ezt azonban könnyebb óhajtani, teljes általánosságban jelszószerűen hangoztatni, mint konkrétan megvalósítani.

A piac és a bürokrácia nem szódavíz és bor, amely tetszés szerinti arányban keverhető; készíthető belőle kisfröccs, nagyfröccs vagy házmester... Lehet a piac bürokratikus korlátozásának olyan mértéke és olyan gyakorlati formája, amely még lélegezni hagyja a piacot. De egy kritikus határon túl a bürokratikus korlátozás lelohasztja a piac eleven erőit, megöli - és csak a piac látszata marad meg. Létezik a piac és a bürokrácia olyan kombinációja, amely szinte csak a kettő hátrányait egyesíti, miközben mindkettő különkülön létező előnyei elsikkadnak.

Példának a világpiaci árakhoz igazodó árakat, az úgynevezett „kompetitív árrendszert" szeretném felhozni. Az alaprendelet 1979 novemberében jelent meg. Azóta már 14 kiegészítő és mó-

dosító, értelmező rendelkezést adtak ki, azaz átlagban 2-3 havonként egyet. De úgy látszik, mindig akad újabb szabályoznivaló. Lássunk egy konkrét rendeletet, az 1981. áprilisit.[9] Valóságos piacon az eladó és a vevő horizontális kapcsolatában dől el, a kínálat és a kereslet viszonya határozza meg, hogy az eladó melyik vevőnek adja el az árut, és milyen áron. Ezzel szemben az említett rendelet vertikálisan nyúl bele ebbe a folyamatba. Az eredeti alaprendelet a külső piaci árhoz kívánta igazítani a belső piacon felszámítható árat. A módosítás meghatározott feltételek mellett felmentést ad ez alól. Megszabja: még ha a nem rubel elszámolású export jövedelmezősége, illetve árszintje csökkent is, a termelő nem köteles a hazai értékesítés árszintjét lejjebb vinni, amennyiben teljesültek a következő feltételek:

- a nem rubel export aránya a belföldi értékesítéshez viszonyítva 5-12 százalék, és a nem rubel export 10 százalékkal nőtt, vagy:
- a nem rubel export aránya a belföldi értékesítéshez viszonyítva 12-25 százalék, és a nem rubel export 8 százalékkal nőtt, vagy:
- a nem rubel export aránya a belföldi értékesítéshez viszonyítva 25 százaléknál több, és a nem rubel export 6 százalékkal nőtt.

Úgy látszik, ezek az arányok nem váltak be. Néhány hónappal később megjelent a módosítás módosítása.[10] A korábbi 10-8-6 százalék kritikus értékek helyébe most a 8-6-4 százalék értékek léptek. Kérdés: miért pont 8-6-4 százalék?

Miért nem kétszer annyi vagy feleannyi? És vajon a hazai piacon történő értékesítés árának nincs-e köze a hazai piac mindenkori helyzetéhez?

E két rendelkezés iskolapéldája a bürokratikus piackorlátozásnak. A világpiaci árakhoz igazodó árrendszert hívei úgy szokták jellemezni, hogy itt a hivatal szimulálja a piacot. Engem a helyzet inkább a nőimitátorok látványára emlékeztet. Felületes szemlélő első benyomása az lehet, hogy nőt lát. Valójában az, akit lát, éppen a leginkább lényeges vonásaiban nem nő. Ez az állítólagos piacszimuláció éppen abban tér el a piactól, ami annak legfontosabb és leginkább előnyös vonása: az eladó a vevőtől (és nem a hivataltól) függ.

Amire itt példát láttunk, nem egyszerűen bűvös kör a piac és a bürokrácia kapcsolatában. Találóbb örvényről, a *bürokratikus piackorlátozás örvényéről* beszélni. Minél gyakoribb, esetlenebb, gépiesebb a beavatkozás, annál rosszabbul működik a piac. Tehát annál inkább úgy érzi a hatóság, hogy kénytelen még gyakrabban és még részletesebben beavatkozni – mire a piac még rosszabbul működik és így tovább. Örvényszerűen mélyül el a piac bürokratikus korlátozása, azaz végső soron elsorvasztása.

Az elmondottakból következik egy-két normatív szempont. Az egyik: számos területen célszerűbb inkább szétválasztani, mintsem összevegyíteni a piac és a bürokrácia szerepét. Sok eset-

ben világosan és egyértelműen elhatárolható: ennek a folyamatnak a szabályozását csak az 1. mechanizmus, amazét viszont csak a 2. mechanizmus végezze. A másik normatív szempont: ha elkerülhetetlen a kombináció, akkor óvatosan kell „ráereszteni" az egyik mechanizmust a másikra. Többnyire nem az 50–50 százalékos arány jelenti az eszményi kompromisszumot. Az egyik forma maradjon uralkodó, a másik pedig inkább csak a korrekciókat, kiegészítéseket végezze el.

Zárómegjegyzés

A tanulmány végére érve, még néhány személyesebb jellegű megjegyzést szeretnék tenni. A bürokrácia népszerű, hálás téma; alkalmas arra, hogy az ember erős érzelmi töltésű kijelentéseket tegyen. Fejtegetéseimben, amennyire tőlem tellett, inkább tárgyilagosságra törekedtem.

Szeretnék azokhoz csatlakozni, akik lényegesen szűkíteni kívánják a bürokrácia hatókörét – de túlfűtött várakozások nélkül csatlakozom ehhez a küzdelemhez. Egyrészt az esélyek nem túl biztatók. Részletesen szóltam arról, hogy menynyire szívós a bürokrácia, s milyen erős az ellenállás hatalmi pozícióinak leépítésével szemben. Ennek ellenére érdemes vállalni az erőfeszítést. Mindenesetre a magam állásfoglalását nem akarnám sem az elfogadás, sem a siker esélyeitől függővé tenni. Másrészt nem lehetnek illúzióink afe-

lől, hogy a piac a bürokratikus koordináció egyetlen komoly riválisa – képes lenne tökéletesen szabályozni a társadalmi-gazdasági folyamatokat.

Mindezek ellenére úgy vélem: *sok olyan terület van, amelyen a piaci mechanizmusnak több lenne az előnye, mint a hátránya. Ezért érdemes és szükséges munkálkodnunk a bürokratikus koordináció lényeges visszaszorításán és a piaci koordináció nagymérvű kiterjesztésén.*

JEGYZETEK

A szerző 1983. április 16-án tartott akadémiai székfoglalója.

Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Balogh Katalinnak, Nagy Mártának és Horváth Lajosnak a kutatáshoz adott értékes segítségükért.

A tanulmány egy korábbi változatát előadtam a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiumában. Hálás vagyok a hallgatóság észrevételeiért és tanácsaiért, amelyeket e későbbi változat megfogalmazásakor hasznosítottam.

1. A bürokrácia tudományos vizsgálatának óriási irodalma van. Csupán néhány művet emelek ki, amelyek leginkább tekinthetők a jelen tanulmány irodalmi hátterének: M. Weber (1967), H. Simon (1976), W. A. Niskanen

(1971, 1975) művei, valamint a magyar irodalomból Hegedűs A. (1966, 1970) és Kulcsár K. (1982) munkái.

2. Az osztályozás kialakítására inspirálóan hatottak Polányi Károly ismert „integrációs sémái". (Lásd 1968 és 1976.) Az itt leírt osztályozás azonban több lényeges vonásában különbözik Polányiétól. Csupán a legfontosabb eltéréseket emelem ki:

Amit Polányi „redisztribúciónak" nevez, az leginkább azzal rokon, amit én - sok más kutatóval egyetértésben - „bürokratikus koordinációnak" hívok. A bürokratikus koordináció keretében végbemehet redisztribúció, de nem ez az egyedüli, sőt nem is ez a legfontosabb tevékenysége ennek a koordinációs formának. Sőt lehetséges bürokratikus szabályozás redisztribúció nélkül is. Polányi a redisztributív szerep kiemelésével nemcsak leszűkíti e koordinációs forma leírását, hanem torzítja az értékelését is. Sok olvasójában - és különösen „polányista" hívőiben - az a benyomás marad meg, hogy az „igazságtalan" piachoz képest a „redisztribúció" igazságosabb újraelosztást biztosít. Megfigyelhető, hogy Polányi híveiben rendszerint ellenszenv él a piaccal szemben, és rokonszenv a „redisztribúció" iránt.

A Polányi-féle „reciprocitás" is túl szűk kategória: ez a 3. alapforma, az etikai koordináció egyik sajátos - de korántsem általános - esete.

3. Félreértések elkerülésére: ez nem jelenti

azt, hogy egy-egy konkrét társadalmi rendszer vagy alrendszer sokoldalú leírása kimerülhetne abban, hogy kizárólag azt mondjuk el róla, melyik koordinációs alapforma vagy azok milyen kombinációja végzi a mikrofolyamatok közvetlen szabályozását.

4. 24/1979. (XII. 30.) BkM számú rendelet az árkockázati alapról.

5. 12/1980. (VII. 15.) BkM számú rendelet a magasabb vezető állású dolgozók anyagi érdekeltségének rendszeréről.

6. Lásd erről a témáról a szerző *A hiány* c. (1980) könyvét, különösen annak 5. és 17. fejezetét.

7. Többek között erre gondol tanulmányában Hankiss Elemér (1982), amikor a „viselkedéskultúra" fontosságára hívja fel a figyelmet.

8. A szocialista gazdaságban ez a fajta bürokratizálási tendencia tovább erősödik azáltal, hogy sok területen mesterségesen (vállalatok összevonásával, profil-„átfedések" kiküszöbölésével, egyes vállalatok ellátási felelősségének kimondásával stb.) monopolvállalatokat hoznak létre. A hatóságilag megteremtett és védett monopolhelyzetben a vállalat magatartása is ennek megfelelően alakul: úgy viselkedik, mintha „hatóság" lenne; diktál ügyfeleinek, adminisztratív kiutalásokat osztogat és így tovább.

9. Az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének 13/1981. (IV. 18.) ÁH számú rendelkezése a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzésről

szóló, 6/1979. (XI. 1.) ÁH számú rendelkezés módosításáról.

10. Az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének 24/1981. (XI. 26.) ÁH számú rendelkezése a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzésről szóló, 6/1979. (XI. 1.) ÁH számú rendelkezés módosításáról.

A puha költségvetési korlát

A modern gazdaságok sok területén figyelemre méltó tendenciát figyelhetünk meg: a gazdasági egységek költségvetési korlátja „felpuhul". A jelenség a vegyes gazdaságokban is megjelenik, és különösen nyilvánvaló a szocialista gazdasági rendszerben. A „puha költségvetési korlát szindróma" általában együtt jár az állam paternalisztikus gazdasági szerepével, amely az állami és magántulajdonban lévő vállalatokkal, a nem profitorientált (non-profit) szervezetekkel és háztartásokkal kialakított kapcsolatait jellemzi.

A tanulmány a következő szerkezet szerint épül fel. Az I. rész célja fogalmi tisztázás. A puha költségvetési korlát fogalmát a *A hiány* (1980) című könyvemben és 1979-es cikkemben vezettem be, amelyekben a szocialista gazdaságokra jellemző krónikus hiány elméletét foglaltam össze. Azóta a fogalmat széles körben vitatták, és sok írásbeli és szóbeli kommentárt kaptam.[1] Most újrafogalmazott formában mutatom be, mely részben átfedi az eredeti meghatározást és értelmezést, részben különbözik attól.[2]

A II. rész azt méri fel, hogyan érinti a költségvetési korlát „puhulása" a vállalat magatartását.

A III. és IV. rész három szocialista országra – Magyarországra, Jugoszláviára és Kínára – és vegyes, nem szocialista típusú gazdaságokra vonatkozó empirikus megfigyeléseket ír le.

I. Fogalmi tisztázás

A „költségvetési korlát" fogalmát nyilvánvalóan a háztartásra vonatkozó mikroelméletből vettem át. Az a feltételezés, hogy a döntéshozónak *van* költségvetési korlátja, ekvivalens azzal, hogy a Say-elv érvényes.[3] Robert W. Clower (1965) joggal mutat rá arra, hogy a költségvetési korlát nem könyvelési egyenlőség és nem is technikai összefüggés, hanem a racionális tervezés posztulátuma. Két fontos tulajdonságát kell kiemelni. Először is azt, hogy a költségvetési korlát a döntéshozó magatartási sajátosságaira vonatkozik: arra a megszokásra, hogy kiadásait a termékeinek eladásából, illetve a vagyonából származó jövedelemből fedezi. Ezért kiadásait pénzügyi forrásaihoz igazítja. Másodszor azt, hogy a költségvetési korlát ex ante változókat korlátoz, elsősorban a keresletet; a döntéshozó jövőbeni, a kiadás felmerülésekor rendelkezésére álló pénzügyi forrásaira vonatkozó várakozásain alapul.

A költségvetési korlát felpuhulása akkor jelenik meg, amikor a kiadások és a jövedelmek közötti szigorú összefüggés fellazul, mert a bevételek feletti túlköltést valamely más intézmény,

tipikus esetben az állam fedezi. A puhulás további feltétele az, hogy a döntéshozó nagy valószínűséggel számítson az ilyen külső pénzügyi segítségre, és ez a valószínűség szilárdan beépüljön a magatartásába. A közölt *5. ábra* egyszerűsített formában mutatja be ezt az esetet.

5. ÁBRA
A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT PUHULÁSA

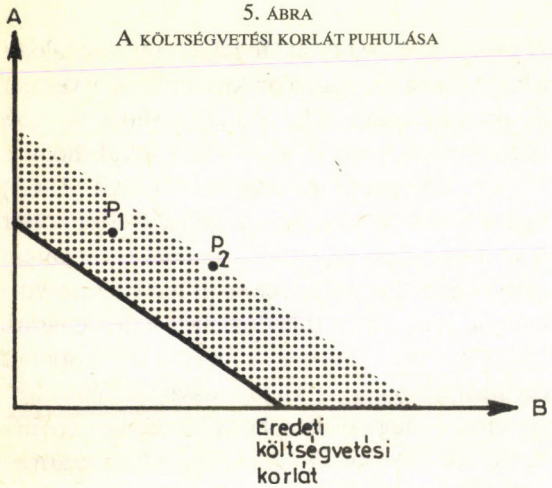

Az ábrán a szokásos, két termékre (A és B) vonatkozó diagramot és az eredeti költségvetési korlátot látjuk. A gazdasági egység túlköltekezett: a P_1 kiadás meghaladja az eredeti költségvetési korlátot. A többletet azonban valamilyen külső pénzügyi támogatásból fedezi. Előfordulhat, hogy a következő időszakban, változatlan belső pénzügyi források mellett a P_2 kiadás még magasabb lesz, ám a többletet ismét fedezik.

A költségvetési korlát, amelyet általában szigorúan meghatározott vonalként képzelünk el, *„tágíthatóvá"* válik. (Ezt jeleníti meg az 5. ábrán a pöttyözött sáv.) Ugyanezt másként is kifejezhetjük, ha valószínűségelméleti fogalmakat használunk: a külső segítség véletlen változó. A döntéshozónak szubjektív elképzelése van e véletlen változó valószínűségi eloszlásáról. Minél nagyobb a szubjektív valószínűsége annak, hogy a többletkiadásokat külső segítséggel fedezik, annál puhább a költségvetési korlát.[4]

A fogalom általános tisztázása után a fejezet további részében és az azt követő részekben csupán a vállalat (mind az állami, mind a magántulajdonban lévő vállalat) esetét elemezzük. A IV. rész ismét általánosabb lesz: a vállalat mellett az állami szervek, a helyi kormányzat és a nem profitorientált (non-profit) szervezetek költségvetési korlátját is elemzi.

A vállalat költségvetési korlátjának puhítására különböző módszereket és eszközöket használnak. Ezek a következők:

1. A központi és a helyi kormányzat által nyújtott *puha támogatások.* A támogatás akkor puha, ha feltételei megegyezésen, tárgyalásokon alapulnak, ha alku eredménye, ha lobbizás útján szerezhető stb. A támogatást a múlt, a jelen és a jövendő költségtúllépéseihez igazítják.

2. *Puha adóztatás.* A puha jelző itt nem az adóztatás *mértékére* vonatkozik. Alacsony adó mellett is lehet az adóztatás rendszere kemény,

ha a szabályok mindenkire egyaránt érvényesek, hosszú időre határozzák meg őket, és az adók befizetését szigorúan megkövetelik. Ezzel szemben az adóztatás – akár magas adók mellett is – puha, ha a szabályok újratárgyalhatók, alkudozni lehet róluk, és politikai nyomással változtathatók. Az adók mértéke nem egyöntetű, hanem a különböző ágazatok, területek vagy tulajdonformák pénzügyi helyzete szerint csaknem testre szabott. Az adókötelezettség teljesítését nem követelik meg szigorúan; a rendszeren rések vannak, ötletszerűen kivételek tehetők, lehetséges a fizetés halasztása stb.

3. *Puha hitel.* A puhaság itt sem a kamat mértékére vonatkozik. A hitelrendszer lehet kemény alacsony kamatlábak mellett is (feltéve, hogy az alacsony kamatot a hitelpiac alakította ki), ha a hitelszerződések teljesítését szigorúan megkövetelik. A hitelező azzal a várakozással kölcsönzi a pénzét, hogy a törlesztés fegyelmezett lesz, nem pedig egy haldokló, adósságait visszafizetni képtelen vállalat megsegítése kedvéért. A hitelszerződésnek mindenáron érvényt szerez: fizetésképtelenség esetén szigorú szankciókat érvényesít, többek között csődgondnokot jelöltet ki, csődeljárást indít, kikényszeríti a vállalat összevonását vagy kiárusítását, és más hasonló jogi eszközöket vesz igénybe. Ezzel ellentétben a hitelrendszer magas kamatlábak mellett is lehet puha, ha a hitelszerződés teljesítését nem követelik meg, a megbízhatatlan törlesztést eltűrik, a

halasztás és átütemezés rendjén való. A puha hitelt olyan vállalatok kisegítésére használják, amelyek súlyos, krónikus pénzügyi gondokkal küszködnek, és valójában nem is fűznek reményt az adósság visszafizetéséhez.

4. *Puha adminisztratív árakról* csak akkor beszélhetünk, ha az árakat nem a vevő és az eladó szabad megállapodása alakítja ki, hanem egy bürokratikus intézmény. Az adminisztratív ár a következő esetben tekinthető keménynek: hogyha egyszer már megállapították az árat, akkor valóban korlátozza a kiadásokat, és nem igazodik automatikusan a költségek növekedéséhez. Az adminisztratív ár akkor puha, ha olyan engedékeny „cost-plus" (költség+profit) elv alapján állapítják meg, ami csaknem automatikusan a költségekhez igazítja az árat.

A költségvetési korlát puhításának e négy módszere nem zárja ki egymást, egyaránt alkalmazhatók párhuzamosan és egymást követően. A felsorolás nem kimerítő, más eszközök is léteznek.

Az általános leíráshoz néhány minősítő és magyarázó megjegyzést kell fűznünk.

Az 5. ábra statikus helyzetet ábrázol. A valóságban a probléma dinamikus. A vállalati költségvetési korlát puhításának mind a négy módja dinamikus folyamatokra vonatkozik: a pénzügyi segítségnyújtás tölti be a vállalat kiadási folyama és az értékesítésből származó bevételi folyam közötti űrt.

Értelmetlen egyik vagy másik vállalat egyedi költségvetési korlátjának keménységéről vagy puhaságáról beszélni, a vállalat egyéni történetét elemezve. Ahogy az általános definíciókban már említettük, a külső segítségre vonatkozó szubjektív valószínűség eloszlása a kollektív tapasztalattól függ. Ebben a vonatkozásban a következő kérdés a meghatározó: nagyszámú vállalatnak mi volt a múltban, hosszabb időszak alatt szerzett, rendszeres tapasztalata? Várható-e, hogy ezek a tapasztalatok hasonlóak lesznek a jövőben is?

„Kemény" és „puha" egy keménységi skála két szélső értéke. Egy determinisztikus, maximalizáló modellben egy felső korlát vagy érvényesül, vagy nem. A mi esetünkben azonban sztochasztikus problémával állunk szemben: a külső pénzügyi segítségre és a pénzügyi fegyelem betartatására vonatkozó szubjektív várakozásokkal. Ezért a szigorúan kötő, effektív korlát és a teljesen laza korlát között átmeneti állapotok is létezhetnek.

Vegyük például az országúti sebességkorlátozást.[5] Vannak, akik mindig figyelembe veszik, és vannak, akik nem, akik ritkán vagy gyakran, kevésbé vagy inkább túllépik a megengedett sebességet. A szabálysértések gyakorisága a szankcionálás szigorúságától függ. De még elnéző alkalmazás mellett is lesz valami hatása a sebességre a puszta ténynek, hogy létezik korlátozás. Azaz a korlát nem teljesen hatástalan, és ezért (a mate-

matikai programozás nyelvén szólva) nem teljesen redundáns, felesleges.

Van még egy ok, hogy inkább a keménységi skála kategóriájában gondolkozzunk, és ne olyan „igen-nem" szerkezetben, amelyben a tökéletesen kötő, illetve a tökéletesen hatástalan költségvetési korlát egymást kizáró lehetőségek. A külső segítség általában nem automatikus, némi erőfeszítést kell tenni ahhoz, hogy megszerezzék. A vállalat vezetőinek (és magánvállalat esetén tulajdonosainak is) politikai csoportokat, lobbikat vagy személyes kapcsolatokat kell felhasználniuk. A nyilvánvaló megvesztegetés országonként eltérő mértékben ritkább vagy gyakoribb. A kölcsönös kedvezményekben megjelenő rejtett korrupció szélesebb körben terjedt el. Ezek az erőfeszítések mind hasonlítanak az Anne O. Krueger (1974) által leírt „járadékra törekvő magatartáshoz" (rent-seeking behavior). Ő főként a kevesebb negatív beavatkozás érdekében tett erőfeszítéseket elemzi, mi pedig a több pozitív beavatkozás kedvéért tett erőfeszítésekről beszélünk. Sem a járadékra törekvés, sem a költségvetésikorlát-puhítás nem valósítható meg költségek nélkül. Ezért - még ha sikerül is felpuhítani - a költségvetési korlátnak van némi hatása a vállalat vagy más mikroegység magatartására.

A költségvetési korlát keménysége nem szinonimája a profitmaximalizálásnak. A profitmaximalizáló vállalat, ha veszteségessé válik, veszteségeinek csökkentését fogja megkísérelni. A ke-

mény költségvetési korlát azt jelenti, hogy bármilyen keményen dolgozik is a vállalat veszteségeinek csökkentésén, a környezet nem tűri az elhúzódó deficitet. A hangsúly a büntetésen van. A költségvetési korlát akkor kemény, ha az elhúzódó veszteség élet és halál kérdése; minél több veszteséges termelőt mentenek meg a tragikus következményektől, annál puhább a korlát. Ami valóban fontos, az a korlát *pszichológiai hatása:* kemény költségvetési korlát esetén a deficit félelmet kelt, mert következményei igen komolyak lehetnek. Míg a profitmaximalizálás a döntéshozó vállalaton belüli célmeghatározására, addig a költségvetési korlát keménysége, illetve puhasága a külső környezet veszteségtűrésének határaira vonatkozik.[6]

Ebből az érvelésből következik, hogy a költségvetési korlát szigorúsága nem csupán pénzügyi kérdés. Mélyebb társadalmi-gazdasági jelenséget tükröz pénzügyi formában. Marxista kifejezést használva: egy bizonyos, az állam és a gazdasági mikroegység között fennálló társadalmi viszonyt tükröz. Robert W. Clower és John F. Due (1972) azt írta a Say-elvről (és ezzel a költségvetési korlátról), hogy az „implicit módon, fogalmilag megkülönbözteti egymástól az üzletembert, a tolvajt és a filantrópot". Amikor a költségvetési korlát puha, akkor az állam és a vállalat nem üzletfelekként állnak egymással szemben. Ugyanakkor a vállalat nem tolvaj, mint ahogyan az állam sem csupán jótékonykodik. Újfajta

viszonnyal van tehát dolgunk. Különféle analógiák merülnek fel: az állam mint gyermekét óvó apa, s a vállalat mint gyermek; az állam mint úr, és a vállalat mint szolga; az állam mint biztosítótársaság, és a vállalat mint biztosított. *A puha költségvetési korlát szindróma a modern állam paternalisztikus szerepének megnyilvánulása.*

A piac *közgazdasági* elmélete az eladó és a piac horizontális kapcsolatára összpontosít. A bürokrácia *szociológiai* elmélete Max Webertől egészen napjainkig a felettesek és alárendeltek vertikális viszonyát vizsgálja, a hierarchián belül. A puha költségvetési korláttal működő vállalat a két tudomány metszéspontján elhelyezkedő probléma. Vállalatunknak horizontális a kapcsolata szállítóival és fogyasztóival, ugyanakkor nagyon sajátos vertikális kapcsolatban áll az állammal.

Ejtsünk még egy szót a fogalmi tisztázásról. A tanulmány tartózkodik attól, hogy túlságosan pedáns meghatározást adjon. A konvencionális „költségvetési korlát" fogalomra hivatkozom, hogy a mikroelmélethez kapcsolódó bizonyos asszociációkat felidézzek. A fogalmat azonban nem szabad mereven, szó szerint értelmezni, inkább metaforaként.[7] A puha költségvetési korlát fogalma a modern társadalom egy tendenciájára vonatkozik: a pénzügyi fegyelem lazulására, annak az érzésnek a meggyengülésére, hogy a kiadások, a túlélés és a terjeszkedés a jövedelemszerző képességtől, nem pedig a külső segítségtől függ.

II. A VÁLLALAT MAGATARTÁSÁRA GYAKOROLT HATÁS

A költségvetési korlát puhulási tendenciájának egy sor egymással összefüggő következménye van. Itt csak hármat tárgyalunk közülük: az árérzékenységre, a hatékonyságra és a túlkereslet kialakulására gyakorolt hatását. Ahogyan az előző rész második felében, itt is a vállalat magatartására összpontosítjuk a figyelmünket.

Az első kérdés az árak hatása a vállalat döntéseire. A vállalat inputjai iránti keresletének negatív hajlásszögű, triviális keresleti függvénye feltételezi a kemény költségvetési korlát létezését. Minél puhább a költségvetési korlát, annál gyengébb a relatív árakhoz való alkalmazkodás kényszere. A tökéletesen puha költségvetési korlát szélsőséges esetében a kereslet saját árra való rugalmassága zéró, a keresleti függvény függőleges, azaz más magyarázó változók határozzák meg, nem az ár. Vessünk egy pillantást az 5. ábrára. Ebből világossá válik, hogy az eredeti költségvetési korlát pontos hajlásszöge nem sokat számít, ha a költségnövekedéseket külső segítséggel könnyen ellensúlyozni lehet, s így a szigorú költségvetési korlátot egy elmosódott körvonalú, széles sáv helyettesíti.

A költségvetési korlát puhasága az összes termelési tényezőt illetően csökkenti az alternatív inputok iránti kereslet rugalmasságát, csökkenti a vállalat érzékenységét az árfolyam, a kamatláb

stb. iránt. A többtermékes vállalat ugyancsak kevésbé lesz érzékeny a termékeinek relatív áraiban bekövetkező változásokra. Összefoglalva: a vállalat általános árérzékenysége hanyatlik.[8]

A piac nem egyensúlyi állapotáról szóló irodalom nagy része az árak, a bérek, a kamatlábak, az árfolyamok stb. merevségével foglalkozik. Bármilyen fontosak is ezek a kérdések, megválaszolásuk előtt fel kell tenni egy még alapvetőbb kérdést: van-e az áraknak egyáltalán valamiféle hatása? Ha igen, erős-e ez a hatás, vagy meglehetősen gyenge? A piac nem walrasi állapotát sokszor nem annyira az áralakulás rugalmatlansága magyarázza, mint inkább az árérzékenység gyengesége, és a gazdasági rendszernek ez a sajátossága nagymértékben függ a költségvetési korlát puhaságától.

Egy másik figyelemre méltó kérdés az, hogy a költségvetési korlát puhulásának milyen a hatása a hatékonyságra. Az allokáció nem lehet hatékony, ha az input-output kombinációk nem alkalmazkodnak az árjelzésekhez. A vállalaton belül nincs elég erős ösztönzés a maximális erőfeszítésekre; a gyengébb teljesítményeket eltűrik.[9] A vállalatvezetők figyelme a műhelyek és a piac helyett a *hivatalok* felé fordul, ahová pénzügyi problémák esetén segítségért folyamodhatnak.

A legfontosabb kérdés a dinamikus alkalmazkodás. Ha a költségvetési korlát kemény, akkor a vállalatnak nincs más választása, mint hogy a minőség javításával, a költségek csökkentésével, új

termékek és eljárások bevezetésével alkalmazkodjék a kedvezőtlen külső körülményekhez. Tehát vállalkozói módon kell viselkednie. Ha azonban a költségvetési korlát puha, akkor az effajta termékeny erőfeszítések többé nem nélkülözhetetlenek. Ehelyett a vállalat valószínűleg külső segítséget kér a kedvezőtlen külső körülmények ellensúlyozásához. Az állam úgy viselkedik, mint egy általános biztosítótársaság, amelyik az összes erkölcsi kockázatot átvállalja ennek minden jól ismert következményével együtt: a biztosított kevésbé lesz gondos vagyonának megóvásában.[10] Joseph Schumpeter [1911] (1934) az *„alkotó rombolás"* jelentőségét hangsúlyozta: az olyan régi termékek, technológiák és szervezetek kiküszöbölését, amelyeket már túlhaladtak az újabbak és hatékonyabbak. A puha költségvetési korlát megvédi a régi termékeket és a nem hatékony vállalatokat az alkotó rombolástól, és ezzel akadályozza az innovációt és a fejlődést.

A puha költségvetési korlát szindróma harmadik következménye a *túlkereslet* kialakulásában mutatkozhat meg. Bármi is a vállalati menedzserek célja (rövid vagy hosszú távú profitmaximalizálás, a forgalom vagy a forgalom növekedési ütemének, a vállalat méretének, a hatalomnak vagy döntési szabadságuknak a növelése), e céloknak, illetve ezek bármely kombinációjának elérését elősegíti a növekedés. Így bármilyen sajátos input-output kombinációk szolgálják is a

vállalat terjeszkedését, az előbb felsorolt célok elérésére való törekvés - legalábbis az inputok némelyike iránt - az időben állandóan növekvő keresletet hoz létre. Ha a költségvetési korlát kemény, ez a kereslet korlátozott. Az inputok megvásárlására fordítható pénz a múltban, a jelenben és a jövőben a termékek eladásából befolyt jövedelmek függvénye, s ezt ismét csak korlátozza a vállalat temékei iránti kereslet. Ha azonban a vállalat költségvetési korlátja puha, akkor az input iránti keresletük korlátlanná (vagy legalábbis a finanszírozás szempontjából korlátlanná) válik. A kereslet elszalad. Ezek a vállalatok úgy érzik, hogy ha nem tudják kifizetni számláikat, valaki majd kihúzza őket a bajból. Ezért nincs kötelező erejű korlát az inputok, különösen pedig a beruházások iránti kereslet előtt.[11] Ha elég nagy a puha költségvetési korlátú gazdasági egységek és az inputok iránti elszaladó kereslet aránya ahhoz, hogy erős hatást gyakoroljon az összes keresletre, akkor a rendszer „hiánygazdasággá" válik.

Ezzel elméleti következtetésekhez jutunk. Ahogy azt már hangsúlyoztuk, a (kemény) költségvetési korlát létezése ekvivalens a Say-elv érvényesülésével. Ha azonban a költségvetési korlát a gazdaság elég nagy részében puha, akkor a Say-elv nem érvényes, és ennek következtében Walras törvénye sem. Gondoljunk egy beruházást tervező nagyvállalatra. A Say-elv azt tételezi fel, hogy a vállalat csak akkor kezd bele a beruhá-

zásba, ha komolyan hiszi, hogy az új beruházás termékeinek eladásából származó bevételek fedezni fogják a beruházás végrehajtásához szükséges kiadásokat. Igaz, hogy egy bizonytalan világban a különböző döntéshozók különböző mértékben hárítják el a kockázatot. De ha adottnak vesszük a kockázattól való tartózkodás eloszlását az összes beruházó között, akkor a beruházási források (beruházási hitelek, beruházási javak stb.) iránti kereslet korlátozott lesz a pénzügyi kudarctól való igazi félelem, azaz a kemény költségvetési korlát miatt. A tőkeképzési döntés önmegtartóztató lesz. A Walras-törvény (azaz: hogy a pozitív és negatív túlkeresletek értékének összege zéró) mögött a beruházási források iránti kereslet és ugyanezen beruházási források által létrehozott kínálat közötti szimmetrikus összefüggés húzódik meg.

Ez a fajta szimmetria megszűnik, ha elég nagy a puha költségvetési korlátú döntéshozók száma és gazdasági súlya. A szimmetria nem működik, ha a pénzügyi támogatás mennyei mannaként jelenik meg. A vállalat akkor is belefoghat egy beruházásba, ha tudat alatt gyanítja, hogy a költségek a tervezettnél magasabbak, a bevételek pedig alacsonyabbak lesznek. Pénzügyi nehézségek esetén ki fogják húzni a bajból. Ilyen körülmények között a beruházási szándékokban nincs önmegtartóztatás; a keresletet nem korlátozza a bevételek és végső soron a kínálat „halálosan komoly" mérlegelése.

Minden gazdaságban vannak identitások: a reálinputok és -outputok és a pénz stock-flow egyensúlyai. Ezek az indentitások maguktól értetődő módon érvényesek a puha költségvetési korlátú gazdaságokban is. Walras törvénye azonban nem identitás, hanem egy bizonyos összefüggés a vásárlási és eladási szándékok között. A szándékok pedig inkonzisztensek is lehetnek. Puha költségvetési korlát esetében *valóban* inkonzisztensek. A támogatásokat, puha adómentességeket, puha hiteleket stb. adóztatás vagy infláció révén a jövedelem újraelosztásával finanszírozzák. Vannak olyan pénzügyi terhek, amelyekre minden vállalat számít (a szokásos adókra, a szokásos inflációs rátára stb.), amikor pénzügyi terveit elkészíti. Ehhez jön még mintegy ráadásul az a várakozás, hogy a vállalat többet költhet, mint amennyit „keres", mert kudarc esetén kihúzzák a bajból. Íme, itt az aszimmetria forrása: a puha költégvetési korlátú vállalat lehetősége arra, hogy kereslete elszaladjon. Az egyes várakozások egymással összeegyeztethetetlenné válhatnak. A költségvetési korlát felpuhulása effajta inkompatibilitásokhoz vezet: minél puhább a költségvetési korlát, annál több az inkompatibilitás.

A kérdés másik fontos vonása a pénzügyi politika hatékonysága. A pénzügyi fegyelem szükséges, de nem elégséges feltétele egy makroszintű monetáris plafon.[12] (Lásd John Hicks, 1983.) Puha költségvetési korlát esetén a pénzkínálatot

szűkítő monetáris politika és a rá adott mikroválasz közötti áttétel megbízhatatlanná válik, olyan, mintha az áttétel egyik fogaskerekét gyurmából készítették volna. A mikroegység nem reagál keresletének visszafogásával a monetáris megszorításokra, ha nincs meggyőződve arról, hogy valóban pénzügyi kudarc veszélyei fenyegetik. A puha költségvetési korlátú mikroegységek világában a pénz többé-kevésbé „passzív". (Lásd Wlodzimierz Brus [1961], 1972 és Gregory Grossman, 1966.) A kereslet mikroszintű szabályozása csak akkor működik, ha mikroszinten eléggé kemény költségvetési korláttal jár együtt. Ez az egyik fontos összefüggés a makro- és a mikroökonómia között.

III. Magyarország, Jugoszlávia és Kína tapasztalatai

Most az empirikus megfigyelésekre fordítjuk figyelmünket, először a szocialista gazdaságokra. A „klasszikus szocializmus", azaz a reform előtti, erősen centralizált utasításos gazdaság esete eléggé magától értetődő. Hivatalosan elismert, hogy a jövedelmezőség nem játszhat meghatározó szerepet: a vállalat piacra lépése, kilépése a piacról, terjeszkedése és összezsugorodása nem a nyereségességtől függ, hanem másfajta kritériumokat alkalmazó, magasabb hatóságok döntenek róla. A veszteséges vállalat vagy ágazat

végeláthatatlanul életben maradhat, feltéve, hogy magasabb állami szervek így akarják.

Nehezebb feladat annak tanulmányozása, ami Jugoszláviában, Magyarországon és Kínában történik - ezek az országok az úttörők a decentralizációs, a nyereségösztönzők nagyobb szerepével együtt járó reformok bevezetésében. Ha tehát azt figyelnénk meg, hogy a költségvetési korlát ebben a három országban még meglehetősen puha - s valójában éppen ez a helyzet -, akkor ebből az következik, hogy e megfigyelések a klasszikus, reform előtti szocializmusra vonatkozóan még inkább érvényesek.

A reformfolyamat mindhárom országban évtizedek óta tart, és figyelemre méltó eredményekhez vezetett. Ez azonban nem a megfelelő hely arra, hogy a sikerek és kudarcok mérlegét megvonjuk.[13] Egyetlen kérdésre kívánunk összpontosítani: a költségvetési korlát keménységére ebben a három országban.

Magyarországon[14] a gazdasági irányítás az elmúlt évtizedben ismételten deklarálta azt a szándékát, hogy erősebb gazdasági kényszert érvényesít az állami vállalatoknál, megerősíti a pénzügyi fegyelmet, véget vet a tartósan veszteséges vállalatok mesterséges életben tartásának. A megvalósítás azonban következetlen volt.

A szerző Matits Ágnessel együtt több éven át széles körű vizsgálatot folytatott, amely számba vette valamennyi magyar állami vállalat pénzügyi adatait az 1975-1982 közötti időszakban.[15]

Ez a vizsgálat is, sok más kutatással egybehangzóan, megállapította, hogy az állami vállalatok nyereségének rendkívül nagyarányú fiskális (azaz költségvetési elvonások és juttatások segítségével végrehajtott) újraelosztása megy végbe. Az állami vállalati szektor egésze nettó adófizető. Ezt a végső eredményt azonban a profitoknak egyes vállalatok közötti messzemenő újraelosztása előzi meg. Az állam egyik kezével pénzt von el a vállalattól, majd a másikkal pénzt ad egy másik vállalatnak (vagy épp ugyanennek a vállalatnak, csak más jogcímen). Pontosabban az államnak nem is csak két karja van, inkább sokkarú Siva: a különböző adókivető és támogatásokat nyújtó hatóságok összesen 290–300-féle adó- és támogatásfajtát használnak (lásd Falubíró Vilmos, 1983).

Kiszámítottuk, mennyi lenne egy-egy vállalat jövedelmezősége abban az esetben, ha a központi állami költségvetés semmiféle jövedelmet nem vonna el tőle, és semmiféle juttatásban nem részesítené. Vizsgálataink kimutatták, hogy az elvonástól és támogatástól mentes „eredeti jövedelmezőség" és a fiskális újraelosztás nyomán keletkezett „végleges jövedelmezőség" között alig van kapcsolat.

Ezen a ponton figyelmeztetnünk kell az olvasót: nem akarjuk azt sugalmazni, hogy az eredeti jövedelmezőség a hatékonyság hű mutatója. Az adott torzított árviszonyok mellett ez nem is lehetséges. Ezért nem is jogosult azt az egyszerű

normatív következtetést levonni, hogy meg kell szüntetni a differenciált fiskális újraelosztást, és az árak adott szerkezetének fenntartása mellett újfajta, nem progresszív adót kell bevezetni. Nem akarunk most semmiféle normatív következtetést levonni, csak a pillanatnyi helyzet jellemzőit szeretnénk megmutatni. Amikor a fiskális újraelosztást ennyire széles körben alkalmazzák, és ilyen bonyolult, akkor a nyereségességnek nincs és nem is lehet semmiféle értelmes tartalma. A vállalat végleges nyereségessége legalább annyira függ különböző adókivető, illetve támogatásnyújtó hatóságok nagylelkűségétől vagy szűkmarkúságától, mint a termelésben és a piacon elért sikerektől, illetve kudarcoktól.

A nyereségek költségvetési újraelosztásának figyelemre méltó tendenciája, hogy a veszteseknek nyújt pénzügyi segítséget. A következő mutatót számítottuk: a vállalatnak adott támogatások összegét elosztottuk az ugyanazon vállalat által fizetett összes elvonással. A mutatót újraelosztási aránynak neveztük. Az eredeti jövedelmezőség és az újraelosztási arány közötti korrelációs együttható az állami vállalatok teljes körére −0,99 volt 1980-ban, −0,97 1981-ben és −0,92 1982-ben. A nagyon erős negatív korreláció azt mutatja, hogy minél alacsonyabb az eredeti jövelmezőség, annál nagyobb a támogatás elnyerésének és a kisebb adó fizetésének valószínűsége.

Az újraelosztás szokásos módja ezért az, hogy

a nyereséget a nyertesektől a vesztesekhez csoportosítják át. Ennek szemléltetése kedvéért a vállalatokat négy csoportba osztottuk: a veszteséges vállalat jövedelmezősége −2% alatt van, az alacsony jövedelmezőségűé −2 és +6% között, a közepes jövedelmezőségűé +6 és +20% között és a magas jövedelmezőségűé +20% fölött. A *3. táblázat* átmeneti valószínűségeket mutat be: mi az esélye annak, hogy az állami vállalat a fiskális újraelosztás eredményeképpen átkerül az egyik jövedelmezőségi csoportból a másikba?

Az eredetileg magas jövedelmezőségű vállalatoknak csupán 11%-os volt az esélyük arra, hogy az újraelosztás után ugyanebben a kategóriában maradnak; csaknem minden második az alacsony jövedelmezőségűek közé esett vissza. Ezzel szemben 10 veszteséges vállalat közül 9 feljebb került. Ez az egalitárius újraelosztásnak elég paradox formája: a nyereség ösztönző hatását tompítja a jövedelmezőség kiegyenlítésével.

Magyarországon minden évben megszűnik néhány állami vállalat. Vagy teljesen felszámolják őket, vagy beolvasztják egy nagyobb vállalatba. A mi elemzésünk csakúgy, mint más tanulmányok, azt mutatták, hogy a megszűnés nincs kapcsolatban a jövedelmezőséggel. Nem a piac dönt a vállalat élete és halála felett, hanem a bürokrácia szelektál.[16]

A vállalat jövedelmezősége és növekedése közötti kapcsolat is figyelmet érdemel. A keresztmetszeti és dinamikus összehasonlítás ked-

3. TÁBLÁZAT

A PÉNZÜGYI ÚJRAELOSZTÁSNAK TULAJDONÍTHATÓ ÁTMENETI VALÓSZÍNŰSÉGEK MAGYARORSZÁGON 1982-BEN

Eredeti jövedelmezőségből	Végleges jövedelmezőségbe			
	Veszteséges	Alacsony jövedelmezőség	Közepes jövedelmezőség	Magas jövedelmezőség
Veszteség	0,11	0,77	0,06	0,06
Alacsony jövedelmezőség	0,03	0,82	0,04	0
Közepes jövedelmezőség	0	0,84	0,13	0,03
Magas jövedelmezőség	0	0,46	0,43	0,11

véért definiáltunk egy beruházási aktivitásmutatót: a reál tőkeberuházás osztva a tőkeállomány értékével. Vizsgálataink azt mutatják: a beruházási aktivitás szinte teljesen elszakad a vállalat jövedelmezőségétől. Sőt a tartósan veszteséges, illetve igen alacsony jövedelmezőséget kimutató vállalatoknak jobb esélyük van beruházási hitelek (és korábban: ingyenes beruházási támogatások) megszerzésére, mint a jól jövedelmező vállalatoknak. S ha már a beruházás lezajlott, nyomában rendszerint nem nő, hanem kifejezetten csökken a jövedelmezőség; azaz nincsen biztosítva a beruházás hatékony megtérülése.[17]

A magyar vállalatok jövedelmeinek költségvetési újraelosztását tovább kutatjuk. Az eredmények mind ez ideig alátámasztják azt a megfigyelést, hogy a decentralizációs intézkedések ellenére az állami vállalatok költségvetési korlátja még mindig elég puha, és pénzügyi függésük az államtól nagyon erős maradt.

Jugoszláviában a termelés nagy többségét társadalmi tulajdonban lévő vállalatok állítják elő. (Minthogy a vállalat felső vezetőit a munkások választják, és nem állami szervek nevezik ki, a nem magántulajdonnak ezt a formáját nem tekinthetjük állami tulajdonnak.) Jugoszláv terminológiával a gazdasági egységeket a *Társult munka Alapszervezetei*-nek (TMASZ) nevezik; a nagyobb vállalatok több TMASZ-ból is állhatnak.

A *4. táblázat* azt mutatja, hogy sok gazdasági egység veszteséges.

4. TÁBLÁZAT

VESZTESÉG ÉS REHABILITÁCIÓ JUGOSZLÁVIÁBAN
1980–1981-BEN

	TMASZ-ok száma	Az érintett munkások száma (ezer fő)
Összesen (1981. év végén)	13 667	4848
1980. évi pénzügyi jelentésben veszteséges egységek	1 303	277
Rehabilitáció folyamatban	178	51
Csődeljárás alatt álló egységek	20	2

Forrás: P. T. Knight (1984), 5. és 8. oldal.

Az igen nehéz pénzügyi helyzetben lévő egységek nagy többsége túléli a válságot. A rehabilitáció a külső segítség sokfajta formáját jelenti: részben *hiteleket,* részben vissza nem térítendő *támogatásokat.* A pénzügyi források nagy választéka áll a veszteséges egység rendelkezésére; bankok (amelyek maguk is a TMASZ-ok ellenőrzése alatt állnak), helyi, területi és összszövetségi szervek vesznek részt a vállalatok kisegítésének folyamatában.

A likviditási gondok „megoldásának" figyelemre méltó módja a *vállalatközi hitel,* amit a bankrendszeren kívül nyújtanak egymásnak. A hetvenes évek végén a vállalatközi követelések növekedési üteme az inflációénak kétszerese volt. (Lásd P. T. Knight, 1984.) A vállalatközi hitelt gyakran ráerőszakolják a szállítóra: a vásárló vállalat nem fizet, hanem váltót bocsát ki. A likviditási problémákat az egyik vállalat továbbadja a másiknak, és a tovagyűrűző hatás miatt *általános likviditási válság* alakul ki.[18]

A helyzetet jól jellemzi két jugoszláv forrásból származó idézet. *„Jugoszláviában mindenki rendelhet árukat, beruházhat, kereskedhet, illetve fogyaszthat anélkül, hogy fizetne érte. A bűnösöket nem büntették azzal, hogy a csődeljárás révén megfosztották volna őket a társadalmi tulajdon működtetésének jogától."* Az idézet az egyik vezető jugoszláv lapból, az *Ekonomska Politikából* származik, 1969-ből.[19] Ahogyan a 4. táblázat mutatja, azóta nem sokat változott a helyzet. Aleksandar Bajt, a jól ismert jugoszláv közgazdász írta: *„A kötelezettségeket a megtartásuk szándéka nélkül vállalják; a megszegésükért járó szankciók enyhék, vagy egyáltalán nem is léteznek, s ez lehetővé teszi, hogy a fizetés nélküli tranzakciók ellenőrzés nélkül növekedjenek."*[20]

Az elemzők egybehangzó véleményéből[21] és az előbb idézett tényekből következik, hogy a társadalmi tulajdonban lévő jugoszláv gazdasági egység az elég puha költségvetési korlát minden jegyével rendelkezik.

Ami *Kínát* illeti, az állami vállalatok költségvetési korlátjának keménységét tükröző statisztikai adatok még nem állnak rendelkezésre. Az elemzőnek a nyereséget és az adózást szabályozó kormányhatározatok tanulmányozására, továbbá a kínai napi- és szaksajtóban megjelent, az egyes ágazatok, illetve területek tapasztalatait leíró beszámolókra kell támaszkodnia. Először 1978-ban vezették be a „nyereség visszatartásának" rendszerét. (Korábban a vállalat egész nye-

reségét be kellett szolgáltatni az állami költségvetésnek, míg a reform meg nem engedte, hogy a nyereség egy része a vállalatnál maradjon.) Később, az 1980-as évek elejére egyfajta nyereségszerződési rendszer fejlődött ki. Ez a tulajdonos (azaz a helyi, illetve központi kormány) és a vállalat közötti tárgyaláson alapuló megegyezés az államnak kötelezően befizetendő nyereségről. A „beszolgáltatandó" nyereség fölötti rész a vállalatnál maradhat. *„A nyereségről folyó alku az ipari hierarchia egyik legfontosabb tevékenységévé vált, felváltotta a tervfeladatokról folyó alkut"* - írja Barry Naughton (1985. 238. o.). A legutóbbi fejleményt így nevezik: adó fizetése profit „beszolgáltatása" helyett. Ez a korábbi kialkudott nyereségelvonást hivatott helyettesíteni. Különböző adók vannak; az egyiket *alkalmazkodási adó*-nak nevezik, és kifejezetten az a célja, hogy a különböző - kedvezőtlenebb, illetve kedvezőbb költséggel működő - vállalatok terhei közötti különbséget kiegyenlítse. Az alkalmazkodási adó éppen érvényes mértékét esetről esetre tárgyalások alapján határozzák meg. Idézünk a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának, Dong Furengnek egy 1985-ben elmondott előadásából (1985): *„A vállalatra nem hárul kockázat a veszteségért; ha deficitessé válik, akkor a veszteség terhét átháríthatja a társadalomra a pénzügyi támogatások (dotációk) révén. A költségvetési korlát puhasága miatt a nyereség nem*

válik a vállalat belső hajtóerejévé... A vállalatot felelőssé kell tenni saját nyereségéért és veszteségéért." És végül még egy idézet Barry Naughtontól (1985) a kínai állami vállalat helyzetének általános értékelésére: *„Pillanatnyilag kétségtelen, hogy a kínai vállalatoknak puha a költségvetési korlátjuk: a vállalatoknak számtalan lehetőségük van arra, hogy az elhibázott beruházási vagy termelési döntések következményei elől meneküljenek. A profitszerződés rendszere gyakorlatban szemlélteti, mit is jelent a puha költségvetési korlát. A kínai közgazdászok ugyanezt a jelenséget írják le, amikor arról beszélnek, hogy a vállalatok felelnek a profitjukért, de nem felelősek a veszteségeikért. Jóllehet az adó fizetése profitbeszolgáltatás helyett elnevezésű rendszer hozhat némi változást ebbe a helyzetbe, nem valószínű, hogy a belátható jövőben alapvetően módosítaná a dolgokat"* (248. oldal). Hasonló következtetésekre jutott Carl Riskin (1985) és Christine Wong (1985) is.

IV. A VEGYES GAZDASÁGOK JELLEGZETESSÉGEI

A szocialista gazdaságokban a költségvetési korlát szélsőségesen puha. Kisebb mértékben és a rendszer jól körülhatárolható részeiben hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a vegyes gazdaságokban is.

Lehetetlen a költségvetési korlát puhaságának vagy keménységének mértékére vonatkozó határozott, általános kijelentést tenni a vegyes gazdaságokban. Az eltérések igen nagyok; nagy különbségek vannak egyes országok között, és egy-egy országon belül is változhat a helyzet a hatalmon lévő pártok és irányzatok változásával. Nem tehetünk többet, mint hogy rendszeresen áttekintjük és osztályozzuk azokat a különböző szervezettípusokat, amelyekben a puha költségvetési korlát szindróma fellelhető.

1. Sok vegyes gazdaságban vannak olyan nem magánvállalatok, amelyeknek tulajdonosa a helyi vagy a központi kormányzat. Általában jogi szempontból nincsenek kiváltságos helyzetben, hanem olyan üzleti vállalkozásoknak tekintik őket, amelyeknek nyereséget kell hozniuk. Ennek ellenére sok közülük hosszabb időszakokban veszteséges és támogatásokkal vagy más puhító módszerekkel tartják őket életben.[22] Vannak esetek, amelyekben az államosítás valódi indítéka az, hogy az állam (végső soron pedig az adófizető) fedezze a haldokló magánvállalatok állandó deficitjeit. Más esetekben az állami tulajdonban lévő vállalatok deficitje az állami árpolitika közvetlen következménye, mert az a vállalat által termelt bizonyos termékek és szolgáltatások árát mesterségesen alacsonyan tartja.

A közművek esetében, amelyek monopolvagy majdnem monopolhelyzetben vannak bizonyos áruk és szolgáltatások piacán, elkerülhetet-

len valamiféle adminisztratív árszabályozás. Elég általános, hogy az adminisztratív ár puha, azaz egyfajta költség+profit (cost-plus) árképzési elvet alkalmaznak. Az adminisztratív ár alkalmazkodik a költségekhez, bármi legyen is a költségnövekedés oka. Ez ismét jellegzetesen a puha költségvetési korláttal együtt járó jelenség.

2. Az 1. típushoz kapcsolódnak az állami beruházási programok. A befejezés után ezeket működtetheti állami szervezet, vagy működtetését átadhatják magánvállalatnak. A ráfordításokat részben vagy egészen állami forrásból finanszírozzák. Elég gyakran történik a következő: először túlzottan optimista költségbecslések készülnek, s a költségtúllépéseket végül állami forrásokból fedezik. Ez a puha költségvetési korlát tiszta esete. A költségek ex ante alábecslését az az eléggé bizonyos várakozás okozza, hogy ez egyfelől növelheti a javaslat elfogadásának esélyeit, másfelől pedig az állam majd fedezi a többletköltségeket.

3. A helyi, illetve a központi kormány sok országban hosszú időszakokra hajlandó rendszeresen segítséget nyújtani a máskülönben pénzügyi nehézséggel küzdő magánvállalatoknak. Előfordul, hogy egyes nagyvállalatoknak vagy nagyvállalatokból álló egész ágazatoknak (acélipar, hajóépítés stb.) nyújtanak ilyen segítséget. Ismét más esetekben kisárutermelőket (pl. farmereket) támogatnak.

Súlyos hibát követnénk el, ha a szocialista és

nem szocialista országok között ebben a tekintetben mutatkozó hasonlóságokat túlértékelnénk. A Chrysler kihúzása a bajból még nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államokban a magánkézben lévő nagyvállalatok költségvetési korlátja puha lenne. A Chryslernek gyorsan vissza kellett fizetnie a pénzügyi segítséget, és ezt *meg is tette.* A Chrysler esete kivétel volt, s az egész ország figyelemmel kísérte. Ezzel szemben Magyarországon a pénzügyi nehézségek miatti felszámolás a kivétel és a veszteséges vállalat kisegítése a normális gyakorlat. Emlékeztetnünk kell az olvasót, hogy a költségvetési korlát akkor válik puhává, ha a döntéshozó nagy szubjektív valószínűséggel elvárhatja a külső segítséget. Sok modern vegyes gazdaságban *vannak* olyan területek, ahol ez a helyzet, de nem ez az általános a magánvállalatok nagy többsége számára.

4. A magántulajdonban lévő kereskedelmi bankok sajátos helyzetben vannak. A legtöbb országban különleges kormányzati szabályozás alatt állnak. A nagyközönség biztosítékot kap arra, hogy a kormány vagy más központi intézmények (rendszerint a központi bank) garantálják a betétek biztonságát. A 30-as évek nagy válságának megrázkódtatása óta a legtöbb országban nyíltabbá vált a magánbankszektor támogatása. Ez a magánbankok költségvetési korlátjának puhulásához vezet: kevésbé gondolják meg, nyújtsanak-e kockázatosabb kölcsönöket, mert bizonyosak abban, hogy ki fogják őket húzni a bajból.

5. A közszolgáltatást nyújtó, nem profitorientált intézményeknek (non-profit institutions) sok változata létezik. Egyesek önmagukban álló szervezeti egységek (pl. a magánegyetemek), mások hatalmas, többszintű szervezetek (pl. egy egész országra kiterjedő egészségügyi rendszer vagy nyugdíjalap, állami rádió stb.). Jogi helyzetük különbözik a kormányhivatalokétól, ugyanis nem részei az államnak. Ugyanakkor sokan közülük nem függetlenek a kormánytól: kivételezett helyzeteket, előjogokat biztosít számukra az állam, de esetleg bizonyos mértékű kormányellenőrzés alatt is állnak. Ami a mi szempontunkból még fontosabb, bizonyos mértékű pénzügyi támogatást is kapnak a kormányzattól. A nem profitorientáltság szigorúan véve azt jelenti, hogy nem fogadhatnak el pénzt magánberuházóktól, s nem fizethetnek osztalékot ez után a beruházás után. Ezektől a megszorításoktól eltekintve pénzügyileg önellátóknak kell lenniük, kiadásaikat a tagok befizetéseiből, adományokból és a tőkéjük hozadékából kellene fedezniük. Sokszor kerülnek azonban pénzügyileg nehéz helyzetbe, és segítségért kell fordulniuk a kormányhoz. Esetenként már eleve úgy hozzák létre őket, hogy rendszeres bevételeiknek egy része kormányzati forrásból származik. Ez természetesen aláássa az autonómiájukat. Ugyanakkor okozója a puha költségvetési korlát megszokott jelenségeinek is: a segítségért folytatott alkunak, a rossz hatékonyság, illetve a költségtúllépések

eltűrésének, abban a reményben, hogy végül a deficiteket állami forrásokból fedezni fogják.

Kiemelkedő fontosságú - és sok szempontból különleges - példa erre az egészségügy. Nemcsak az állami egészségügyi szolgáltatás mutathatja a puha költségvetési korlát szindróma szokásos jellegzetességeit, ugyanezek a tünetek megjelenhetnek az önkéntes egészségügyi magánbiztosításon alapuló individualista jellegű egészségügyi rendszerben is. Az egészségügyi szolgáltató, az orvos vagy a klinika nem tanúsít óvatosságot a költésben, amikor a szolgáltatást nyújtja, mert bármekkora is a költség, páciense nem közvetlenül a saját zsebéből fizeti. A számlákat személytelen intézményeknek nyújtják be, amelyek a költségnövekedést apró részletekben, szétosztva tudják továbbhárítani a biztosítottak nagy tömegére. Ez még inkább igaz akkor, ha a nagy bürokratikus egészségügyi és biztosítási intézmény nem magánvállalkozás, hanem valamiféle nem profitorientált intézmény, amely az államhoz fordulhat pénzügyi segítségért.

6. A helyi kormányzat sok országban több-kevesebb pénzügyi autonómiával rendelkezik, és pénzügyileg önellátónak kellene lennie, azaz a kiadásait az adókból és az egyéb bevételeiből kellene fedeznie. Ha a helyi kormányzat kiegészítő pénzeszközöket kap a magasabb szintű kormányszervektől, akkor előállhat a puha költségvetési korlát helyzete. A külső segítség az alkutól függ. Amennyiben a helyi kormányzat költség-

vetése deficitessé válik, reménykedhet abban, hogy a magasabb szintű hatóság ki fogja segíteni. Elég jó esélye van arra, hogy még a gondatlan költekezés sem vezet pénzügyi katasztrófához.

7. Az előző bekezdésben a sokszintű állami szervezeteket területi szempontból vizsgáltuk. Némiképp hasonló helyzeteket figyelhetünk meg, ha a vizsgálatunk funkcionális, azaz a kormányzat azonos szintjén egymás mellett működő minisztériumokat vagy osztályokat figyeljük meg. A minisztériumtól, illetve osztálytól nem várják el, hogy önellátó legyen, minthogy összes pénzügyi forrását a költségvetésből kapja. A költségvetés minisztériumok, illetve osztályok közötti elosztása politikai és bürokratikus szinten egyaránt bonyolult tárgyalási és alkufolyamat eredménye. A magas szintű hivatalnokoknak „küzdeniük" kell, hogy területük minél több pénzt kapjon. A puha költségvetési korlát szindróma egyes jellegzetességei ismét megjelennek. Miután a költségvetést már szétosztották, nincsen elegendő ösztönzés a megtakarításra, hiszen a fel nem használt alapok következménye a jövőbeni költségvetés megnyirbálása lehet. A jövőbeni manőverekhez egy kis túlköltés inkább még hasznos is, mert ezzel bizonyítható, hogy az előző időszakban kapott összeg nem volt elegendő. Minél nagyobb a minisztérium vagy osztály hatalma és presztízse, annál intenzívebb a puha költségvetési korlát szindróma. A költségek minimalizálására nincs elég erős motiváció.

Az óriási költségtúllépések soha nem vezetnek az adott program leállításához, mivel a pénzügyi forrásokat a növekvő költségekhez igazítják.[23]

Miután áttekintettük azokat a szervezeteket, amelyek költségvetési korlátja kevésbé kemény vagy talán eléggé puha, néhány szót kell ejtenünk azokról az erőkről is, amelyek ezt a jelenséget létrehozzák.[24] Első megközelítésben tekintsük azoknak a szervezeteknek az érveit, amelyek külső segítséget kérnek és várnak. Az érvek választéka természetesen igen nagy, de próbáljuk meg megtalálni a legfontosabb közös részüket.

– A külső segítség érdekében egyik leggyakrabban felhozott érv a *munkahelyek megőrzése.* Olyan rendszerben, amelyben a vállalatok és háztartások költségvetési korlátja tökéletesen kemény, minden alkalmazkodás – mind a ciklushoz való makroszintű, mind pedig a strukturális mikroszintű alkalmazkodás – nagy elbocsátásokkal és a béreknek a munkaerőpiaci helyzetnek megfelelő, mindkét irányú mozgásával járna együtt. A vállalat megszűnése egyaránt baj a tulajdonosnak, a menedzsernek és a munkavállalóknak; a bezárás elkerülése érdekében próbálnak segítséget kapni az államtól. Gazdasági visszaesések idején az állami beavatkozás iránti igényt nagy tömegek támogatják. Fellendülés idején is vannak azonban haldokló ágazatok vagy vállalatok, amelyek dolgozói úgy érzik: nem tisztességes velük szemben, hogy kimaradnak a gazdasági növekedés jótéteményeiből.

– Egy másik, meglehetősen gyakori érv a *hazai termelés védelmezése* a külföldi versenytől. Ez gyakran együtt jár a munkahelyek fenntartása melletti érveléssel. Nem minden protekcionista intézkedés következtében puhul fel a költségvetési korlát, de jó néhánynak vannak ilyen következményei. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb azoknak a vállalatoknak vagy egész ágazatoknak a pénzügyi támogatása, amelyek a magas hazai költségek miatt nem tudják felvenni a versenyt az alacsonyabb áron értékesítő külföldi vállalatokkal.

– A költségvetési korlát puhulása gyakran függ össze *a szegények, nyomorékok, betegek és öregek javára folytatott újraelosztási politikával.* Ez lehet a helyzet a legtöbb 6–7. bekezdésben elemzett esetben. A nem profitorientált (non-profit) intézményeket, a helyi kormányzatot és a központi kormány egyes ágazatait a tisztesség, a társadalmi igazságosság és a szolidaritás nevében megfogalmazott újraelosztási célok motiválhatják, amikor pótlólagos pénzügyi segítséget igényelnek.

– Az előzőekhez szorosan kapcsolódó, a költségvetési korlát puhítása érdekében felhozott fontos érv a *biztonság és stabilitás igénye:* az egyént és végső soron a társadalom egészét meg kell védeni a fluktuációktól és a bizonytalanságtól. Már az előzőekben is használtuk, az *állam mint általános biztosítóintézet* analógiát. A biztonság és stabilitás iránti vágy motiválja a piac ál-

tal végrehajtott természetes szelekció kikapcsolását, a rosszul működő bankok és termelővállalatok túlélésére nyújtott garanciát.

– Minden szervezet – csaknem definíció szerint – bizonyos célokat szolgál. A pótlólagos külső segítségért való érvelésben gyakran hivatkoznak az adott cél *társadalmi fontosságára.* Ahogy már említettük, a szervezetek vezetői egységük túléléséért és terjeszkedéséért harcolnak, s beosztottjaik ebben rendszerint támogatják őket. A küzdelemben a katonai vezetők az ország védelmének fontosságára, a rendőrség vezetői a közbiztonság fontosságára, az egészségügy vezetői az egészségügyi szolgáltatás fontosságára stb. fognak hivatkozni. Mindezek a kívánságok és igények természetesen helyénvalóak és elfogadhatóak. S mivel olyan célokat szolgálnak, amelyeknek nincs piaci értékük, elkerülhetetlen, hogy egymáshoz viszonyított (relatív) értékelésüket *politikai folyamatban* határozzák meg.

Végső soron a puha költségvetési korlát jelenség két egymással szorosan összefüggő társadalmi-politikai tendencia közös eredménye. Az első a társadalom növekvő és gyakran túlzott igénye az állammal szemben, hogy olyan pártfogóvá váljék, aki felelős a jólétért, a növekedésért és a nemzetgazdaság érdekeiért[25], a második pedig a bürokratizálódás önmagát erősítő folyamata. A költségvetési korlát puhulása annak a jele, hogy egy sor alapvető kiválasztási és elosztási folyamatot nem hagynak a piacra, hanem a bürok-

ráciák és politikai folyamatok veszik át vagy erősen befolyásolják őket. Ez a tendencia a különböző országokban egyenlőtlen sebességgel halad előre, s néha vissza is fordul. Mindenesetre nincsen olyan modern vegyes gazdaság, amelyben az állam paternalisztikus szerepe vagy a politikai folyamatok szerepe ne lenne sokkal erősebb, mint mondjuk fél évszázaddal ezelőtt.

Végül még egy megjegyzés a politikai és etikai következményekről. Biztosan lesznek olyan olvasók, akik szélsőségesen konzervatív következtetéseket vonnak le a tanulmányban körvonalazott nézetekből. Ez igen távol áll a dolgozat szándékaitól, mert nem akarja azt a látszatot kelteni, mintha a kemény költségvetési korlát „jó", a puha költségvetési korlát pedig „rossz" lenne. A minden döntéshozó egység számára tökéletesen kemény költségvetési korláttal működő rendszer borzasztó kegyetlen. Az effajta rendszer szimbóluma az adósok börtöne, a fizetésképtelen család árverésre kerülő otthona, a csődbe került vállalatoktól való tömeges elbocsátások stb. Minden változás, amely távolodik ezektől a brutális szélsőségektől, a költségvetési korlát puhulásának elemeit tartalmazza. Aligha tagadható, hogy a lakosság többsége minden országban el akart mozdulni ettől a szélsőségtől.

Ha politikai javaslatokat akarunk tenni, rendkívül alaposan, esetről esetre kell mérlegelnünk. Vannak esetek, amikor a döntés elég könnyű, mert a hatékonyság kedvéért fájdalmas emberi

következmények nélkül (vagy csekély következményekkel) meg lehet keményíteni a költségvetési korlátot. A választás azonban sokszor igen nehéz. Lehetséges, hogy a költségvetési korlát keményítésének vagy puhításának kétfajta következménye - a hatékonyságra gyakorolt hatása és az emberi jólétre és szenvedésre gyakorolt hatása - között átváltási kapcsolat (trade-off) van. A költségvetési korlát keménysége a pénzügyi katasztrófától való félelmen alapul, a költségvetési korlát puhasága kiküszöböli ezt a félelmet. A kemény költségvetési korlát versenyhez vezet: a győztes nyer, a vesztesnek vége. A puha költségvetési korlát megkönyörül a vesztesen. Ennek a tanulmánynak nem az a célja, hogy megoldja az etikai dilemmákat. Általános megoldás nincs is; minden esetben elfogadható kompromisszumokat kell keresni. Azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a dilemma igen mély. Egyfelől a hatékonyság, másfelől a biztonság és a szolidaritás nagymértékben ellentétes célok.

JEGYZETEK

A tanulmány eredetileg angol nyelven jelent meg a Kyklos című svájci folyóiratban. (1986. 39. évf. 1. sz. 3-30. oldal.) Az 1983-84-es tanévben a princetoni Institute of Advanced Studyban, az 1984-85-ös tanévben pedig a Harvard Egyetemen dolgoztam; tanulmányom ennek az idő-

szaknak a terméke. Felhasználom az alkalmat arra, hogy mindkét intézménynek köszönetet mondjak kutatómunkám támogatásáért. A Pittsburghi Egyetem felkérésére ezt a tanulmányt adtam elő az 1985. évi Marion O'Kellie McKay Emlékülés keretében.

Az eredetileg angol nyelven íródott dolgozatot *Farkas Katalin* fordította magyarra, ezen a helyen is köszönöm közreműködését.

1. Sokat merítettem a számos szemináriumon és konferencián elhangzott és a könyvem ismertetéseiben és bírálataiban leírt inspiráló megjegyzésekből. Különösen sokat köszönhetek Abram Bergson, Farkas Katalin, Stanisław Gomulka, Albert O. Hirschman, Axel Leijonhufvud, Matits Ágnes, Donald N. McCloskey, Frances Seton, Jeffrey D. Sachs, Soós K. Attila és Jörgen W. Weibull gondolatainak.

2. Nem akarom az olvasót az eredeti (1980-as) és az itt kifejtett, átdolgozott megfogalmazás különbségeinek részletekbe menő összehasonlításával untatni. A jelen tanulmány többek között a következő kérdésekkel kapcsolatban tér el a korábbi fogalmazásoktól: a keménység-puhaság fokozatai, a hitel és az árak szerepe a korlát felpuhításában, a jelenség dinamikus és sztochasztikus interpretációja és a várakozások szerepe, a Walras-törvényre utaló megjegyzések, valamint a fogalomnak a vállalati körön túlmenő, más szervezetekre alkalmazott általánosítása. Elsősorban az eltérések, a korábbi gondolatok to-

vábbérlelésének és pontosításának szándéka készteti a szerzőt arra, hogy magyar nyelven is megjelentesse a dolgozatot, noha annak jó néhány megállapítása nyilvánvalóan ismeretes már a magyar olvasó előtt. Mindenesetre hangsúlyozni szeretném: ahol a korábbi és a mostani megfogalmazás között eltérés mutatkozna, ott a jelen tanulmány tükrözi a témáról vallott mai felfogásomat.

3. Lásd R. W. Clower (1965) és R. W. Clower–A. Leijonhufvud (1981).

4. A paternalisztikus pénzügyi támogatások valószínűségi formában történt formalizálását lásd Kornai J.–J. Weibull (1983).

5. Ez az analógia A. O. Hirschman ötlete volt.

6. A kemény és puha költségvetési korlát fogalma akkor is használható, ha a maximalizálandó mennyiség nem a nyereség, hanem például az értékesítés vagy a termelés. Továbbá alkalmazható akkor is, ha a vállalatot nem maximalizáló elméleti szerkezetben írjuk le, hanem más modell segítségével (például a H. Simon-féle modellben) „megelégedésre törekvő" vállalatként.

7. A költségvetési korlát szigorúan definiált fogalma a mikroelméletben természetesen szintén metafora, ahogyan a közgazdaságtan összes modellje is az. (Lásd D. N. McCloskey [1983] cikkét a közgazdaságtan retorikájáról.)

8. A vállalat általános árérzékenységének mutatója lehet a különböző inputok iránti keresletrugalmasságok súlyozott átlaga; hasonlóké-

pen egy másik lehetséges mutató a különböző termékek kínálati rugalmasságainak súlyozott átlaga. Az effajta mutatók értéke 0, ha az érzékenység teljesen hiányzik.

9. H. Leibenstein (1966) terminológiájával élve ez az X-hatékonyság csökkenéséhez vezet.

10. R. Jackall (1983) úgy jellemezte a bürokratikus irányítás alatt álló menedzser viselkedését, hogy társadalmivá teszi a kockázatot, és privatizálja a hasznot.

11. A magyar szakirodalom a beruházási források iránti csaknem kielégíthetetlen keresletet „beruházási éhség"-nek nevezi.

12. Hálás vagyok A. Leijonhufvudnak, hogy erre - a Hicks monetáris plafonra vonatkozó elgondolásaival kapcsolatos - összefüggésre felhívta a figyelmemet.

13. A reformok általános leírásához és értékeléséhez lásd Antal L. (1980), B. Balassa (1982), P. Hare (1983), E. A. Hewett (1981), Kornai J. (1982b) és Nyers R.-Tardos M.(1981) Magyarországra vonatkozó cikkeit, A. Bergson (1982), J. P. Burkett (1983), B. Horvat (1976) és L. D. Tyson (1980) cikkeit Jugoszláviáról és E. J. Perry-C. Wong (1985) kötetét Kínáról.

14. A tanulmány eredeti angol változata jóval részletesebben foglalkozik a költségvetési korlát puhaságának magyarországi jelenségeivel, mint a jelen magyar változat. Az angol nyelvű írás a megállapítások alátámasztását szolgáló tényanyagot Magyarországon már megjelent publi-

kációkból vette át; ezek megismétlése itt most felesleges lenne. Ugyanakkor a magyar vonatkozású részt kiegészítettük néhány frissebb hivatkozással.

15. A kutatásról több tanulmányban számoltunk be; ezek közül kiemeljük a következőket: Kornai J.-Matits Á.-Ferge A. (1983), Kornai J.-Matits Á. (1983/b), Matits Á. (1984/a), Matits Á.-Temesi J. (1986), Várhegyi É. (1986/a) és Kornai J.-Matits Á. (1986).

16. Lásd a szerző és Matits Á. korábban említett tanulmányait, továbbá Laki M. (1983, 1985) cikkeit, valamint Lamberger G.-Matolcsy Gy.-Szalai E.-Voszka É. (1986) tanulmányát.

17. Lásd a szerző és Matits Á. korábban említett tanulmányait, továbbá Várhegyi É. (1986/a) tanulmányát, amely ugyanennek a vizsgálatnak a keretében készült.

18. Lásd L. D. Tyson (1977).

19. Idézi P. Havrylyshyn (1984).

20. A. Bajt (1971), idézi Soós K. A. (1984).

21. L. D. Tyson (1983) például a vállalati költségvetési korlát továbbra is fennmaradó puhaságára hivatkozik, „ami csökkentette a vállalatok érzékenységét a változó pénzügyi feltételekre". P. T. Knight (1984) azt figyeli meg, hogy „a bankok, vállalatok és a társadalmi-politikai közösségek összefonódó rendszere nagyon puha költségvetési korlátot hozott létre". Hasonló állításokat találhatunk J. P. Burkettnél (1984) és P. Havrylyshynnél (1984).

22. Az állami vállalatok célmeghatározásá-

nak folyamatát és teljesítményeit elemzi Y. Aharoni (1981) és T. E. Borcherding, W. W. Pommerehne és F. Schneider (1982).

23. Sok kormány költségvetése mutat hasonlóságot a puha költségvetési korlát szindrómával: a növekvő deficitet állandóan növekvő hitelekből fedezik. Ez a helyzet gyakran a vállalati puha költségvetési korlát következményeihez hasonló következményekkel jár: a pénzköltés kevésbé óvatos, hiszen a kormány nem mehet csődbe. Úgy érzem azonban, hogy ha ezt a jelenséget felvennénk az (1)–(7) alatt felsoroltak közé, akkor túlságosan kitágítanánk a puha költségvetési korlát fogalmát. Az I. részben adott meghatározás lényeges eleme az, hogy a puha költségvetési korlát a paternalisztikus pártfogó és patronált szervezet közötti társadalmi viszonyt tükrözi. A meghatározásnak ez az eleme nem alkalmazható a kormány költségvetésére anélkül, hogy ne kellene mesterségesen újraértelmezni.

24. Ebben a részben vegyes gazdaságokban tett megfigyeléseket elemzünk. A legtöbb ilyen helyzet megfigyelhető a szocialista gazdaságokban is. Az előző részben csak *a nem magántulajdonban lévő vállalatok* puha költségvetési korlátját, azaz a fenti felsorolás 1. kategóriáját elemeztük. Ebben a dolgozatban nincs mód arra, hogy a szocialista országokra vonatkoztatva újra végigmenjünk a (1)–(7) kategóriákon is.

25. Lásd M. J. Crozier–S. P. Huntington–J. Watanuki (1975).

Feljegyzés az árakról és az inflációról

Az alábbiakban változtatás nélkül közöljük azt a levelet, amelyet a szerző 1986. június 9-én küldött Ballai Lászlónak, az MSZMP Központi Bizottsága gazdaságpolitikai osztálya vezetőjének. A feljegyzés a termelői árakról készült anyaghoz szól hozzá, de mondanivalója követhető az anyag ismerete nélkül is.

*

Köszönöm, hogy meghívtak a Közgazdasági Munkaközösség és a Konzultatív Testület június 6-i együttes ülésére, amely a termelői árrendszer átfogó értékeléséről és a további teendőkről szóló anyagokat tárgyalta. Bizonyára átadták üzenetemet, hogy egészségügyi okok miatt az értekezleten nem vehettem részt. Ezért írásban szólok hozzá az anyagokhoz. Ez a feljegyzés nem sokkal hosszabb annál, mint amennyit egy értekezleten szóban elmondhattam volna, s ezért csupán néhány kérdésre térek ki, szinte távirati stílusban.

Engedje meg, hogy egy megjegyzést előrebocsássak.

Az árak és az infláció problémái a közgazdasá-

gi elmélet leginkább vitatott kérdései közé tartoznak. Senki sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy pontosan tudja a bajok okát és megoldásuk egyedül járható útját. Tisztában vagyok azzal, hogy valamennyi - az alábbiakban következő - észrevételem vitatható. Nyilvánvaló, hogy azok, akik a kérdésről döntenek, ütköztetni kívánják a különböző álláspontokat. Mindezek miatt célszerűnek érzem, hogy a vita résztvevőjeként kertelés nélkül adjam elő mondanivalómat, s nem fűzök hozzá mondatonként óvatoskodó fenntartásokat.

Elsősorban az *Előterjesztés c.* anyagot s ezen belül is főként annak III. fejezetét, a javaslatokat kommentálom, hiszen ez az, ami körül a többi anyag is csoportosul. Nem a megkapott anyagok sorrendje szerint haladok, hanem összesen hét kérdéssel foglalkozom.

1. Kiindulópontom a piac és az árak viszonya. Nézetem szerint „piaci mechanizmusról" akkor és *csak akkor* beszélhetünk, ha a kereslet és a kínálat hatására alakul ki az ár, és az áraknak alapvető befolyásuk van a keresletre és a kínálatra. Nem állítom azt, hogy más tényező egyáltalán nem gyakorolhat hatást az árakra, a keresletre és a kínálatra. Annyit azonban hangsúlyozni kell: ha az ár, a kereslet és a kínálat közti kölcsönhatás nem érvényesül kellő erővel, akkor a piac csupán „álpiac", s az ár nem játssza el azt a szerepet, amelynek betöltése az ár fő hivatása.

Bármennyire jól ismert ez az összefüggés, ép-

pen e körül van a baj a magyar gazdasági mechanizmusban s különösen annak állami szférájában. (Feljegyzésem alapjában véve csak ezzel a szférával foglalkozik.) Itt a relatív árrendszer, az ár arányok nem tükrözik a kereslet és a kínálat viszonyát, s csupán gyenge hatást gyakorolnak a keresletre és a kínálatra.

Az anyagok leíró-elemző része nem tárja fel kellő élességgel ezt a problémát; nem helyezi ezt a gondolkodás előterébe, holott ennek kellene, nézetem szerint, a kiindulópontnak lennie. Nem elemzi, mennyire ár- és költségérzékenyek a vállalatok. Nem ad áttekintést arról, hogy a kínálat és a kereslet közti aránytalanságok, feleslegek és hiányok mennyiben tükröződnek a relatív árakban. Nem foglalkozik e hármas összefüggés dinamikájával: amennyiben a kereslet és a kínálat aránya eltolódott, ez tükröződött-e a relatív ármozgásban, és megfordítva: amennyiben a relatív ár változott, ez hatott-e a kereslet és a kínálat arányaira.

Ugyanez a gondolat szinte teljesen elsikkad a javaslatokban is, holott nézetem szerint ennek kellene a középpontban állnia. Amennyiben ez a kölcsönhatás nem érvényesül, valójában nem fog működni a piac.

Ehhez még hozzá kell tenni – és erre a továbbiakban többször utalok majd – a következőket: az árak szorosan összefüggő rendszert alkotnak. Ha az árrendszer egy része önkényes, mert nem tükrözi a kereslet és kínálat viszonyát, a relatív

szűkösségeket, akkor az *egész* árrendszer önkényes. Az, ami az árrendszerben önkényes és torz, az hat a többi árra, mert azok képzésében költségelemként részt vesz, vagy mert érinti a létfenntartási költségeket, ezen keresztül a béreket, tehát végső soron megint csak a költségeket. Nem szeretném ezt a megjegyzést végletesen megfogalmazni. Ha néhány terméknél vagy szolgáltatásnál valamilyen jól meggondolt indok miatt eltérünk a fentiekben megfogalmazott elvtől, ez még nem „rontja el" az egész árrendszert. De az ilyen eltérés inkább csak kivételes lehet.

2. Szoros összefüggés van egyfelől a relatív árrendszer, másfelől az adók és támogatások között. Valósággal „tyúk-tojás" probléma ez; nem választható el, mi az eredeti ok, és mi az okozat. Egyfelől: amikor az ár önkényes és torz, akkor a nyereség nem tükrözi a hatékonyságot. Ilyenkor az állam arra kényszerül, hogy támogatással kárpótolja a vesztest, és elvonja az „indokolatlanul magas" nyereséget. De az elvonások és támogatások rögződnek, beépülnek a költségek és árak rendszerébe, és ily módon konzerválják a hibás ararányokat. De indulhat a folyamat az ellenkező oldalról is. Adva vannak bizonyos elvonások és támogatások, amelyek valamilyen akkor érvényes meggondolás alapján kiépültek. Utána, még ha az eredeti meggondolás érvényét vesztette is, megmaradnak, s akkor már a költség- és árrendszer eleve hozzájuk igazodik. A szövevényes, százféle elvonási és juttatási csa-

tornából álló fiskális rendszer és az eltorzított relatív árrendszer ugyanannak a dolognak a két oldala.

Véleményem szerint az anyagok nem tárják fel elég mélyen ezt a problémát. Ezzel együtt a javaslati rész nem mutat rá elég nyomatékosan arra, hogy az árrendszert és a fiskális rendszert együtt és egyszerre kell rendbe hozni. Ez olyan „bűvös kör", amelyet egyszerre kell - mert csak egyszerre lehet - szétvágni. Ha ez nem így történik, akkor a juttatási-elvonási rendszer újra besodorja az árrendszert a torzításokba, s megfordítva: az árrendszer torzításai újra kikényszerítik a százféle megkülönböztető elvonást és juttatást.

3. Az anyagok úgy szólnak az inflációról, mint valamiféle személytelen spontán folyamatról, amelyet antiinflációs politikával kell fékezni. Meggyőződésem, hogy ez a szemlélet téves. Akár kapitalista, akár szocialista országról van is szó, végeredményben az államnak, a fiskális és monetáris politikának a kezében van a pénzteremtés lehetősége. Ott van infláció, ahol a kormány inflációt csinál. Magyarországon is azért bontakozott ki inflációs folyamat, mert a kormányzat inflációs politikát folytat, és addig marad infláció, amíg ezt a politikát meg nem változtatja.

Az infláció csak másodsorban árhatósági probléma. Nem állítom, hogy általában az árpolitikának s ezen belül az árhatóságok tevékenységének nem lehet hatása. Különösen azt befolyá-

solhatja, hogy az átlagos inflációs ráta hogyan oszlik el különböző termékek és szolgáltatások között. De ez csak másodlagos befolyás. Az árszint nem tud általánosan emelkedni, ha nincs, aki megvegye a túl drága árut.

Ezzel kapcsolatban sem az elemző rész, sem a javaslati rész nem világos; nem jelöli meg egyértelműen és pontosan, hogy végeredményben mitől függ a jövőbeni inflációs folyamat, illetve annak sebessége. Semmiképpen sem attól, hogy hány százalékos inflációs rátát „ír elő" vagy „engedélyez" a terv vagy a tervet megelőző politikai határozat.

4. A 3. pontban mondottakkal nem akarom azt sugalmazni, hogy az árpolitika nem járulhat hozzá az inflációs folyamat felgyorsításához. Nézetem szerint hozzájárult, mégpedig azzal, hogy immár legalább két évtizede *részleges* árrendezésekkel - alapjában véve mindig részleges áremelésekkel - próbálja javítani a relatív árszerkezetet. Felemelik *A* termékcsoport árát arra hivatkozva, hogy ez relatíve túl olcsó a *B, C* stb. termékcsoporthoz képest. Csakhogy az *A* termékcsoport áremelése feljebb nyomja *B, C* stb. költségeit, vagy ha fogyasztási cikkekről van szó, akkor a létfenntartási költségeket. Emiatt előbbutóbb a *B, C* stb. termékcsoport költségei nem férnek bele annak árába, s azok árát is emelni kell. A létfenntartási költségek emelkedése miatt emelni kell a nominálbéreket, ami szintén felfelé nyomja a költségszintet. A részleges árrendezé-

sek sorozata elkerülhetetlenül kialakítja a költségek-árak-bérek spirálját. Ilyen körülmények között az inflációs folyamat elmossa a részleges áremelések árarány-módosító hatását. Az emelés pillanatában mondjuk még 30%-kal drágult meg az *A* termékcsoport ára relatíve *B*-hez és *C*-hez képest, de 3–5 év múlva már *B* és *C* termék árát is ugyanoda emelte az infláció. A részleges árrendezések sorozata – miközben inflációs spirált hoz létre – nem viszi és nem is viheti közelebb az árrendszert a célszerű arányokhoz. Ez az időben széthúzott, évtizedekre elnyújtott folyamat nem konvergál belátható időn belül az árrendszer kívánatos állapotához. Közben a költségek, a kínálat és a kereslet arányai is folytonosan eltolódnak. Az aránytalanságok folyton újratermelődnek. A magyar tapasztalat ezt elég egyértelműen igazolni látszik. (Egyébként a kapott anyagok még kísérletet sem tesznek arra, hogy ennek az ellenkezőjét bizonyítsák, vagyis azt, hogy most már közel vagyunk egy célszerű, ésszerű, a kereslet és kínálat összhangját megteremteni képes relatív árszerkezethez.)

Az *Előterjesztés* javaslati része tulajdonképpen kilátásba helyezi az időben szétnyújtott részleges rendezések politikájának folytatását. Úgy vélem, hogy ez nem visz közelebb a megoldáshoz, hanem csak tovább sarkallja az inflációs spirált.

A problémát csak olyan *általános, átfogó* árreform oldhatja meg, amely aránylag rövid

időszak alatt piaci alapra helyezi az egész árrendszert. Ez egyszeri nagy megrázkódtatással jár. Meg vagyok győződve arról, hogy közgazdaságilag ez az egyedüli megoldás. Minden egyéb csupán a problémák elhalasztását jelenti.

Nem tekintem hivatottnak magamat annak megítélésében, hogy egy általános rendezés politikai-társadalmi feltételei fennállnak-e; készek-e ezt a gondolatot elfogadni a vezetők és az ország lakosai. De ha ezt nem fogadják el, akkor – attól tartok – az összes eddigi probléma fennmarad.

5. Az infláció lefékezésének kulcskérdése a makrokereslet megfogása. Még ha az árakkal foglalkozó előterjesztés nem is tárgyalja ezt részletesen, akkor is sokkal nyomatékosabban kellene utalnia arra, hogy ez a kulcskérdés, s nem a piaci áralakulásba történő bürokratikus beavatkozás.

Homályosnak érzem az anyag szóhasználatát, amikor többször is említi az erőforrások „túlelosztását". Itt feltehetően a hiányt, a túlkeresletet, a vásárlóerő elszaladását újratermelő társadalmi-gazdasági mechanizmusokról van szó, amelyek alapos elemzést igényelnek, mert kiküszöbölésük nélkül a nyílt infláció, a visszaszorított infláció és a hiány nem szüntethető meg.

Természetesen nem elegendő csupán a kereslet oldaláról korlátozni a piacot. Nem kevésbé fontos olyan gazdasági mechanizmus alkalmazása, amely a kínálati oldalt arra készteti, hogy alkalmazkodjék a piac jelzéséhez. Ez az ösztönzés

és a gazdasági kényszer alkalmas kombinációjával érhető el. Egyfelől azzal, hogy a piaci verseny nyereséggel jutalmazza azt, aki jól alkalmazkodik (és a magas nyereséget nem vonja el az állam, mert ezzel hatástalanítaná). Másfelől pedig azzal, hogy a rosszul alkalmazkodók veszteségét az állam nem kompenzálja. Átmenetileg, az általános árrendezés utáni első megrázkódtatások idejére adható áthidaló (de visszafizetendő!) hitel; esetleg egyszeri juttatás - de mindez csak meghatározott és nyilvánosan is bejelentett türelmi ideig. Utána a nyertesek legyenek valódi nyertesek és a vesztesek valódi vesztesek.

Ez a gondolatmenet is azt sugallja, hogy a piaci árak általános érvényre juttatása, a monetáris és fiskális politika erélyes és mélyreható revíziója, valamint a kereslet és kínálat összhangjának megteremtése egymástól elszakíthatatlan és egyidejűleg megvalósítandó feladat.

6. Az anyag ismételten foglalkozik az árrendszer és a külkereskedelem kapcsolatával. Én - jó néhány közgazdásszal együtt - bizalmatlan vagyok a külkereskedelem piaci megközelítésének pótlására eddig ajánlott „szimulációs" módszerekkel. A piacot nem lehet szimulálni. Ez csak bürokratikus beavatkozások elburjánzásához vezethet, mint ahogy eddig is ez történt.

A mai torz árrendszer s ezzel együtt az áttekinthetetlen elvonási és támogatási rendszer mellett nem is tudjuk, hogy milyen hazai költséggel jár valamilyen exportügylet, és azt sem tud-

juk, milyen gazdasági haszonnal jár egy importügylet, érdemes-e valamilyen importot hazai termékkel kiváltani stb. Emiatt senki sem tudja igazából megmondani, hogy mi legyen az exportot-importot helyesen orientáló devizaárfolyam számszerű nagysága. Az számomra magától értetődő, hogy alapjában véve határárfolyamra van szükség, s képtelen vagyok megérteni az ellene felhozott érvek logikáját. De azt már nem tudom megmondani – az egyébként önkényes árrendszer miatt –, hogy számszerűen mekkora lenne az ésszerű határárfolyam. Sajnálatos, hogy az anyag nem foglalkozik a devizaárfolyammal, s ezzel azt a benyomást kelti, mintha ez már megoldott probléma lenne. Valójában nem jutottunk érdemben előre.

7. Nem meggyőzőek szememben az előterjesztésnek azok a részei, amelyek a „tisztességtelen árról", az „erőfölénnyel való visszaélésről" szólnak, és adminisztratív szankciókra kívánnak támaszkodni ebben a tekintetben. Az a benyomásom, hogy az anyagok szerzői maguk is haboznak: mennyiben lehet erre komolyan számítani olyan gazdasági helyzetben, amelyben nem a vevők, hanem az eladók piaca érvényesül.

Nézetem szerint hibás és illuzórikus a rendőrségtől vagy a bíróságtól várni annak kikényszerítését, hogy az eladó ne éljen vissza erőfölényével egy hiánypiacon. Persze helyes fellépni a csalás, az áru hamisítása, a vevő becsapása és félrevezetése ellen – itt helye van a vevő törvényes véde-

mének. De ha a kereslet felülmúlja a kínálatot, és az ár felmegy, ez nem „árdrágítás", nem az „erőfölénnyel való visszaélés", hanem ez és csakis ez a hiányra adott első normális válasz. S ezt követnie kellene a második válasznak, a kínálat növekedésének és a kereslet csökkenésének s végeredményben a hiány megszűnésének. Eléggé meddőnek ígérkezik a piac normális működése *helyett* „piacfelügyeletre" vagy az 1984. évi IV. törvény alkalmazására építeni.

Noha jó néhány további kérdés is kommentárt igényelne, hozzászólásomban szeretnék a fenti hét problémára szorítkozni. Befejezésül hangsúlyozni szeretném a következőket: az előterjesztésből és dokumentumokból kiviláglik, hogy készítőik őszintén szeretnék a reformfolyamat előbbrevitelét. Mégis aggódom; úgy érzem, hogy a javaslatok bátortalanok, s nem irányozzák elő azokat a határozott rendszabályokat, amelyeket a magyar népgazdaság fejlődése érdekében meg kellene hozni.

A vállalati nyereség bürokratikus újraelosztása

Társszerző: Matits Ágnes

A kötetben közölt szöveget Kornai János és Matits Ágnes „A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása" c. könyvéből vettük át. Csupán annyi változtatást hajtottunk végre a szövegen, amennyi ahhoz szükséges, hogy a kiragadott szemelvények érthetőek, folyamatosan olvashatóak legyenek.

A könyv egy hosszabb kutatás eredménye, amely a két szerző vezetésével, számos közreműködő részvételével folyt. Számítógépre vitték valamennyi állami vállalatnak az 1975–1988. időszakban készült évi mérlegbeszámolóját, pontosabban e beszámolók számos adatát. Ezekből évenként és vállalatonként 101-féle mutatószámot képeztek. Ezek a mutatószámok képezték a matematikai-statisztikai elemzés és a belőlük levonható közgazdasági következtetések alapját.

A KUTATÁS TÁRGYA

A magyar gazdasági reform egyik vezérlő gondolata az volt, hogy a vállalatok ösztönzésének középpontjába kell állítani a nyereségérdekeltsé-

get. Megvalósult-e ez az elgondolás, vagy csupán illúzió maradt? Mennyiben függ a vállalati nyereség a piacon elért értékesítési bevételtől és a ráfordításokért a piacon kifizetett kiadásoktól, és mennyiben függ az állami beavatkozásoktól, a nyereség bürokratikus újraelosztásától? Milyen mélyen és milyen módon nyúl bele az állam a nyereség kialakításába? Ezekre a lényegbevágó, elméleti és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt izgalmas kérdésekre kerestük a választ.

Figyelmünk középpontjában a vállalati nyereség áll. A nyereség kialakulásába közvetlenül beleavatkozik az állam: különböző jogcímeken elvonja az állami költségvetés javára a vállalati jövedelem egy részét, illetve az állami költségvetés terhére kiegészíti a jövedelmeket. A *vállalati* szférában végbemenő *fiskális újraelosztásnak* (redisztribúciónak) nevezzük a nyereséget, illetve a nyereség felhasználását érintő költségvetési elvonások és juttatások összességét.[1]

A továbbiakban a rövidség kedvéért nem tesszük ki mindig a megkülönböztető jelzőket („vállalati" és „fiskális"), de ha csak egyszerűen újraelosztásról beszélünk is, mindig erre a jól meghatározott szűkebb körre gondolunk.

Végeredményben azt kívánjuk vizsgálni, *hogyan hat a fiskális újraelosztás a vállalat nyereségére és ezen keresztül a vállalat magatartására.* Noha ez a kérdés már eleve jóval szűkebb, mint a fentebb körvonalazott átfogó problémakör, még erre is csupán részleges választ tudunk adni. Tel-

jesebb válaszhoz sok további részproblémát kellene tisztáznunk.[2]

A NYERESÉGÉRDEKLTSÉG A KAPITALISTA GAZDASÁGBAN

Mielőtt a magyar gazdasági problémák elemzésébe belekezdenénk, rövid pillantást vetünk a modern kapitalista piaci gazdaságra. Nem érdemes szemérmesen elhallgatni azt a gondolatmenetet, amelyen - kimondva vagy kimondatlanul - a reformmal foglalkozó valamennyi magyar közgazdász újra és újra megpróbál végigmenni. A kapitalista gazdaság nagy teljesítményt mutat fel technikai fejlődésben, újítókészségben, az igényekhez való gyors alkalmazkodásban, a termelési költségek csökkentésében. Vajon meghonosíthatóak-e ezek az eredmények egy szocialista piaci gazdaságban, amely nem váltja fel a köztulajdont magántulajdonnal? Szeretnénk magunkat eleve elhatárolni elemzésünk félreértésétől vagy félreértelmezésétől. Nem állítjuk követendő példaként a magyar reformerek elé a modern kapitalista gazdaságot. Sokféle politikai, etikai, társadalmi és közgazdasági megfontolás együttes mérlegelését igényli annak eldöntése, hogy mit célszerű és mit lehetséges átvenni a kapitalista piaci gazdaság gyakorlatából a mai Magyarországon. Ennek a mérlegelésnek az elvégzése nem ennek a tanulmánynak a feladata. Ezen

a helyen csak annyit mondunk: lehetetlen komolyan elgondolkodni a reform ügyén anélkül, hogy ne tanulmányoznánk lelkiismeretesen és tárgyilagosan a modern kapitalizmus működését.

Ahány közgazdasági iskola, annyi kép a kapitalizmusról. Az alábbiakban vázolt kép nem lép fel a szintézis igényével; nem tükrözi a különböző közgazdaságtudományi iskolák széles egyetértését – csupán a jelen tanulmány szerzői által érzékelt szubjektív képet, mégpedig azokon a területeken, amelyek témánk szempontjából lényegbevágóak. A kép rendkívül vázlatos, elnagyolt; csupán röviden rajzoljuk fel a magántulajdonon alapuló piaci gazdaság egyik-másik – vizsgálatunk szempontjából elgondolkoztató – vonását.

Korunk kapitalista gazdasága nem homogén: más az individualisztikusabb USA-ban, más a skandináv jóléti államokban, más Japánban és ismét más az elmaradottságból most kitörő frissen iparosodó Dél-Koreában vagy Brazíliában. Igen nagy különbségek vannak az egyes országok között az állami gazdaságpolitika szerepét illetően. Úgy véljük, hogy ezúttal éppen a szembeállítás élessége kedvéért célszerűbb olyan gazdaságok sajátosságait szemlélnünk, amelyekben aránylag a legkisebb az állami beavatkozás.

Két vállalati típusról szólunk: az egyéni tulajdonban lévő kisvállalatról és a részvénytársaságról (corporation), mégpedig az utóbbiak közül

főként a nagyvállalatokról. Persze nagy számban léteznek középméretű vállalatok, s léteznek más jogi formák is. Mondanivalónk kifejtéséhez azonban elégséges e két típus tárgyalása.

Az egyéni tulajdonban lévő vállalat tulajdonosa lehet egyetlen magánszemély vagy egy család vagy idegen emberek társulása. A tulajdonosok korlátlanul felelnek a vállalat adósságainak visszafizetéséért. A tulajdonos érdekeltsége a nyereségben nyilvánvaló és egyértelmű. Minél nagyobb a nyereség, annál inkább növekedhet a vállalat, és annál inkább nő saját gazdagsága is. (Az már a tulajdonos döntésétől függ, hogy e gazdagság mekkora részét éli fel, mit fektet be a vállalatba, és mennyit tartalékol más megtakarítási formákban.) Ha viszont a vállalat tartósan veszteséges, akkor előbb-utóbb kénytelen feladni a vállalkozást, mert különben a veszteség fedezésére, az adósságok kifizetésére rámehet magánvagyona is. Az egyéni tulajdonban lévő kisvállalatok körében gyakori a likvidálás, tönkremenés, csőd, a vállalat vagyontárgyainak értékesítése vagy az egész vállalat eladása új tulajdonosoknak. Ezek a kisvállalatok születnek, élnek, meghalnak - vannak köztük röpke életűek, és vannak, amelyek hosszú időt élnek meg.

Többek között a tulajdonos magánvagyonának megoltalmazása késztetett a részvénytársasági forma kialakulására. Itt a tulajdonos csak a befektetés erejéig felel a vállalat pénzügyi kötelezettségeiért. Rossz esetben teljesen elvész a be-

fektetett tőke, a részvény értéke semmivé válik, de ezen túlmenően a tulajdonos, azaz a részvény birtokosa nem felel a vállalat adósságaiért. De még ez a korlátozott felelősség is igen erős tulajdonosi érdekeltséget teremt: akár kis, akár nagy összeget fektetett is bele a tulajdonos a vállalatba, annak sorsa nem közömbös a számára.

Gyakran hangoztatott gondolat, hogy a gyakorlatban a nagy kapitalista részvénytársaságban a tulajdonosnak nincsen igazi hatalma. Nem a részvényesek szava dönt, hanem a menedzsereké. Ők a vállalat igazi urai - márpedig ők csak fizetett alkalmazottak, akik egy nagy bürokratikus apparátus élén állnak. Ezáltal helyzetük tulajdonképpen nem is olyan nagyon különbözik például egy magyar nagyvállalat vezetőinek helyzetétől.

Ez a gondolatmenet nézetünk szerint hibás. Nem ritka, hogy a menedzsernek is vannak részvényei saját vállalatában. De nem is ez a lényeges. Még ha nincs is semmiféle közvetlen tulajdonosi érdekeltsége, kénytelen szolgálni a „tulajdonosi érdeket". Ezt kell tennie még akkor is, ha a részvénytulajdon szétforgácsolt, és a szavazati jog a részvénytársaság közgyűlésén üres formalitássá válik. A tulajdonos a hatalmát elsősorban a részvénypiacon keresztül érvényesíti. A „lábával" szavaz; ha elveszti a bizalmát a vállalatban, akkor elfut: szabadulni próbál a részvénytől, és pénzét inkább másba fekteti. A részvény értéke csökken. Ha viszont nő a bizalom a vállalat iránt,

akkor annak részvényeit sokan keresik, s az értéke emelkedik.

A részvénytársaság köteles pénzügyi helyzetéről a nyilvánosságot tájékoztatni; független könyvvizsgálók ellenőrzik a mérleg hitelességét; a csalást a törvény bünteti. Ideig-óráig esetleg eltitkolhatók a bajok, de tartósan nem. Ha a részvénytársaság pénzügyi helyzete romlik, üzleti kilátásai gyengék, akkor azt hamar megtudják a részvénypiac szakértői.[3] A részvényt vásárolni akaró polgár rendszerint nem maga választ, hanem megbízásából - általános utasításainak figyelembevételével - egy ügynökség, pénzügyi közvetítő vállalat, amely erre specializálódott. Ezeknek a közvetítő vállalatoknak, ügynökségeknek a nyeresége attól függ, hogy jól választanak-e megbízóik nevében: jókor veszik-e meg vagy jókor adják-e el egyik vagy másik vállalat részvényeit. Saját érdekükben éles szemmel figyelik a vállalatok helyzetét.

Vannak persze tévedések, hibás vagy szándékosan torzított információk, pánikok, könnyelmű lépések. De az ilyen hibák nagy részét előbbutóbb helyreigazítják, hiszen e piac résztvevőinek igen erős érdekeik fűződnek a helyes információk megszerzéséhez. Minél áttekinthetőbb, szervezettebb, érettebb a tőkepiac, annál kevésbé lesznek torzítottak a vállalatok helyzetére és kilátásaira vonatkozó információk.

Mármost a menedzser legszemélyesebb érdeke, hogy a vállalat részvényeinek értéke ne süly-

lyedjen, hanem emelkedjék, s ennek érdekében a vállalat pénzügyi pozíciója erős legyen, hitelképességét ne vonják kétségbe, tiszta vagyona (nettó értéke) növekedjék. Ezt rendszerint, legalábbis hosszabb időszakot tekintve, közvetlen anyagi érdekei is így kívánják: jó üzletmenet esetén a menedzserek óriási prémiumokat kapnak. De ami ennél is fontosabb: ezekhez az üzleti sikerekhez kötődnek a menedzser karrierérdekei. Ha tevékenysége nyomán javul a vállalat pénzügyi helyzete, akkor saját vállalatán belül előrelép, vagy áthívják más vállalathoz, magasabb állásba. Ha viszont vezetése alatt a vállalat pénzügyi bajba kerül, akkor ez megtépázza menedzseri hírnevét. Lehet, hogy leváltják. Vagy kevesebb esélye lesz arra, hogy más vállalatnál kerüljön magasabb posztra.

Persze nemcsak azt ítélik meg, hogy egy adott évben veszteséges volt-e a részvénytársaság. A veszteségnek sokféle oka lehet. Például visszaesett az egész gazdasági élet, vagy legalábbis az egész iparág. Ha azonban a vállalat piaci részesedése és pénzügyi helyzete a versenytársakéhoz képest romlott, és ez a relatív pozícióvesztés tartós tendenciának bizonyul, akkor ezt már joggal rójják fel a menedzsernek. Ez már bukáshoz, a karrier megtöréséhez vezethet (és ezt a tartós károsodást csak részben ellensúlyozhatják a menedzserek munkaszerződésében rendszerint kikötött nagy felmondási kártérítések). A menedzser igen sokat nyerhet, de igen sokat veszíthet is életpályája során.

Már érintettük, de most külön is kiemeljük: a vállalat megítélésében nem egyetlen év profit-flow-ja, illetve az ehhez tartozó profitráta a perdöntő kritérium.[4] A pillanatnyi veszteség sokféle módon hidalható át: a vállalat hiteleket vesz fel, esetleg eladja egyes különösen veszteséges részlegeit stb. Mindez tükröződik a megfelelő stock-mutatóban: a vállalat nettó értéke csökkenést mutat. A vállalat megítélésében a kulcskérdés: a jövendő kilátások. Van-e remény arra, hogy talpra áll, és nettó értéke nőni kezd? De ha nem is a pillanatnyi nyereség a perdöntő, azért nyilvánvaló: igen szoros az összefüggés a múltbeli, jelenlegi és jövőbeni profitfolyam és a nettó érték dinamikája között. Ez elméletileg is egyszerűen igazolható, és tapasztalatilag is alátámasztható. Minél nagyobb és tartósabb a veszteség-flow, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a vállalat nettó értéke a jövőben is romlani fog.

Az esetek egy részében kisebb, közepes, sőt még nagyobb részvénytársaságok is tönkremehetnek: fizetésképtelenné válnak, csődbe mennek. De létezik a bukásnak többféle egyéb formája is. Ha a tulajdon eléggé koncentrált, vagy ha a részvényesek képesek fellépésüket megszervezni, kíméletlenül leválthatják a vezetést. Vagy a részvénytársaság egészét (esetleg a részvények határozatképes hányadát) megveszi egy másik vállalat. Ismeretes úgynevezett agresszív átvétel (take-over): a vállalatot megvenni szándékozó csoport nyíltan bejelenti, hogy amint a vételre sor

kerül, azonnal leváltja a korábbi vezetést. A vállalat korábbi vezetése megkísérelheti a támadás elhárítását. De minél gyengébbek az üzleti eredmények, minél inkább esett az átvételi kísérlet előtt a részvények értéke, annál reménytelenebb az ellenállás. Megtörténik, hogy a gyenge vállalatot egyszerűen beolvasztják az erősebb vállalatba.

Foglaljuk össze az elmondottakat. Az egyéni tulajdonban lévő kisvállalatnál közvetlen és átlátszó az okozati kapcsolat nyereség és túlélés, növekedés, gazdagodás között. Ez az okozati kapcsolat a nagy részvénytársaság esetében is fennáll, csak sokkal inkább áttételes és sztochasztikus jellegű. A tartós veszteség esetleg csak késéssel – és nem is minden esetben – vezet el bukáshoz. A bukás nem mindig jelenik meg a vállalat egyértelmű megszűnésének formájában. De azért az okozati kapcsolat itt is létezik, és igen nagy erővel hat. A részvények tőkepiaca, a menedzserek munkapiaca és a vállalatok közti éles verseny együttvéve kikényszeríti ezt a kapcsolatot: a menedzser kénytelen tevékenységét messzemenően a nyereség növelésének szolgálatába állítani.

A jelenkori kapitalizmusnak az a teljesítménye, amit a fejezet elején felidéztünk, nemcsak azzal magyarázható, hogy a piac koordinálja az eladó és a vevő közti kapcsolatot. Nem kevésbé fontos magyarázó tényező a gazdasági egységek rendkívül erős nyereségérdekeltsége. Ha csak az

előbbit, a piaci viszonyok szerepét hangsúlyozzuk, de az utóbbit, a nyereségérdekeltség szerepét nem, akkor nem tudjuk megmagyarázni, miért akarja a termelő-eladó elhódítani versenytársai elől a vevőt, miért fejleszti ennek érdekében a technikát, miért hoz ki új temékeket, miért próbálja csökkenteni a költségeket, miért kénytelen alkalmazkodni a mindenkori helyzethez.

Természetesen a modern tőkés gazdaságban nem a profit növelése az egyedüli motívum, s nem csupán profitért dolgozó vállalatokból áll a gazdasági rendszer. Létezik többek között állami bürokrácia is, amelyet más motívumok késztetnek cselekvésre, s amely beavatkozik a gazdaságba. Szerepének tárgyalására még visszatérünk.

Még egy megjegyzést kell tennünk, a probléma elmélettörténeti hátteréről. Amikor mind a marxista politikai gazdaságtan, mind a neoklasszikus közgazdasági elmélet abból indul ki, hogy a tőkés tulajdonban lévő vállalat magatartását a profitmaximalizálás jellemzi, akkor ezzel némiképpen leegyszerűsíti a motivációs problémát. Mind a tulajdonosokat, mind a menedzsereket többféle motívum készteti cselekvésre. Maga a „profitmaximalizálás" nem jelöl meg egyértelmű döntési kritériumot. A profitmaximalizáló döntéshozók viselkedése függ attól is, hogy konkrétan milyen mutatószámmal mérik a profitot; hogy milyen hosszú időhorizontot tartanak szem előtt, és hogy miképpen értékelik a kockázatot (kisebb várható értékű biztosabb profitot szeretne-e,

vagy nagyobb várható értékű profitot, még ha az bizonytalanabb is). De ha némi szimplifikációval állunk is szemben, ez elméleti vizsgálat céljaira megengedhető. Nem jár nagyon távol az igazságtól az, aki a jelenkori tőkés piaci gazdaság általános elemzésében abból indul ki, hogy a vállalati döntéshozók minél nagyobb profit elérésére törekszenek.[5]

A nyereségérdekeltség megteremtésének szándéka a magyar reform kezdetén

A kapitalizmusra való rövid kitekintés után térjünk vissza a magyar gazdasághoz. Az 1968-as reform egyik alapgondolata volt a nyereségérdekeltség megteremtése az állami vállalatoknál. A reform kezdeményezőinek ezzel kapcsolatos programját a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A tervlebontás és a kötelező tervutasítás rendszerének megszüntetése után váljék a jövedelmezőség a vállalat megítélésének fő számszerű kritériumává.

2. A vállalatok vezetőit és dolgozóit közvetlenül érdekeltté kell tenni a jövedelmezőség növelésében.

Konkrét idézetekkel akarjuk alátámasztani, hogy a reform kezdetén valóban kinyilvánították ezeket a szándékokat. Először Nyers Rezsőnek, az MSZMP Központi Bizottsága 1965. november 18–20-i ülésén elmondott előadói beszédé-

ből (MSZMP, 1965) idézünk, amelyet a KB határozattá emelt.

A vállalatok tevékenységének „általános céljául két feladatot szükséges központilag megjelölni: 1. a megrendelők igényeinek mennyiségi, minőségi és időbeli legjobb kielégítését; 2. a jövedelmezőség rendszeres növelését... Lényegileg az történik majd, hogy a jelenlegi adminisztratív kötöttségeket felváltják a közgazdasági befolyásoló eszközök, főként ezek terelik, kényszerítik majd a vállalatokat a helyes cselekvésre. Az olyan közgazdasági eszközök, mint az állami jövedelemelvonás, a devizagazdálkodási szabályok, az ár- és bérpolitika, a hitelpolitika tulajdonképpen a népgazdasági terv céljait hivatottak közvetíteni a vállalatokhoz." (24. oldal.)

„...a jövőben helyes lesz olyan rendszert kialakítani, amelyben elsősorban a vezetők személyi jövedelme, de bizonyos fokig a dolgozók keresete is függ a vállalati jövedelem (nyereség) alakulásától. A vállalatok a jövedelem növelése esetén elsősorban nagyobb nyereségrészesedést biztosíthassanak dolgozóiknak, de a tartós, megalapozott jövedelemtöbbletből - megfelelő korlátok között - a béreket is emelhessék. (25. oldal.)

„Olyan árrendszer kialakítása volna kívánatos, amely az árak arányai és a jövedelmezőség révén a jelenleginél helyesebben orientálja majd a termelőket és fogyasztókat..." (26. oldal.)

Idézeteink másik forrása Nyers Rezső *25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről*

(1969) c. kötete, amely 1969-ben jelent meg, azaz már a reform első évi tapasztalatait is figyelembe vette.

„Bár a hosszabb távú vállalati tervek tartalma ágazatonként eltérő, annak középpontjába a nyereség nagyobb időtartamra szóló optimalizálását és a műszaki színvonal megalapozott fejlesztését kell állítani. (20. oldal.)

„Először is a nyereségérdekeltség elvéről szeretném megállapítani, hogy az elmúlt másfél évben a gyakorlatban is igazolódott, helyesnek bizonyult. A vállalati teljesítmény fő mércéjeként komplex tájékoztatást nyújt a gazdasági hatékonyságról... Szeretnék emlékeztetni arra, hogy a reform kidolgozásakor még vita folyt arról, hogy a nyereség vagy a bruttó jövedelem növelésében tegyük-e érdekeltté szocialista vállalatainkat. A vita (nagyon jó volt, hogy vitáztunk erről!) eredményeként jutottunk el akkoriban, 1965–1966-ban, a nyereségérdekeltség elvéhez." (81. oldal.)

Az idézetek is mutatják, hogy a nyereségérdekeltség a reform egyik vezéreszméje volt. A magunk részéről ma is úgy látjuk: helyes volt ennyire a középpontba helyezni a nyereségérdekeltség elvét. Kutatásunk azonban, több más kutatással egybehangzóan, azt igazolja, hogy ez a helyes elgondolás nem valósult meg következetesen.

A következetlenség egyik fő oka a nyereség bürokratikus újraelosztásában keresendő. Ebből a szempontból már az 1968-as gondolatok eleve

belső ellentmondásokkal terheltek voltak. Egyfelől a reform irányítói érvényesíteni szerették volna a piaci verseny szelektív hatását. Másfelől meg is akarták nyugtatni a gazdasági élet szereplőit, hogy tevékenységüket, munkahelyüket nem fenyegeti a reform. Egyfelől hangsúlyozták, hogy csökkenteni kell a támogatásokat. Másfelől biztosították a vállalatokat, hogy a támogatások számottevő része mégiscsak tartósan fennmarad, a külföldi áruk versenyével szemben „protekcionizmusra" van szükség és így tovább. Ismét néhány idézet következik Nyers Rezső 1969. évi kötetéből.

„A fontos itt az, hogy nagyon élesen megkülönböztessük a vállalatoknál jelentkező pillanatnyi, átmeneti »pénzzavart«, az állandósult, krónikus »életképtelenségtől«... A magam részéről úgy vélem, hogy a szocialista tervgazdálkodásban nem is annyira a vállalatok »gyors és tömeges« megszüntetésétől kell félnünk, hisz ez nem következhet be, hanem inkább attól, hogy a véglegesen életképtelen vállalatok is erősen »túlélik« magukat." (29. oldal.)

„...túlságosan bőven adjuk az állami támogatási összegeket. Ez a lényeg. Mint már említettem, a protekcionizmust, avagy az államnak a szocialista vállalatokat támogató pénzügyi politikáját a jövőben sem akarjuk teljesen feladni, viszont a termelési struktúra javítása érdekében a jelenlegihez képest fokozatosan mérsékelni kell, illetve hatékonyabban kell felhasználni." (157. oldal.)

„...a protekcionizmus elvileg két elemet foglal magában. A protekcionizmus egyik eleme tartós... A vállalatoknak tehát olyan szempontból nem kell félniük, hogy elapad mindenféle pénzügyi forrás, amit ma az államtól kapnak, és állami támogatás nélkül maradnak. Az állami protekcionizmus másik elemét képezik az olyan átmeneti termelőeszközök, amelyet az állam rövid, átmeneti időre folyósít, amíg át nem állítja termelési struktúráját a piaci igényeknek jobban megfelelő, jövedelmezőbb termékre." (156–157. oldal.)

„...túlzott az állam támogatása (árkiegészítés, dotáció, külkereskedelmi visszatérítés, adóengedmény), és ez nivellálja a jó, a közepes és a gyenge hatékonyságú vállalatok gazdasági eredményeit. Túl sok vállalatnak nem kell »megküzdenie« a nyereségért." (203. oldal.)

„Az exportszubvenciók, a fogyasztóiár-dotációk és egyéb kedvezmények túlságosan biztos jövedelmezőséget biztosítanak a vállalatoknak. Ezekre a támogatásokra a mai mértékben a termelés folyamatos növelésének ösztönzése érdekében volt és van szükség, de ezeket a jövőben fokozatosan mérsékelni kell. Erre lehetőséget teremt az, hogy meghatározott időre adott kedvezményekről van szó. Az állam az ötéves tervek keretében módosíthatja, szigoríthatja pénzügyi politikáját. Erre szükség is lesz." (209–210. oldal.)

Elgondolkoztató, hogy az a problémakör, amely kutatásunk és jelen tanulmányunk közép-

pontjában áll, már 1969-ben is ennyire világosan és élesen felszínre került. Nyers Rezső már akkor is túl nagynak érezte a nyereség alakulásába való állami beavatkozást; aggályát fejezte ki amiatt, hogy ez tompítja a nyereségérdekeltséget, a jövedelmezőség növelésére történő mozgósítást.[6]

Ugyanakkor - mai szemmel - világosan látszik: a reform akkori irányítása nem érzékelte, hogy a felállított követelmények inkonzisztensek. Nem lehet egyszerre elérni a nyereségérdekeltség erősítését, és ugyanakkor elfogadni a gyengítését is, amely szükségképpen jelentkezik a még esetleg csökkentett mértékű, de azért állandósított támogatási-újraelosztási rendszer következtében.

A reform kezdetén közölt hivatalos nyilatkozatok nyomatékosan hangsúlyozták: nem szabad belenyugodni az „életképtelen" vállalatok túlélésébe; felléptek a „túlzott" anyagi támogatások ellen; kilátásba helyezték a pénzügyi politika „szigorítását". Mindez a költségvetési korlát megkeményítésének irányába mutatna. Ugyanakkor kezdettől fogva megcsillantották a vállalatok és a bürokrácia számára a „puhítás" reményeit is. Ezt érzékeltetik a „protekcionizmus", egyes dotációk, szubvenciók, támogatások folytatására tett utalások; az a megnyugtatás, hogy nem kell félni mindennemű állami forrás kiapadásától. A költségvetési korlát keménységével-puhaságával kapcsolatos ambivalencia tehát már a reform-szándékok meghirdetésekor is jelen volt.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, többféleképpen is exponáltuk a kérdéseket, de tulajdonképpen újra és újra ugyanazt a kérdéscsoportot próbáltuk érzékeltetni. Miközben a magántulajdonon alapuló piaci gazdaságban alapjában véve a piacon alakul ki a nyereség, amely rendkívül erős hatást gyakorol a gazdaság szereplőire – mi történik a megreformált magyar állami szektorban? Hol dől el a nyereség: a piacon vagy a bürokrácia irodáiban? Mennyire erősen hat a nyereség a gazdasági szereplők viselkedésére? Mennyire valósultak meg a 68-as reformerek eredeti szándékai ebben a tekintetben? Sikerült-e felszámolni a vállalati költségvetési korlát felpuhulásának tendenciáját?

És most már átadhatjuk a szót a számszerű vizsgálatoknak.

A nyereség szétzilálása

Elemzésünkben nagy szerepet játszik egy általunk bevezetett kategória, az *eredeti nyereség*. Tegyük fel – gondolatkísérletként –, hogy egy adott évben az állam nem hajt végre semmiféle jövedelem-újraelosztást. Azaz, mikor egy adott évben az érvényes árakon megtörtént a vállalat összes bevételeinek és költségeinek elszámolása, nem történne semmiféle jövedelemelvonás, és a vállalat visszakapná az évközi befizetések összegét. Ugyanakkor az állam nem adna semmiféle

jogcímen sem pénzt a vállalatnak, és visszafizettetné az évközi juttatásokat és a mentesítéseknek megfelelő összegeket is. Ez a számított összeg az eredeti nyereség.

Az eredeti nyereség képzésekor tulajdonképpen nem szűrjük ki a fiskális újraelosztás minden hatását. Ugyanis nem képeztünk egy fiskális újraelosztástól mentes hipotetikus árrendszert, azaz nem szűrjük ki a termékek költségeiben rejlő teljes redisztribúciós hatást. Csak azokkal az újraelosztási elemekkel korrigálunk, amelyek a vizsgált vállalat nyereségelszámolásában ténylegesen megjelennek. Valamiféle olyan nyereségkategóriát képeztünk tehát, amelyet az árrendszer és a piac működését adottnak feltételezve a vállalat akkor realizálna, ha az állam a továbbiakban egyáltalán nem „szólna" bele az árakon keresztül realizált nyereség alakulásába. Egyúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nem általában a redisztribúcióval, hanem az állami vállalatoknál már megjelent, a szóban forgó vállalatnál realizálódott nyereségnek az újraelosztásával foglalkozunk.

A fentiekből következően azt is le kívánjuk szögezni, hogy az eredeti nyereség fogalmához nem fűzünk semmiféle értékítéletet. Semmiképpen se kívánjuk azt sugalmazni, hogy ez a termelés gazdaságosságának valódi megítéléséhez felhasználható mutató. Ez a kérdés fel sem vethető mindaddig, amíg egyszerűen adottnak vesszük az érvényes árrendszert. Azt azonban hangsú-

lyozni kell, hogy egy igazi piaci gazdaságban az eredeti nyereség közgazdasági értelme nyilvánvaló lenne: az érvényes árakon realizált bruttó nyereségről van szó.

Vitákban többször találkoztunk a következő megjegyzéssel: az „eredeti nyereség" fiktív kategória. Ezzel a megjelöléssel nem tudunk egyetérteni. Az egyik oldalon a vállalat vevői nem fiktív, hanem valóságos árat fizetnek a vállalat outputjáért. És a másik oldalon a vállalat nem fiktív, hanem valóságos árat fizet az inputokért. Nos, az outputért kapott tényleges árbevétel és az inputért fizetett tényleges kiadás különbsége is valóságos kategória. Ez az a nagyság, amelyet a közgazdaságtan (adók előtti, bruttó) nyereségnek nevez. Bármennyire fontos is, de nem ide tartozik az a kérdés, hogy ezek az input és output árak racionálisak-e. Meg vagyunk győződve arról, hogy az árrendszer tele van közgazdaságilag indokolhatatlan önkényességgel. Mégis ezek a valóságos árak, s ezért az outputért kapott bevétel és az inputért fizetett kiadás különbsége valóságos (és nem fiktív) kategória. Igaz, közgazdaságilag igazolhatatlan, önkényes nagyság, mert benne az árrendszer igazolhatatatlansága és önkényessége tükröződik. Ez az önkényesség azután csak tetéződik az újraelosztás önkényességeivel. Itt azonban már előreszaladtunk mondanivalónk előadásában – erről a későbbiekben még részletesen lesz szó.

A fiskális redisztribúció az eredeti nyereség-

hez képest több lépésben végez elvonásokat és juttatásokat, amíg eljut a *tényleges nyereség* különböző fokozataihoz (az elszámolt nyereséghez, a redisztribúció utáni nyereséghez és a végleges nyereséghez). Számításaink sokféle módon szembesítik az eredeti és a tényleges nyereséget, illetve mindkét mutatót az eszközök értékével elosztva, az eredeti és a tényleges jövedelmezőséget.

A fiskális redisztribúció eredményeképpen a vállalatok tényleges nyeresége eltér az eredeti nyereségtől. A jövedelemeltérítés nagyságától és az eltérítés arányosságától függ, hogy végül is mekkora az állam szerepe a vállalati jövedelmezőség befolyásolásában.

A redisztribúció mértékét egyrészt az újraelosztás nyomán bekövetkező nyereségeltérítés nagyságával, másrészt a redisztribúciós elemek, az elvonások, illetve juttatások értékeivel jellemezhetjük. Ugyanolyan mértékű nyereségeltérítés, azaz ugyanolyan mértékű redisztribúciós összhatás ugyanis a támogatások és engedmények, illetve a vállalatok által különféle jogcímeken történő befizetések nagyon különböző értékei mellett is létrejöhet.

Nézzük tehát, mit mondhatunk a magyar állami vállalatoknál megvalósuló redisztribúció mértékéről.

1. MEGÁLLAPÍTÁS: *A nyereség újraelosztásának mértéke igen nagy: egyrészt nagymértékű jöve-*

delemeltérítés valósul meg a redisztribúció nyomán, másrészt hatalmas a támogatásokon és az elvonásokon keresztül megmozgatott nyereségtömeg.[7]

Akkor mondhatjuk, hogy az újraelosztás hatására bekövetkező nyereségeltérítés mértéke nagy, ha nagysága eléri a vállalatoknál keletkező nyereségtömeg jelentős hányadát.[8] Az *5. táblázat* a költségvetési redisztribúció átlagos mértékét, az RM-mutatót közli a főbb népgazdasági ágakra. (Az RM-mutató tartalmát az 5. táblázathoz fűzött megjegyzés világítja meg.)

5. TÁBLÁZAT

A NYERESÉGKÉPZŐDÉST ÉRINTŐ ÚJRAELOSZTÁS MÉRTÉKE AZ EGYES NÉPGAZDASÁGI ÁGAKBAN

Népgazdasági ág	A minta elemszáma	Az RM-mutató átlagos értéke	
		az 1976–79. időszakban	az 1980–82. időszakban
Ipar	585	−1,04	−0,66
Építőipar	186	−0,97	−1,05
Mezőgazdaság	141	−0,30	−0,66
Szállítás, hírközlés	142	+0,84	+1,12
Kereskedelem	241	−1,01	−1,17
Személyi és gazdasági szolgáltatás	217	−1,71	−1,66
Állami vállalatok összesen	1512	−1,05	−0,81

Megjegyzések: RM a nyereségeltérítés mértéke=(redisztribúció utáni nyereség - eredeti nyereség) osztva a két nyereségérték számtani átlagával. Az RM átlagos értéke egy adott mintában: a mintába tartozó vállalatokra egy adott időszakra meghatározott évi átlagos értékek számtani átlaga.

Láthatjuk, hogy a redisztribúció az állami vállalatok körében – a szállítás-hírközlés kivételével – nettó jövedelemelvonást jelent. (Az RM értéke negatív.) Ugyanakkor, bár az átlagok szintjén is tükröződnek bizonyos ágazati különbözőségek, elég általánosnak tekinthetjük, hogy a jövedelemeltérítés mértéke nagyjából azonos a nyereség nagyságrendjével (az RM-mutató abszolút értéke közelítőleg 1). Ezt a mértéket egyértelműen nagynak minősíthetjük. Ellenpéldaként a mezőgazdaság említhető, ahol a nyereségeltérítés nem tekinthető nagymértékűnek az 1976–79-es időszakban. (RM = −0,3.)

A redisztribúciós összhatás mértéke mellett vizsgáljuk meg azt is, hogy mekkora a redisztribúció nyomán megmozgatott nyereségtömeg. Tekintsük most viszonyítási alapként az elvileg maximálisan megmozgatható nyereségtömeg, az eredeti nyereség összegét.

Teljes nyereség-központosítás esetén a redisztribúció elvileg úgy jön létre, hogy minden vállalat befizeti a teljes nyereséget, majd ennek – a favorizálás vagy diszpreferencia függvényében – nagyobb vagy kisebb hányadát visszakapja. A juttatásoknak az elvonásoktól való eltérítésével azt mérhetjük, hogyan befolyásolja az állam a vállalat eredeti jövedelmezőségi helyzetét.

Az elvonások és juttatások áganként, illetve ágazatonként meghatározott relatív értékét mutatja a *6. táblázat.*

Az összes állami vállalatot tekintve, de jó né-

6. TÁBLÁZAT

AZ ELVONÁSOK ÉS JUTTATÁSOK RELATÍV NAGYSÁGA 1982-BEN

Vállalatcsoport	Elvonás/eredeti nyereség	Juttatás/eredeti nyereség	Juttatás/elvonás
Gépipar	0,83	0,32	0,39
Könnyűipar	1,03	0,57	0,55
Élelmiszeripar	2,10	2,02	0,96
Ipar (élelmiszeripar nélkül)	0,93	0,69	0,74
Ipar (összesen)	1,10	0,87	0,80
Építőipar	0,82	0,21	0,25
Mezőgazdaság	1,05	1,61	1,54
Kereskedelem	1,73	1,00	0,58
Szolgáltatások	1,30	0,59	0,45
Állami vállalatok összesen	1,27	0,91	0,72

Megjegyzés: Az ágazati mutatóérték a vállalati értékek nevezővel súlyozott átlaga (az aggregátumot jellemző érték).

hány népgazdasági ágra vagy ágazatra vonatkozóan is igaz, hogy az elvonások összege meghaladja a szóban forgó vállalatcsoportnál „keletkező" összes eredeti nyereség tömegét. (Az elvonás per eredeti nyereség értéke nagyobb, mint 1.) Ez csak többszöröződő redisztribúció mellett lehetséges, azaz csak ha egyik kezével „előbb" odaadja az állam, amit a másikkal elvesz. Vagyis a végeredményét tekintve átlagosan 30%-os nettó nyereségelvonás (juttatás per elvonás kb. 70%) hatalmas nyereségtömeg megmozgatásával valósul meg. Fontos tényként kell megemlítenünk,

hogy ebben a vonatkozásban a vizsgált időszak folyamán gyakorlatilag semmi változás nem történt. Az erős vállalati koncentráció miatt a vállalati nyereségek „központosítottságát" jobban jellemzi az elvonás per eredeti nyereségmutatók vállalati értékeinek súlyozatlan átlaga. Az állami vállalatok egészére nézve ez a szám 0,92, azaz a vállalatoknál „keletkező" eredeti nyereségtömegnek átlagosan 92%-a kerül központosításra.

Minél inkább elszakad egymástól a vállalatok eredeti és tényleges jövedelmezősége, annál nagyobb a redisztribúciónak a jövedelmezőség alakulásában játszott szerepe.

2. MEGÁLLAPÍTÁS: *Az újraelosztás következtében a vállalatok tényleges nyeresége nagymértékben elszakad az eredeti nyereségtől.*

A nyereségkategóriák egymáshoz való viszonyának elemzését az abszolút jellegű nyereségmutatók közötti korrelációs együtthatók meghatározásával kezdtük. Figyelembe kellett azonban vennünk, hogy ezeknél a korrelációs együtthatóknál felléphet az úgynevezett méretkorrelációs hatás. Ez azt jelenti, hogy a nagyobb vállalatoknál számszerűen nagyobb valamennyi nyereségérték, mint a kisebb vállalatoknál. Ez felfelé torzítja a korrelációs együtthatót. Arányos, egyöntetű nyereségelvonás esetén, azaz ha nagyobb eredeti nyereséghez nagyobb tényleges nyereség tartozik, ez erős pozitív korrelációhoz ve-

zetne. E két hatásnak (azaz a méretkorrelációnak és az egyöntetű nyereségelvonásnak) együttesen egyhez közeli pozitív korrelációs együtthatót kellene eredményeznie. Ha ez nem következik be (márpedig éppen ez történik a mi esetünkben), akkor ez statisztikai alátámasztást ad a 2. megállapításnak.

A különböző mintákban meghatározott korrelációs együtthatók értéke szerint a redisztribúció utáni nyereség és az eredeti nyereség értékei között nincs szoros lineáris kapcsolat, azaz a redisztribúció során bekövetkező nyereségelvonás nem arányos, nem egyöntetű. Példaképpen az iparvállalatok adatai alapján végzett korrelációszámítások eredményeit mutatjuk be. (Lásd a *7. táblázatot.*) Láthatjuk, hogy az iparban az erede-

7. TÁBLÁZAT

A NYERESÉGMUTATÓK KÖZÖTTI KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK

A számításokhoz felhasznált mutatóértékek	A korrelációs együtthatók értéke
1978. évi értékek	0,75
1980. évi értékek	0,50
1982. évi értékek	0,51
1976–79. évek átlagos értékei	
1000 fő alatti vállalatokra	0,43
1000–5000 fő közötti vállalatokra	0,12
5000 fő feletti vállalatokra	0,86
1980–82. évek átlagos értékei	
1000 fő alatti vállalatokra	0,23
1000–5000 fő közötti vállalatokra	0,12
5000 fő feletti vállalatokra	0,67

Megjegyzés: A táblázat az eredeti nyereség és a redisztribúció utáni nyereségmutatók között az állami iparvállalatokra meghatározott korrelációs együtthatók értékeit tartalmazza.

ti nyereség és a redisztribúció utáni nyereség értéke között csak a nagyvállalatok esetén mutatható ki közepesnél erősebb lineáris kapcsolat, de sehol sem kapunk egyhez közeli korrelációs együtthatókat.

A mutatóértékek vállalatok közötti jobb összehasonlíthatósága végett korrelációs számításokat végeztünk a relatív nyereségmutatókkal, a jövedelmezőségi mutatókkal is. A *8. táblázat-*

8. TÁBLÁZAT

A JÖVEDELMEZŐSÉGI MUTATÓK KÖZÖTTI KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK

Mutatók	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Eredeti jövedelmezőség	0,44 0,56	0,39 0,44	0,29 0,35	0,21 0,23	0,18 0,18	0,25 0,27
2. Korrigált eredeti jövedelmezőség		0,85 0,77	0,64 0,63	0,49 0,44	0,45 0,33	0,57 0,45
3. Mérleg szerinti jövedelmezőség			0,83 0,87	0,62 0,65	0,55 0,50	0,50 0,21
4. Elszámolt jövedelmezőség				0,91 0,91	0,88 0,82	0,49 0,18
5. Redisztribúció utáni jövedelmezőség					0,99 0,97	0,47 0,14
6. Végleges jövedelmezőség						0,45 0,12
7. Szabályozás alapjául szolgáló jövedelmezőség						

Megjegyzés: Az eredmények az 1982-re vonatkozó adatokból származnak. A táblázatban a felső szám az iparra, az alsó szám az összes állami vállalatra végzett számításokat tartalmazza.

ban az összes állami vállalatra, illetve az iparvállalatokra az 1982. évre meghatározott korrelációs együtthatókat mutatjuk be. Az eredeti jövedelmezőségi mutatónak a többi jövedelmezőségi mutatótól való elszakadását mutatja a korrelációs együtthatók alacsony értéke. Hasonló eredményeket kaptunk a más mintákon végzett korrelációszámítások során is.

A nyereség újraelosztása és a szabályozási illúzió

Kezdjük egy hasonlattal a probléma megvilágítását. Tegyük fel, hogy egy felsőbb iskola minden tanulója eredetileg azonos alapösztöndíjban részesült, amely fedezi a létfenntartási költségeket. Később azonban elhatározzák, hogy a fő tantárgyakban elért kiváló teljesítmény esetén megnövelik a tanuló ösztöndíját, rossz teljesítmény esetén viszont csökkentik. Amíg kizárólag ez az egyetlen újraelosztási kritérium, feltehetően van némi ösztönző hatása a fő tantárgyakban elérendő eredmény javítására. Utána azonban bevezetnek még egy fajta újraelosztást: többletösztöndíjjal jutalmazzák a kiváló sportteljesítményt és levonással a sportban elért gyenge eredményt. Ez már némileg tompítja az előbbi ösztönzés hatását, hiszen a gyenge tanulás jó sportolással ellensúlyozható, és megfordítva. Utána bevezetnek még egy újraelosztást: most a

politikai munkában és a tömegszervezetekben végzett munkát jutalmazzák többletösztöndíjjal és a passzivitást levonással. Következik még egy negyedik újraelosztás, amely a kórusban, zenekarban, rajzkörben vagy más művészeti közösségben való részvételre buzdít. Majd egy ötödik újraelosztás, amelynek kritériuma a szociális helyzet: a szegényebb családok gyermekei ösztöndíjpótlékot kapnak, a jómódú családok gyermekeinek ösztöndíját csökkentik.

Mindegyik redisztribútor úgy érzi: kezében van egy eszköz, amely az anyagi ösztönzés erejével befolyásolja a tanuló magatartását, vagy ellensúlyozza hátrányos helyzetét. Valójában minden további újraelosztás gyengíti az előbbiek hatását.

A hasonlatról térjünk át a nyereség újraelosztására. Adva van valamennyi vállalat eredeti nyeresége. Ehhez képest megy végbe a rengeteg címen történő újraelosztás. Igaz, mindegyik a teljes nyereségtömegnek csupán egy részét rendezi újra. Mindegyik valamilyen jól felfogott cél szolgálatában áll, valamire ösztönözni akar, vagy valamitől elrettenteni, vagy valami hátrányért kompenzálni. Ennek megfelelően valamennyi újraelosztásnak van valamiféle markáns „profilja", amely az újraelosztás kritériumaival és konkrét arányaival jellemezhető.

Minél többféle újraelosztást hajtanak végre, s minél inkább eltér egymástól az egyes újraelosztások „profilja", kritériumrendszere, s az eredeti

nyereségtömegnek minél nagyobb hányadát mozgatja meg egy-egy újraelosztás, annál kevésbé lesz hatásos, mert befolyását, ösztönző vagy kompenzáló erejét eltompítja a más célok szerinti újraelosztás.

Antal László (1980) cikkében találó kifejezést vezetett be: leírta a gazdasági mechanizmus irányítóinak *szabályozási illúzióját.* A szabályozni akarók azt hiszik, hogy beavatkozásaikkal valóban elérik azt, amit akarnak. Elméleti gondolatmenetünk és a nyereség-újraelosztás gyakorlati tapasztalata igazolja, hogy a *túl*szabályozás végül is illuzórikussá teszi a szabályozást. Ha az eredeti nyereségtől csupán egy-két markáns eltérítést alkalmaznánk, akkor ez talán hatást gyakorolhatna. De ezerféle szempont együttese már hatástalan. Szociálpszichológusok és közgazdászok együttes erővel talán megállapíthatnánk – tapasztalati megfigyelésekkel vagy kísérletekkel –, hol van az újraelosztások *ingerküszöbe.* Ha összesen alig néhány újraelosztás menne végbe, akkor ezek mindegyike még túllépheti az ingerküszöböt, azaz hatást gyakorolhat. De az a változás, amit az összes újraelosztás törtrésze okoz, már bizonyára az ingerküszöb alatt marad.

Ráadásul ezt az érzékelhetetlenséget tovább fokozza az örökös változtatás. Nem elég egyik vagy másik újraelosztás következményeit érzékelni, hanem azokra reagálni is kell, sőt a reakciónak be kellene épülnie a vállalat állandó magatartásába. De mire ez talán végbemehetne, már másfajta újraelosztások lépnek életbe.

A százféle, örökösen változó újraelosztás együttesen azt a benyomást kelti, hogy a végleges nyereség megjósolhatatlan, a szerencsétől vagy a szabályozók szeszélyétől függ. S ha ez így van, akkor inkább érdemes a szabályozók befolyásolására törekedni, „lobbyzással", alkudozással, kapcsolatokkal, nyomással s más hasonló eszközökkel.

Az eredeti nyereség - bizonyos értelemben - „piaci" kategória. Nem mintha azokat az árakat, amelyek alapján létrejön, a kereslet és kínálat szabad játékára épülő piaci erők alakították volna ki. Erről szó sincs, hiszen az árak egy része önkényesen megszabott adminisztratív ár, amelyek hatása keresztülgyűrűzik az egész árrendszeren. Emellett számos önkényesen meghatározott adó és támogatás, amely hosszú időn át megrögződött, maga is áralakító tényezővé vált. (Az áralakulás és a fiskális újraelosztás kölcsönhatására még visszatérünk.) Mindezek ellenére az eredeti nyereség „piaci" kategória annyiban, hogy vállalatunk outputjáért hajlandó volt az érvényes árat megfizetni a vevő; ennyiben vállalatunk a piacon jutott valóságos értékesítési bevételhez. S a másik oldalon vállalatunk hajlandó volt az érvényes árat megadni a számára szükséges inputokért, ennyiben a piacon merült fel valóságos beszerzési kiadása. Ennek a valóságos piaci bevételnek és kiadásnak a különbözeteként képződik az eredeti nyereség; akár „jó", akár „rossz" az árrendszer, s akármilyen hatásokra alakultak is ki az érvényes árak.

Ezt a piacon szerzett nyereséget azután, mint láttuk, szétzilálja a bürokratikus fiskális beavatkozás, a jövedelem elvonása százféle jogcímen és jövedelem juttatása százféle más jogcímen. Így érthető, hogy a bürokratikus újraelosztás után már jóformán rá sem lehet ismerni az eredeti nyereségre.

Akárcsak a magyar gazdasági mechanizmus működésének minden vetületében, itt is együtt él a piac és a bürokrácia. A vállalat „nyeresége" mindkettőtől függ. Végül is azonban, az 1. és 2. megállapítás tanúsága szerint, a bürokratikus újraelosztás a nagyobb erő. Főként ettől függ, mennyi nyereséget vallhat magáénak a vállalat.

Mindez visszahat a nyereségérdekeltségre. Ha a vállalatnál maradó nyereség végül is kevéssé függ a piacon szerzett bevételtől és a piacon kifizetett kiadásoktól, akkor nem is érdemes olyan nagyon e bevételek növelésére és e kiadások csökkentésére törekedni. A nyereségérdekeltség ilyen körülmények között szükségképpen gyenge, s ez éppen azt ássa alá, amire a „közgazdasági eszközökkel történő szabályozás" elképzelése épül. Ha a jövedelmezőség-érdekeltség nem érvényesül intenzíven, akkor az úgynevezett szabályozók szükségképpen erőtlenek, hatástalanok maradnak.

Az előzőekben azt fejtegettük, hogy a sokféle különálló, egymástól eltérő céloktól és szándékoktól vezérelt újraelosztás miatt gyakorlatilag megjósolhatatlanná válik a tényleges nyereség eltérése az eredeti nyereségtől. A tüzetesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ez nem teljesen így van a gyakorlatban. Léteznek olyan mélyebben ható tendenciák, amelyek keresztültörnek az összetett újraelosztási folyamaton, s végül egyfajta szabályossággal, általánosan érvényes sajátossággal ruházzák fel a redisztribúciót. Ilyen jellemző sajátosságokat ír le a 3. és 4. megállapítás.

3. MEGÁLLAPÍTÁS: *Az eredeti jövedelmezőség alapvetően befolyásolja a redisztribúció jellegét, mégpedig: a veszteség egyértelműen megnöveli a támogatások megszerzésének esélyét, míg a jövedelmezőség növekedése maga után vonja az elvonások növekedését.*

A jövedelmezőségi szint és az újraelosztás közötti összefüggések elemzéséhez meghatároztuk az elvonások, illetve támogatások (relatív) értékeinek az eredeti jövedelmezőségre vonatkozó empirikus regressziós függvényeit. A *6. ábrán* példaképpen az iparvállalatok 1980. évi értékeinek alapján számított függvényeket mutatjuk be. A regressziós függvények jól mutatják, hogy ha egy vállalat eredetileg nem volt vesztesé-

AZ EREDETI JÖVEDELMEZŐSÉG ÉS A REDISZTRIBÚCIÓ ELEMEI KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS

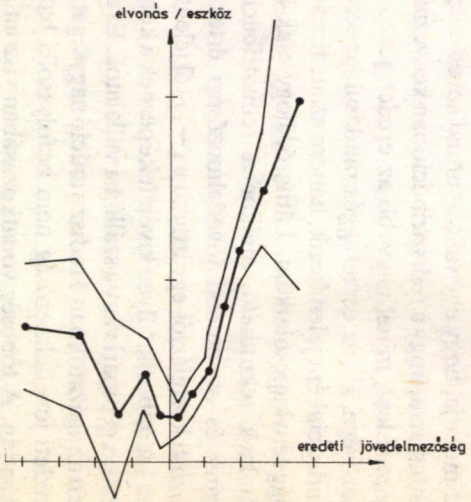

Az elvonások alakulása
a jövedelmezőség függvényében

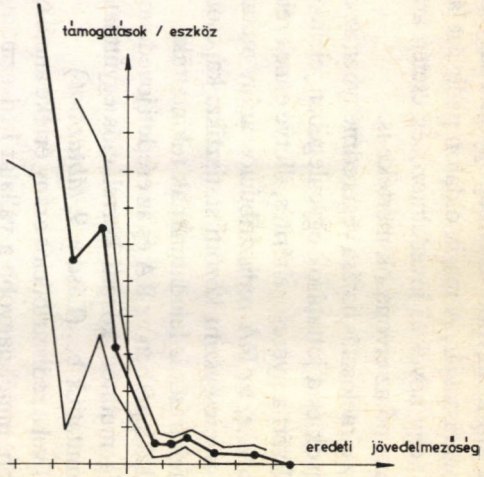

A támogatások alakulása
a jövedelmezőség függvényében

6. ÁBRA

ges, akkor gyakorlatilag nem számíthat támogatásra, míg a nagyobb veszteség egyúttal nagyobb támogatással jár. A másik oldalon pedig azt látjuk, hogy növekvő jövedelmezőség esetén arányosan nő az elvonások mértéke is.

Az újraelosztás hatása végeredményben az elvonások és a juttatások egyenlegében jelentkezik. Ezért a nyereségeltérítés, illetve ennek relatív értéke, az RA redisztribúciós arány mutató és a nyereségszint közötti statisztikai kapcsolatok feltárását is feladatunknak tekintettük.

Első lépésben az RA és az eredeti jövedelmezőség mutatók közötti korrelációs együtthatókat mutatjuk be. (Lásd a *9. táblázatot.*)

Mivel a redisztribúciós arány értéke annál nagyobb, minél nagyobb a vállalat kedvezményezettsége a redisztribúcióban, a negatív korreláció azt mutatja, hogy egy vállalat annál kevésbé számíthat arra, hogy a redisztribúcióban kedvezményezett lesz, minél nagyobb az eredeti jövedelmezősége. Ez az összefüggés ráadásul nemcsak tendenciaként jelentkezik, hanem szinte lineáris függvénykapcsolatként. Látható, hogy csak kivételnek tekinthető, amikor a redisztribúciós arány és az eredeti jövedelmezőségi értékek közötti korrelációs együttható a (−1)-től jelentősen különbözik.[9] Ilyen kivételt képeznek a kohászati, a gépipari vagy a szállítási vállalatok. Ezekben az ágazatokban a redisztribúció nagyságát az eredeti jövedelmezőség nem befolyásolja határozottan. A többség vonatkozásában viszont ál-

9. TÁBLÁZAT

AZ EREDETI JÖVEDELMEZŐSÉG ÉS A REDISZTRIBÚCIÓS ARÁNY KÖZÖTTI KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK

Minta	1980	1982
Bányászat	0,99	0,99
Villamosenergia-ipar	0,99	0,99
Kohászat	0,94	0,50
Gépipar	0,89	0,25
Építőanyag-ipar	0,98	0,96
Vegyipar	0,93	0,78
Könnyűipar	0,97	0,95
Egyéb ipar	0,95	0,96
Élelmiszeripar	0,99	0,94
Ipar	0,99	0,93
Építőipar	0,98	0,79
Mező- és erdőgazdaság	0,97	0,78
Szállítás-hírközlés	0,95	0,28
Kereskedelem	0,99	0,97
Vízgazdálkodás	0,97	0,48
Szolgáltatások	0,96	0,98
Állami vállalatok összesen	0,99	0,92

Megjegyzés: A közölt korrelációs együtthatókat minden mintában az eredeti jövedelmezőség és a redisztribúciós arány (RA) mutatók között számítottuk.

líthatjuk, hogy a redisztribúciót az eredeti jövedelmezőségi szint alapvetően meghatározza.[10]

Úgy véljük, az eddig bemutatott eredményeink meggyőzően támasztják alá 3. megállapításunkat, mely szerint az eredeti jövedelmezőség alapvetően befolyásolja a redisztribúció jellegét. A redisztribúciónak az a sajátossága, hogy a veszteség ténye a támogatások megszerzésének esélyeit jelentősen megnöveli, míg a jövedelmezőség növekedése az elvonások növekedésével jár együtt, valójában szorosan összefügg következő megállapításunkkal.

4. MEGÁLLAPÍTÁS: *A redisztribúció nyomán a jövedelmezőség alacsony szintre történő nivellálása megy végbe.*

A *10. táblázat* a különböző jövedelmezőségi szintekbe tartozó vállalatok arányát adja meg a fő népgazdasági ágakban. A jövedelmezőségi besorolást először az eredeti jövedelmezőség, majd a redisztribúció utáni jövedelmezőség szerint elvégezve azt látjuk, hogy az adott szintbe

10. TÁBLÁZAT

A KÜLÖNBÖZŐ JÖVEDELMEZŐSÉGI SZINTEKHEZ TARTOZÓ VÁLLALATOK ARÁNYA 1982-BEN

Jövedelmezőségi szint		Az adott szintekhez tartozó vállalatok aránya (%) a redisztribúció	
		előtt	után
		eredeti jövedelmezőség szerint	nettó jövedelmezőség szerint
Veszteséges	(1) (2)	13 3	2 4
	(3) (4)	2 22	4 1
	(5) **(6)**	19 **14**	1 **1**
Alacsony jövedelmezőségű	(1) (2)	22 3	67 94
	(3) (4)	58 8	83 89
	(5) **(6)**	31 **22**	82 **76**
Átlagos jövedelmezőségű	(1) (2)	45 36	23 5
	(3) (4)	74 43	10 7
	(5) **(6)**	27 **40**	17 **17**
Magas jövedelmezőségű	(1) (2)	19 3	6 0
	(3) (4)	19 27	3 3
	(5) **(6)**	23 **24**	0 **5**

Megjegyzések: A zárójelben szereplő számok jelentése: (1) ipar; (2) mezőgazdaság; (3) építőipar; (4) belkereskedelem; (5) szolgáltatások; **(6)** állami vállalatok összesen.

11. TÁBLÁZAT

A JÖVEDELMEZŐSÉGI MUTATÓK SZÓRÁSA

Mutató / Minta	Eredeti jövedelmezőség	Mérleg szerinti jövedelmezőség	Redisztribúció utáni jövedelmezőség
1978			
Ipar	32,85	7,81	8,68
Építőipar	15,15	16,00	7,58
Mező- és erdőgazdaság	6,18	3,95	2,39
Szállítás-hírközlés	12,22	6,49	7,90
Kereskedelem	41,86	8,22	6,08
Népgazdaság összesen	**30,30**	**10,59**	**7,45**
1979			
Ipar	33,56	8,04	7,25
Építőipar	14,75	15,63	7,33
Mező- és erdőgazdaság	6,14	3,93	2,14
Szállítás-hírközlés	11,91	6,19	6,52
Kereskedelem	45,23	8,19	5,41
Népgazdaság összesen	**31,31**	**10,39**	**6,48**
1980			
Ipar	32,30	7,51	4,77
Építőipar	24,31	14,46	6,22
Mező- és erdőgazdaság	7,45	3,91	2,11
Szállítás-hírközlés	15,09	7,03	6,46
Kereskedelem	37,49	9,46	4,89
Népgazdaság összesen	**29,35**	**9,59**	**5,06**

tartozó vállalatok arányszámai jelentősen megváltoznak. Mégpedig: a szélsőséges jövedelmezőségű vállalatok aránya igen kicsi lesz a redisztribúció után, miközben a vállalatok döntő többsége (67–94%) az alacsony jövedelmezőségű kategóriába kerül.

A jövedelmezőségi mutatók szórásának alakulására további eredményeket is bemutatunk. (Lásd a *11. táblázatot.*) A redisztribúció nyomán kialakuló jövedelmezőségi értékek szórásának

csökkenése határozott[11] és egyértelmű tendencia. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a vállalatok jövedelmezőség szerinti differenciálódása a redisztribúció hatására csökken.

A vállalati mutatóértékek eloszlásai mellett fontos megismernünk azt is, hogy egy-egy vállalatnál a redisztribúció nyomán milyen jövedelmezőségi változásokat tekinthetünk jellemzőnek.

Egy másik számításunk alapján a következő főbb megfigyeléseket tehettük:

a) Az eredetileg nagyon veszteséges (−10% alatt) vállalatok közül 1980-ig egyik sem maradt ténylegesen is nagyon veszteséges, de 1981–82-ben már nem menekült meg valamennyi. Az eredetileg nagyon veszteséges vállalatoknak azonban 1981-ben is csak 20%-a maradt ténylegesen is a legrosszabb jövedelmezőségű csoportban. 1982-re pedig újra csökken ez az arány: az összes bajba jutottaknak csak 11,2%-át nem menti ki az állam a legalacsonyabb kategóriából. A nagy veszteségek kompenzálását tehát az egész időszakra jellemző sajátosságnak tekinthetjük.

Itt emlékeztetni szeretnénk a költségvetési korlát „felpuhulásának" problémájára. (Lásd jelen kötetben *A puha költségvetési korlát* című tanulmány első részét.) Idézzük az ott leírtakat: „...a külső segítség véletlen változó. Minél nagyobb a szubjektív valószínűsége annak, hogy a többletkiadásokat külső segítséggel fedezik, annál puhább a költségvetési korlát." Nos, a pénz-

ügyi bajba jutottak mintegy 88%-os valószínűséggel számíthatnak a fiskális rendszer által nyújtott azonnali, folyamatos segítségre. Ez elég nagy esély ahhoz, hogy beépüljön a vállalat magatartásába. Ráadásul a maradék 12% sem takar reménytelenséget. Könnyen lehetséges, hogy a bankrendszer könyörül meg, önszántából, vagy a bürokrácia más ágainak nyomására. (Lásd erről Várhegyi Éva, [1986a, b] tanulmányait.)

b) A kiemelkedően nagy jövedelmezőségű vállalatok csak kis eséllyel tudják pozíciójukat megtartani.

A *12. táblázatban* a legjobb jövedelmezőségi szint megtartásának esélyeit mutatjuk be néhány évre vonatkozóan.

A számok azt jelzik, hogy ebben a vonatkozásban valamelyest javult ugyan a helyzet, mégis ál-

12. TÁBLÁZAT

A LEGMAGASABB JÖVEDELMEZŐSÉGI SZINT MEGTARTÁSÁNAK ESÉLYE

Év \ Minta	Állami iparvállalatok	Összes állami vállalat
1975	0,3	6,3
1978	3,6	5,3
1980	1,7	5,1
1982	8,9	13,2

Megjegyzés: A táblázatban közölt értékek azt jelentik, hogy az adott évben az adott mintához tartozó vállalatok közül a kiugróan magas, 20% feletti eredeti jövedelmezőségű vállalatok hány százaléka lesz a redisztribúció után is kiugróan magas jövedelmezőségű.

talánosnak tekinthetjük, hogy a redisztribúció során a vállalatoknak csak kis esélye van arra, hogy nem csúsznak le a legjobb jövedelmezőségi szintről az alacsonyabb jövedelmezőségi szintekre.

c) A szélsőséges eredeti jövedelmezőségű vállalatok jövedelmezőségi helyzetének nagy valószínűséggel bekövetkező megváltozása mellett, a redisztribúciónak még egy nehezen indokolható sajátosságára utalnánk. A vállalatoknak nem elhanyagolható mértékű esélyük van arra, hogy a redisztribúció során bármelyik szélsőséges helyzetből akár a másik végletnek megfelelő jövedelmezőségi pozícióba kerüljenek. (Lásd a 3. táblázatot a második fejezetben és a 15. táblázatot az ötödik fejezetben.) Még 1982-ben is van rá példa, hogy egy, eredetileg a legmagasabb jövedelmezőségi kategóriába sorolt vállalat redisztribúció utáni jövedelmezősége szerint a legrosszabbak közé kerül. A másik oldalról még szembetűnőbb a végletek előfordulásának esélye: azok a vállalatok, amelyeknek katasztrofális eredeti veszteségük van, egyforma eséllyel számíthatnak arra, hogy ebben a vészhelyzetben maradnak, mint arra, hogy a lehető legjobb lesz a redisztribúció utáni jövedelmezőségük.

A veszteségek kompenzálása, a magas jövedelmezőségi pozíciók nagy valószínűséggel bekövetkező elvesztése ugyanúgy a nivellálódási tendencia létét igazolja, mint a csökkenő átlagos jövedelmezőséggel együttjáró relatív szó-

ráscsökkenés, azaz a jövedelmezőségi mutatók „összeszűkülő" eloszlása.

A nivellálás ténye tehát tagadhatatlan. De miért jön létre ez a tendencia? Nem állítjuk, hogy a fiskális politika irányítói elhatározták: nivellálni kell. Sőt többször is elhangzanak nyilatkozatok ezzel ellentétes célokról. A tendencia akarva-akaratlanul bontakozik ki, sokféle szándék és törekvés, sokféle eszme és érdekmotívum együttes eredőjeként. Ezek szövevényéből itt most négyféle törekvést emelünk ki.

1. *A „kirívó" jövedelmek konfiskálása.* Vegyük el a pénzt azoktól, akiknek „túl sok" van.

2. *A jövedelmek újraelosztása a társadalmi igazságosság jegyében, azaz a körülményekért való kompenzálás elve.* Nem jár több jövedelem annak, aki azt nem a saját jó teljesítményének, hanem a kedvező körülményeknek köszönheti (pl. előnyös *kezdeti* helyzetnek vagy a *külső* körülmények szerencsés alakulásának). A jó szerencsét kompenzálni kell; el kell venni tőlük azt, amit nem érdemeltek ki. És megfordítva, nem jár kevesebb jövedelem annak, aki nem a saját rossz teljesítménye miatt esett el jövedelemtől, hanem a kedvezőtlen körülmények miatt (pl. hátrányos kezdeti helyzet miatt vagy a külső körülmények balszerencsés alakulása miatt). A balszerencsét is kompenzálni kell; meg kell adni számukra mindazt, amit megérdemelnének.

3. *Minden vállalat túlélésének, minden munkahely fenntartásának garantálása.*

4. *A beruházások pénzügyi forrásainak nagyobb fokú központosítása.* Fenn kell tartani azt a helyzetet, hogy a központi döntés allokálja a beruházási erőforrások minél nagyobb részét. Ha a nagyon jövedelmező vállalatok kezében nagy fejlesztési alapok halmozódnak fel, akkor ez a döntési hatalom átmegy az ő kezükbe.

Ha nem is mindegyik újraelosztási csatornában, de azért jó néhányban (köztük olyanokban, amelyek igen nagy tömegű nyereséget mozgatnak meg) érvényesül a fenti törekvések közül egy vagy esetleg egyszerre több is. Ezért állapíthatjuk meg, hogy noha a nyereséget valóban szétzilálja az újraelosztás, de azért ebben a szétzilálásban van bizonyos rendszer, tendencia.

Nézetünk szerint a fenti négy törekvés mindegyike helytelen. Azt javasoljuk, hogy - kellő feltételek megteremtésével együtt - a gazdasági irányítás teljes következetességgel számolja fel mind a négy törekvést. A fejezet egy előbbi részében bemutattuk, hogy a reform egyik vezéreszméje volt kezdettől fogva a nyereségérdekeltség megteremtése. Nos, a nyereségérdekeltség és a nyereségnivellálás - tűz és víz, lehetetlen őket összeegyeztetni, és nem is szabad az összebékítésükre törekedni. Az államháztartásnak természetesen szüksége van bevételekre. Ez azonban biztosítható nivellálás nélkül is. Léteznek „semleges" (vagy legalábbis semlegesebb) adóformák, amelyek tetszőleges bevételt biztosíthatnak a költségvetésnek, anélkül hogy tompítanák a nyereségérdekeltséget.

Térjünk vissza a fenti négy pont közül az elsőhöz. E törekvés mögött, valljuk meg, egyéb késztetések mellett, két hajlam húzódik meg: a gyanakvás és az irigység. Körülbelül a következő gondolatmenet (vagy talán inkább érzéshullámzás) vezet el a magas jövedelem drasztikus lecsapolásához: „Mindenesetre vonjuk el a magas jövedelmet, hiszen ki tudja, hogyan jutott hozzá a tulajdonosa. Hátha valami nem teljesen tiszta úton?" A megítélés nem a jövedelem megszerzésének módszerét firtatja, hanem - biztonság végett - elveszi a magasabb jövedelem jó részét. Ahogy ezt mondani szokták: „nincs szíve" otthagyni. Ha másutt csak átlagos vagy annál kevesebb jövedelem keletkezik, miért is járna egyeseknek az átlagosnál lényegesen több?

Ez átvezet a 2. ponthoz, a kompenzálási elvhez. Hívei vagyunk annak, hogy a társadalmi jövedelemelosztásban érvényesíteni kell a társadalmi igazságosság elvét. Ez részben (de hangsúlyozzuk: csak részben) a fiskális politika feladata. Ami ebből a fiskális politikára hárul, azt elsősorban a személyi jövedelem és vagyon megfelelő adóztatásával kell elérni. (Egy későbbi részben még visszatérünk egyes termékek és szolgáltatások adóztatására vagy szubvencionálására, a társadalmi igazságosság érdekében.) Idetartozik a „negatív jövedelemadó" ügye is: pénzbeli támogatás az arra rászorultak részére, a központi vagy a helyi költségvetések terhére. És túl a fiskális politikán, szerepet kell játszania az igazságos-

ság érdekében történő újraelosztásban az oktatási rendszernek, a szociálpolitikának és így tovább.

De miközben teljes mértékben átérezzük a társadalmi igazságosság jegyében történő újraelosztás erkölcsi-politikai jogosságát (és társadalmi célszerűségét is), hozzátesszük: ennek az elvnek semmi keresnivalója sincsen a társadalom „üzleti" szférájában. A piac, a verseny, a „business" nem igazságos. A nyereséget nem érdem szerint osztják el a vállalatok között. Az állam nem tudja és nem is akarja eljátszani sem a bíró szerepét, aki az „enyhítő körülményeket" mérlegeli a büntetés kiszabásakor, sem a tanár szerepét, aki a tanuló igyekezetét, képességeit is számításba veszi az érdemjegy megadásakor. Tudomásul kell venni, hogy a nagy nyereség oka lehet a jó teljesítmény és/vagy a szerencse, a nagy veszteség oka lehet rossz teljesítmény és/vagy a balszerencse. Élni kell tudni a szerencsével, és alkalmazkodni kell tudni a kedvezőtlen körülményekhez – erre kell rászoktatni a vállalatokat azzal, hogy elvetjük a „kompenzálási elvet".[12]

A kompenzálási elv összefügg az *árproblémával.* Az egyik kedvezőtlen külső körülmény, amelyért a fiskális politika esetleg kárpótlást kíván adni, az állami árrögzítés által mesterségesen a költségek alá szorított ár okozta veszteség. És megfordítva, a fiskális redisztribúció el akarja vonni azt a többletjövedelmet, amelyet az állam árrögzítés által mesterségesen a költségek és a

normális nyereség szintje fölé emelt. Erről az összefüggésről, valamint az utóbb említett 3. és 4. törekvésről a következő részben lesz szó.

Összefüggés az árrendszer és a fiskális újraelosztás között

A fiskális újraelosztás problémája nem választható el az árrendszer problémájától. Bizonyos értelemben az előbbi *tükörképe* az utóbbinak. Éppen mert vizsgálatainkban a *tényleges* árakat vettük alapul, s nem valamiféle „kívánatos" vagy „optimális" árrendszert, a tényleges fiskális újraelosztás tükrözi a tényleges árrendszer egyes vonásait. Ha a fiskális újraelosztásról azt állapítjuk meg, hogy a nyereséget „szétzilálja"; hogy önkényes, szeszélyes, kimenetelében véletlenszerű és megjósolhatatlan, akkor ugyanez elmondható az árrendszerről is: „szétzilált", önkényes, szeszélyes, véletlenszerű, megjósolhatatlan.

A tükrözési reláció átgondolására vegyünk egy példát. Erősen leegyszerűsített modellt vázolunk fel, mert ez is elégséges az összefüggés szemléltetésére. Tegyük fel, hogy egy valóságos szabadpiacon két vállalat versenyez egymással. Az 1. vállalat állítja elő az 1. terméket, a 2. vállalat a 2. terméket. A kétféle termék nem azonos, de azért bizonyos fokig helyettesíti egymást. A probléma vizsgálatának megkezdésekor az állam még nem avatkozott bele a piacba, amelyen a

helyzet már stabilizálódott. A versenyben egyik termék sem szorította ki teljesen a másikat; meghatározott arányban termelik és adják el mindkettőt. Meghatározott árarány alakult ki közöttük; mindkét termék eladási ára fedezi a költségeket, és normál profitot biztosít. (Az egyszerűség és rövidség kedvéért eltekintünk annak ismertetésétől, milyen feltételek mellett alakulhat ki ilyen egyensúlyi helyzet.)

És most tegyük fel, hogy az állam be akar avatkozni, mégpedig *ár*oldalon. Valamilyen gazdaságpolitikai megfontolás alapján adminisztratív árat ír elő mindkét termékre úgy, hogy az 1. termék adminisztratív ára magasabb lesz a korábbi piaci árnál, míg a 2. termék adminisztratív ára alacsonyabb lesz a piaci árnál. A két vállalat nyereségének alakulása ilyen körülmények között attól függ, mi a vevők reakciója az árak függvényében, és hogyan alakulnak a termelési költségek az értékesített mennyiség függvényében. Sokféle helyzet állhat elő; az egyszerűség kedvéért vegyük közelebbről szemügyre az egyik lehetséges változást. Eszerint az áremelés nyomán az 1. vállalat többletnyereségre tesz szert, míg az árcsökkentés következtében a 2. vállalat elesik a nyereség egy részétől. Mármost ha a fiskális politika alkalmazza az előző alfejezetben ismertetett „kompenzálási elvet", akkor az állami árintézkedést kiegészíti egy fiskális intézkedés: a többletnyereség elvonása az 1. vállalattól és a nyereségcsökkenés megtérítése a 2. vállalatnak.

De a folyamat végbemehet a fordított irányban is. A fiskális politika az addigi adóterheken felüli adót vet ki az 1. vállalatra, és kedvezményben részesíti a 2. vállalatot (elengedi adójának egy részét, vagy szubvenciót ad). Ugyanakkor ragaszkodik ahhoz, hogy az árat a „költség plusz normál profit" elve alapján kalkulálják. Az 1. vállalat szívesen él ezzel a lehetőséggel, felemeli az árat, áthárítván a többletadót a vevőre. A 2. vállalat persze nem szívesen érvényesíti az előírt árkalkulációs elvet. De ha az elv alkalmazása kikényszeríthető, akkor ez az ár csökkentéséhez vezet.[13]

Konkrét vizsgálattal kideríthető, hogy egy-egy termék árát illetően vagy pedig a szóban forgó terméket előállító vállalatokat illetően mi volt az események tényleges okozati iránya. Kinyomozható, vajon az ár állami befolyásolása (esetleg adminisztratív ár előírása) vezetett-e fiskális intézkedésekhez, vagy megfordítva, fiskális intézkedések hatottak-e az árakra, vagy az események menetében további kölcsönhatások alakultak ki.

De bármelyik okozati irány érvényesült is az egyes konkrét esetekben, a végeredmény mégiscsak az említett tükrözés létrejötte.

A tükrözés nem alakulna ki, ha az állam ragaszkodna ugyan az aktív árpolitikához, de lemondana a kompenzálási elvről. Tehát például felemeli az 1. termék árát, de a többletnyereséget otthagyja az 1. vállalatnál. Lenyomja a 2. termék

árát, s nem törődik a 2. vállalat pénzügyi helyzetével. Erről – amint láttuk – szó sincsen; a kompenzálási elvet igenis megpróbálják érvényesíteni. Az a tény, hogy ez igen bonyolult feladat, amelynek következetes megoldása szinte lehetetlen, legfeljebb azzal jár, hogy még ebben a tekintetben is szeszélyesebbé, kiszámíthatatlanabbá válik a fiskális újraelosztás. A tükrözés tehát létrejön, noha gyakran csak késleltetésekkel, bonyolult áttételeken keresztül, sokféle torzítás közepette.

A fiskális újraelosztásról szóló hivatalos kimutatások, osztályozások rendszerint a következő elhatárolást alkalmazzák: azokat a csatornákat, amelyek a fogyasztói árpolitika céljából meghatározott termékekhez vagy szolgáltatáshoz kapcsolódnak, élesen különválasztják az összes többi újraelosztási csatornától. Akik e mellett az elhatárolás mellett érvelnek, azok az imént említett újraelosztási csatornákat el akarják határolni *a)* az olyan újraelosztástól, amely ugyan árpolitikai indíttatású, de *nem a fogyasztói* árpolitikával függ össze, vagy *b)* az olyan újraelosztástól, amely *nem az árpolitikából* vetődik le, hanem más tényezőkből, például közvetlenül a fiskális politikából, és végül *c)* az olyan újraelosztástól, amely *nem termékhez vagy szolgáltatáshoz,* hanem a vállalathoz, annak megadóztatásához vagy megtámogatásához kapcsolódik.

Nézetünk szerint ez az elhatárolás önkényes, és nem is valósítható meg következetesen. Ezért

alábbi fejtegetéseinkben általában nem alkalmazzuk.[14] Ellenérveink a következők:

Ad *a)* Az árrendszer interdependens; végső soron minden ár hat minden más árra. Bármelyik árat téríti is el az állam a piaci ártól, hatása keresztülgyűrűzik az árrendszeren, és befolyást gyakorol legalábbis a fogyasztási cikkek és szolgáltatások költségeire. Ha innét az állami árpolitika nem engedi tovább hatni magukra a fogyasztói árakra, már az is beavatkozás a fogyasztói árrendszerbe. Annak az árpolitikának, amit az olaj- vagy az acél- vagy a dollárárfolyam vagy a hitelkamat ügyében folytat az állam, közvetlen közvetkezményei vannak a fogyasztói termékek költségeire és áraira.

Ad *b)* Erre tulajdonképpen már korábban reagáltunk, amikor a fiskális politika és az árak kölcsönhatásáról beszéltünk. Még ha nem is árpolitikai *szándékkal* történik a beavatkozás, attól még hatást gyakorol az árakra, s - mivel az árrendszer interdependens - a fogyasztói árakra is.

Ad *c)* A mesterségesen magas áron értékesített terméket sújtó adót zsebre vághatná a termelővállalat. Az értékesítés ténye bizonyítja, hogy a vevő - egyéb körülmények változatlansága mellett - hajlandó ezt az árat megfizetni. A termék megadóztatásával az állam elveszi a vállalatnak ezt a potenciális többletjövedelmét. És megfordítva, a termékdotáció egyúttal a vállalatot is dotálja. Ha ugyanis az állam nem adna dotációt, akkor a termék ára feljebb menne. Egyáltalán nem

biztos, hogy a vállalat ebben az esetben is képes lenne ugyanazt a volument értékesíteni, amit eddig eladott. Még az sem biztos, hogy - amennyiben a termék támogatását megszüntetik - képes lenne-e nyereségesen tovább működni.

A TÉNYLEGES ÉS A PIACI ÁR ELTÉRÉSE

Most pedig megkíséreljük áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek miatt a tényleges árak eltérnek a potenciális piaci áraktól. E tényezők egy része tudatos állami elhatározások s az ilyen elhatározásokra késztető gazdaságpolitikai szándékok alapján alakult ki. A tényezők másik része spontán módon, állami elhatározásoktól függetlenül érvényesül.

A) Paternalisztikus beavatkozás a fogyasztási struktúrába. Annak hangsúlyozásával kezdjük fejtegetésünket, hogy itt olyan problémákkal állunk szemben, amelyek alapvető *értékválasztásokkal* függnek össze.

Ezért a vita megkönnyítésére előrebocsátjuk saját értékpremisszánkat. *Szemünkben az állampolgár, a fogyasztó, a családi közösség szuverenitásának nagy értéke van.* Nem rendeljük ezt mindenek fölé; létezhetnek ennél nagyobb értékek is. De a hétköznapi fogyasztás ügyeiben - amennyire csak lehetséges - minden fogyasztóra rá kell bízni, hogy maga válasszon a lehetséges „fogyasztási kosarak" között. Kivételesnek kell

tekinteni azt a problémát, amikor az egyént vagy a családot meg kell védeni saját döntésével szemben.

Vannak tehát kivételek. Az irodalom kellőképpen tisztázta például az externalitás problémáját.[15] Ha mindenki piaci áron választhat személyautó és tömegközlekedés között, félő, hogy a személyautó-használat túlsúlya nagyobb környezetszennyező hatással jár, zajosabbá teszi a városokat, túlzsúfolttá az úthálózatot, mint ha némileg visszafogják a tömegközlekedés javára. Ezért a személyautó-használat drágítása a piaci árhoz képest vagy a tömegközlekedés olcsóbbá tétele a piaci árhoz képest indokolható, mert „internalizálja" ezt az externalitást: az egyén vagy a család a mesterségesen megváltoztatott ár- és költségarányok alapján mérlegeli majd saját választását.

De már ennél az egyszerű példánál is felmerül a mennyiségi arányok kérdése. Mekkora legyen a dotáció aránya a tömegközlekedés díjszabásában? Hány százalék adót kell ráterhelni a személyautóra? Még sokkal nagyobb a probléma akkor, amikor már a beavatkozási szándék jogosultsága is kétséges. Miért kell az élelmiszerek egy részének dotálásával több evésre ösztönözni a magyar lakosságot? (Amennyiben egyes rétegeknél még mutatkozna alultápláltság, akkor ennek leküzdése más módon is megoldható.) Miért jóval alacsonyabb a forgalmi adó a lakosság által vásárolt tüzelőn, mint a ruházati cikkeken?[16]

A kérdés végiggondolása nagyon mély etikai és politikai problémákhoz vezet el. Milyen jogcímen kényszeríti rá a beavatkozó hatóság a maga preferenciáit az egyén, a háztartás, a család döntéseire? Mi bizonyítja, hogy a beavatkozó hatóság okosabban dönt, mint a választásban közvetlenül érdekelt, saját pénzével gazdálkodó fogyasztó? Ki ellenőrzi a hatóság ilyesfajta beavatkozását?

Célszerű lenne, ha tájékoztatnánk a közvéleményt, milyen adó- és támogatási megkülönböztetések vannak a fogyasztás területén. Melyek azok a fogyasztási tételek, amelyekre ezek a megkülönböztetések „rábeszélnek", és melyek azok, amelyekről „lebeszélnek"? Bizonyára vannak olyan hatósági preferenciák vagy diszpreferenciák, amelyeket a közvélemény nagy része jóváhagy. Feltehetően vannak tételek, amelyekről vita bontakozna ki. De bizonyos, hogy számos megkülönböztető, preferáló vagy diszpreferáló beavatkozás nem állná ki a közvélemény ellenőrzését. Különösen, ha kellően tudatosodik az emberekben, hogy minden dotációt, amellyel meghatározott cikkek fogyasztását ösztönzik, többek között azokkal a lakosokkal fizettetnek meg, akik ezt a terméket nem fogyasztják. És a fordított összefüggést is tudatosítani kell. A legtöbb állampolgár nem is tudja, hogy számos termék árában, amelyet rendszeresen vásárol, mennyi is az adó.

Nézetünk szerint itt olyan jelentős társadalmi

elhatározásokról van szó, amelyek nem írhatók elő hatósági rendeletekkel, bürokratikus rögtönzések formájában, hanem alaposan megvitatott törvényekkel kellene áttekinthetően és hosszú időszakra szabályozni.

B) Szociálpolitikai megfontolások. Itt az *A)* ponttal részben átfedő problémakörről van szó. Ott a termékek és szolgáltatások közti választást akarta befolyásolni a beavatkozás, itt viszont az osztályok, rétegek, jövedelmi csoportok közötti jövedelem- és vagyonelosztást akarja korrigálni az árpolitika és az ehhez kapcsolódó adózási és dotációs politika. Némi egyszerűsítéssel a következőképpen foglalhatjuk össze az ilyesfajta beavatkozást vezérlő *szándékot:*

A cél a hátrányos helyzetűek megsegítése, az egyenlő esélyek biztosítása, egyszóval a társadalmi igazságosság fokozottabb érvényesítése. E cél érdekében a piaci árnál alacsonyabb áron kell adni azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket a szegényebb rétegek, a hátrányos helyzetűek, a rosszabb eséllyel indulók fogyasztanak. És megfordítva: a piaci árnál drágábban kell adni azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket a gazdagabb rétegek, az előnyös helyzetűek, a jobb eséllyel indulók fogyasztanak.

A *szándék* etikai kiindulópontjaival nem akarunk ezen a helyen vitatkozni. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy e szándék megvalósítása fogyasztói árpolitika (és az ehhez kapcsolódó vállalati fiskális politika) révén nem biztosít-

ható következetesen. A törekvés sokszor visszájára fordul. Nehéz elérni, hogy a támogatás annak és csak annak jusson, akinek a szociálpolitika szánja, és a fokozott teher csak azt sújtsa, akit a szociálpolitika meg akar terhelni. Több kutatás meggyőző erővel bizonyította, hogy az állami bérlakások mesterségesen alacsonyan tartott lakbére és a saját tulajdonú lakás relatív drágasága nem csökkenti, hanem növeli a társadalmi egyenlőtlenséget.[17] Ugyanez elmondható sok más termékről és szolgáltatásról is.

A társadalmi igazságosság érdekében megvalósítandó újraelosztás sokféle eszközt vehet igénybe. A legfontosabb eszköz egy alkalmas jövedelem- és vagyonadórendszer, ideértve a negatív „jövedelemadót", az arra rászorultak pénzbeli támogatását. Idetartozhatna esetleg a meghatározott fogyasztásra feljogosító utalványok kiosztása az arra rászorultaknak; egyes családi kiadások állami átvállalása. Tisztább helyzetet teremt, ha meg kell fizetni a termék vagy szolgáltatás piaci árát - de magát a fizetést átvállalja a társadalom (utalvány vagy közvetlen kifizetés formájában), mintha ez az átvállalás „címzetlenül", a termék dotálása formájában megy végbe.

A magunk részéről nem zárkózunk el mereven attól, hogy jól megindokolt esetekben a fogyasztói árba való beavatkozás is szolgálhat eszközként szociálpolitikai célok megvalósítására. De bizonyos, hogy a ténylegesen jól megindokolható áreltérítéseknek a köre összehasonlíthatatlanul szűkebb a mai eltérítések körénél.

Egyébként ehhez a ponthoz is hozzátehetjük azt, amit az *A)* pontnál fejtettünk ki: itt olyan nagy jelentőségű elhatározásokról van szó, hogy a beavatkozásnak széles társadalmi nyilvánosság és ellenőrzés mellett kellene végbemennie. Ez sem írható elő bürokratikus úton, hatósági utasításokkal, hanem alaposan megvitatott törvényekkel kellene hosszabb időszakra szabályozni.

C) A hazai termelés védelme. Ismeretes az a közgazdasági gondolat, amely szerint a „fiatal" hazai termelést, például egy most induló új ágazatot védeni kell az import versenyétől. E gondolat hívei mindig hangsúlyozzák, hogy az ilyen protekcionizmus csak időleges lehet; egyértelmű határidőt kell szabni, amíg a termelő e védelemre számíthat.

A gyakorlat azonban messze túlmegy a „fiatal" termelés időleges védelmén, s egyaránt véd „fiatalt" és „öreget", mégpedig nemcsak időlegesen, hanem tartósan. Teszi ezt vagy azzal, hogy dotálja a hazai terméket, s így védi meg az import versenyétől. Vagy pedig azzal (és ez a gyakoribb), hogy megengedi a külföldinél magasabb hazai költség érvényesítését a hazai árban - de megakadályozza a behozatalt, és ezzel védi meg a versenytől a hazai termelőt. Mindkét gyakorlat káros, mert elmulasztja a magasabb hatékonyság kikényszerítését, eltűri a magas termelési költséget vagy a rossz minőséget.

D) Az export ösztönzése. Ezt több tételre kell bontanunk. A lakosságra terhelt adó számottevő

részét a nemzeti állam fenntartására (pl. államigazgatásra, védelmi kiadásra) használják fel. Indokolatlan lenne a külföldi vevőtől elvárni, hogy ő is megfizesse ezt az adóterhet. Ezért ennek az adónak az elengedése nem tekinthető az árrendszer torzításának, s teljes joggal segíti az export ösztönzését.

Sokan javasolják, hogy egy-egy új hazai termék bevezetését külföldön vagy egy-egy új piac meghódítását pénzügyi támogatással is segíteni kell. Ez a „fiatal iparág védelmével" szimmetrikus jogcím az export oldalán. Célszerűségét vitatják, de kétségtelenül komoly megfontolások szólnak mellette.

Az azonban már károsnak tűnik, ha az olyan exportot, amely sem összetételében, sem piacában nem új, s amely immár tartósan veszteségesnek mutatkozik, dotációval mindenáron erőltetik. Ha az export több hazai ráfordítást emészt fel, mint amennyit a hozama ér, akkor végül is a dotáció ajándékot ad a külföldi vevőnek a magyar gazdaság rovására.

Persze e kijelentés csak akkor lenne konkrétan értelmezhető, ha tudnánk, mikor „nyereséges" vagy „veszteséges" az export. Ennek megállapításához mindenekelőtt reális devizaárfolyam kell. Csakhogy sajnos már az 1968-as reform kezdetén elvetették a határárfolyam elvét. Előre hivatalosan leszögezték: olyan árfolyamot fog alkalmazni a magyar gazdaság, amely mellett a magyar export számottevő része veszteséges lesz.

Sok más magyar közgazdásszal együtt mind a mai napig nem tudtuk megérteni: milyen racionális indok hozható fel e mellett az elv mellett. Mindenesetre az azóta végbement változások a világgazdasági helyzetben és a magyar külkereskedelemben tovább növelték a magyar export veszteségeit.

Itt azonban bűvös körbe került az elemzés. Mindazon problémák, amelyeket itt most az *A)-D)* pontokban felsoroltunk, együttesen lehetetlenné teszik a gazdasági kalkulációt. (Erre még a következő részben visszatérünk.) Így tehát igazából nem is tudjuk, vajon igaz-e, hogy exportunk egy része veszteséges. Lehet, hogy kevesebb, de az is lehet, hogy több a veszteség annál, mint amit az exporthoz kapcsolódó, jelenleg kimutatott veszteségek kifejeznek.

E) Az árstabilitás védelme. Egyes támogatások deklarált célja annak megakadályozása, hogy a költség emelkedése áremelkedéshez vezessen. Ilyenkor az állam „átvállalja" a költségemelkedést. Ez egyike az árrendszer legsúlyosabb torzításainak. Az érvelés egyes esetekben kapcsolódik a *B)* és *D)* pontokban említett megfontolásokhoz: az áremelkedést el kell hárítani, mert a szegényebb fogyasztó réteget sújtaná, vagy ártana exportesélyeinknek.

F) A költség fedezésének elve. Itt az árat emelik, mégpedig arra hivatkozva, hogy a költség is emelkedett. A hivatkozás esetleg az is lehet, hogy a dotáció túl nagy terhet ró az államháztartásra.

Mindkét érvelés közgazdaságilag jól alátámasztható. A probléma csak az, hogy az *E)* és az *F)* pontban említett érvelés egymásnak homlokegyenest ellentmond, és nincs deklarálva semmiféle egyértelmű szabály vagy kritérium annak eldöntésére, mikor kell az egyiket és mikor a másikat alkalmazni. Megfigyelhető, hogy azonos időszakban a termékek egy részénél az egyiket, másik részénél a másikat érvényesítik. S hasonlóképpen megfigyelhető, hogy azonos termék ártörténetén végigtekintve, váltogatva kerül sor hol az egyik, hol a másik elv alkalmazására. A választás a két elv között szeszélyes, ötletszerű, önkényes. Ez az egyik igen lényeges összetevője az árrendszer egészében (és vele a vállalati nyereségek újraelosztásában) mutatkozó „szétzilálásnak", önkényességnek, kiszámíthatatlanságnak. Vegyünk egy példát. Ha az állami lakásszektor vagy a fővárosi tömegközlekedés erősen szubvencionált ágazatok, mi indokolja, hogy éppen ebben és nem amabban az időpontban csökkentsék a dotációt, s ne ilyen, hanem amolyan mértékben menjen végbe ez a csökkentés? Mind az időpont, mind a költségáthárítási arány megválasztása teljesen önkényes.

G) A fiskális újraelosztás arányainak konzerválása. Tegyük fel, hogy az *A)-F)* pontokban tárgyalt tényezők hatására valamiképpen kialakulnak a nyereség újraelosztásának szabályai és arányai, azaz az elvonások és juttatások valamilyen eloszlása. Ezek az arányok hajlamosak a

megrögződésre; megszokottá, „normálissá" válnak. A megszokott elvonás ellen nem tiltakoznak, a megszokott juttatáshoz ragaszkodnak. És ez a megrögződés igen sok esetben akkor is fennmarad, ha az elvonás vagy juttatás jogcíme már rég elévült. Például valamilyen szociálpolitikai szempont annak idején indokolt egy juttatást. Már rég nem lenne időszerű, de a „szerzett jogok" tisztelete nem engedi meg a változtatást. (Mi indokolja manapság az üzemi étkezéshez való hozzájárulást?) Vagy valami extra nyereséget akartak annak idején a költségvetés javára elvonni; azóta ezt a nyereséget rég elvitte a költség emelkedése, de azért az elvonás megmaradt. Ha az *F)* pontban tárgyalt jelenség esetén az árstabilitás védelme torzítja a fiskális újraelosztást, itt most a fiskális újraelosztás stabilitása, merevsége torzítja az árrendszert.

H) A hatások továbbgyűrűzése. Futólag már többször említettük, de itt most az áttekintés teljessége kedvéért külön pontban emeljük ki a költség- és árhatások továbbgyűrűzését. Minden lényegesebb önkényesség az árrendszer egyes elemeiben továbbgyűrűzik az árrendszer más részeibe. Köztudott, hogy az árak felfoghatók egy óriási szimultán egyenletrendszer változóiként. Ha ebben az egyenletrendszerben egyes változók értékét önkényesen megszabjuk, akkor vagy velük konform módon változik a többi ár is, vagy fiskális beavatkozással, elvonásokkal és támogatásokkal kell ellensúlyozni a konformitás hiá-

nyát. És itt ismét önkényességgel találkozunk: mikor engedi meg az árpolitika és a fiskális politika a továbbgyűrűzést, és mikor fékezi azt le elvonásokkal és támogatásokkal.

A torzítások következményei

Az árrendszert és a nyereség-újraelosztást torzító tényezők áttekintése után röviden szólni akarunk a *fennálló helyzet káros következményeiről.*

Az egyik következmény: *lehetetlenné válik a racionális gazdasági kalkuláció.* Nem tudjuk, hogy a nyereség vagy a veszteség mit fejez ki. Az árrendszer önkényességei miatt a nyereségnek nincsen tekintélye; senki sem bízik eléggé abban, hogy az valóban a hatékonyságot tükrözi. Éppen a nyereség újraelosztása a bizonysága annak, hogy maga a gazdasági vezetés sem bízik az eredeti nyereségben úgy, ahogy azt a tényleges árakon számított bevételek és kiadások különbözete kiadja. Végbemegy az eredeti nyereségeloszlás szétzilálása; szétszedése, majd felismerhetetlen arányokban való újbóli összerakása. Eközben nivellálják a jövedelmezőséget; ahol sok az eredeti nyereség, ott lecsapolják, ahol kevés a nyereség, vagy ahol veszteség van, ott kipótolják. Mindettől természetesen teljesen elernyed az érvényes árakon számított eredeti nyereség maximalizálására való törekvés. Már nem is érdemes foggal-

körömmel küzdeni a reális, tényleges árakért, mert hiszen azoktól kevéssé függ a vállalatnál maradó „nyereség". Ilyen körülmények között pedig tovább élhetnek – erős ellenállás nélkül – az irreális, önkényes árak. Itt tehát ismét láthatunk egyet a mostanában gyakran emlegetett „csapdák" közül: az önkényes árrendszer, az önkényes bürokratikus nyereség-újraelosztás és a gyenge nyereségérdekeltség, kölcsönösen feltételezi és fenntartja egymást.

A másik káros következmény: *a részleges árrendezések sorozata növeli az inflációs nyomást.* A részleges árrendezések majdnem mindig egyoldalúak: szinte sohasem járnak árcsökkenéssel, hanem mindig áremelkedéssel. Márpedig éppen a már említett továbbgyűrűzések miatt az áremelés az egyik ponton béremelésre késztet kompenzálásképpen; az ár- és béremelkedés költségemelkedésekkel jár, és máris benne vagyunk az ár-bér-költség inflációs spirálban.

Amióta a reform immár majdnem két évtizede megkezdődött, számos részleges árrendezés történt; s ezzel összefüggésben végbementek az elvonási-juttatási rendszer részleges kiigazításai. E rendezések, kiigazítások egy része kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy kiküszöbölje az árrendszer és a hozzákapcsolódó fiskális rendszer önkényességeit. Sajnos *sem elméletileg nem bizonyítható, sem a tapasztalat nem igazolja, hogy e részleges rendezések időben egymás után megvalósított sorozata végül is konvergál egy racionális ár-*

rendszer és fiskális rendszer felé. A már sokszor emlegetett interdependencia miatt nem lehet elszigetelni az árrendszernek egy már megnyugtatóan rendbe hozott blokkját a még önkényes blokktól, s utána lépésről lépésre növelni az előbbit s szűkíteni az utóbbit. Az utóbbi folyton visszacsempésződik az előbbibe. Különösen igaz ez inflációs folyamat közepette. Az árpolitika azt hiszi, hogy ésszerűbb árarányokat alakított ki, amikor felemelte *A, B, C* termék árát, miközben pillanatnyilag *K, L, M,...* termék ára változatlan. Csakhogy az infláció közepette előbb-utóbb *K, L, M,...* termék ára is nő, vagy a helyükbe lépő új *P, Q, R,...* termékek ára már eleve a magasabb árszintbe sorakozik bele. Végül is nem sikerült tehát *A, B, C* terméket *relatíve* megdrágítani, vagy legalábbis nem abban a mértékben, ahogy azt elgondolták.[18]

Indirekt alátámasztást ad a részleges rendezésekkel kapcsolatos kételyeknek saját kutatásunk is. Az újraelosztás nagysága és önkényessége-véletlenszerűsége alig csökkent egy évtized alatt. Ebben az tükröződik, hogy akarva-akaratlanul, jól-rosszul, de folyton korrigálni, ellentételezni akarja a gazdasági irányítás a tényleges árak jelzéseit és hatását.

A részleges rendezések sorozatával, a „kis lépések politikájával" szemben fentebb hangoztatott kételyek sugalmazzák azt a gondolatot, hogy itt olyan problémával állunk szemben, amely csupán szimultán intézkedések szorosan összekapcsolódó együttesével oldható meg. Röviden vázoljuk, melyek azok az intézkedések, amelyek közül egyik sem ragadható ki és valósítható meg önmagában, mert csupán a többi intézkedéssel együtt bizonyulhat tartósnak és hatásosnak.

1. Az egész árrendszert fel kellene szabadítani, mégpedig egyidejűleg. Lehetnének ésszerű kivételek, de ezek valóban kivételek legyenek. A piacra kellene rábízni az árak kialakítását.

Az 1968-as reform előtt az ortodox gondolkodás kételkedett: hogyan működhet a gazdaság, ha nem mondják meg a termelőknek, mit termeljenek, és a termelő felhasználóknak, hogy mit használjanak fel? Kiderült: a gazdaság működhet enélkül is. Miért lenne ez másképpen az árakkal? A piac leginkább magától értetődő funkciója, hogy árakat alakítson ki.

2. Az árreform szerves részeként a hitel és tőke keresleti és kínálati feltételeit, valamint az infláció várható ütemét józanul figyelembe vevő reális kamatlábakat kell kialakítani. Olyan határdevizaárfolyamokat kell bevezetni, amelyek lehetővé teszik, hogy a magyar népgazdaság szá-

mára nélkülözhetetlen exportügyletek ne legyenek tömegesen veszteségesek.

3. A vállalati nyereségek fiskális újraelosztását az árak felszabadításával egyidejűleg fel kell számolni. A régi elvonás-juttatás puszta továbbéléseként nem szabad meghagyni egyik újraelosztási csatornát sem. Az előző rész *A)-D)* pontjaiban említett szempontok alapján, szűk sávban, tételről tételre jól megfontoltan bevezethetők megkülönböztető elvonások vagy támogatások. De ismételjük, ezek csak jól indokolt kivételek lehetnek, az általános szabály legyen a nyereség „szétzilálásának" teljes felszámolása.

Az államháztartás bevétele (sőt még a megrázkódtatások áthidalásához szükséges tartalékalapok képzése is) teljes biztonsággal előteremthető új, termelési-hatékonysági szempontból „semleges" vagy legalábbis „semlegesebb" adónemek bevezetésével. Ez megvalósítható az árak felszabadításával egyidejűleg. Az adórendszer további „finomítása" (például a személyi jövedelmek megadóztatása stb.) kialakítható folyamatosan és fokozatosan.

4. A fiskális rendszer problémáinak megvitatása, majd a szükséges döntések meghozatala történjék a teljes nyilvánosság előtt. Az adó kivetése és felhasználása egyike a legősibb közügyeknek. Amióta történelmileg kialakult a parlament intézménye, az mindig elsősorban az adózás és a költségvetés ügyeit tárgyalta meg. Nem a bürokrácia, hanem az adófizetők pénzéről van szó. Ki

mennyi adót fizet, és mire költik azt - e kérdések megválaszolására a törvényhozás hivatott. (Országos fiskális ügyekben az országos, helyiekben a helyi törvényhozás.)

Ezzel együtt meg kellene szűnnie a szeszélyes rögtönzéseknek, örökös önkényes változtatásoknak, a fiskális „szabályozósdinak". És meg kellene szűnnie az adók feletti alkudozásnak, a kivételteremtésnek és mentesítéseknek is. Minél stabilabbá válik a fiskális rendszer, minél egyszerűbb, áttekinthetőbb és keményebb, annál inkább kénytelen az állami vállalat is adottságnak tekinteni. Kénytelen a piacon és a termelésben megkeresni a nyereség növelésének lehetőségét.

5. Mindig, de különösen a reformot közvetlenül követő években különlegesen keményen kézben kellene tartani a keresletet, a lakosság, a vállalati szféra, a beruházások, az államháztartás keresletét egyaránt. Ez a kulcskérdése annak, hogy az *árszínvonal - a relatív* árak felszabadítása ellenére - ne szaladjon el. A részleges áremelések évekre-évtizedekre elnyújtott sorozata szükségképpen inflációs hatású; az *infláció dinamikus folyamat.* Ezzel szemben az egyetlen nagy csapással végrehajtott árújrarendezésnek egyáltalán nem kell inflációs következményekkel járnia.

6. Az árak felszabadítása és a nyereség-újraelosztás zömének felszámolása számos megrázkódtatással járhat a vállalatok életében. Az új piaci helyzetben, a létrejövő új piaci árak mellett

egyes vállalatok súlyos pénzügyi nehézségekbe kerülhetnek. Ezek - ha egyáltalán reménykednek az alkalmazkodás lehetőségeiben - kérhetnek és kaphatnak visszafizetendő áthidaló hiteleket. A visszatérítés határideje legyen egyértelmű és nem túl hosszú; a hitel nem prolongálható. Az új helyzethez alkalmazkodniuk *kell*. És ha ez nem sikerül, akkor fel kell számolódniuk valamilyen formában, átengedvén a fizikai erőforrásokat olyan állami, szövetkezeti vagy magánkézben lévő gazdasági egységeknek, amelyek ezeket az erőforrásokat jövedelmezően fel tudják használni.

Az áthidaló hitelek szükségességével előre kell számolni. Ezek összegét eleve számításba kell venni a „pénzszűke" megtervezésekor, azaz ez nem merülhet fel „ráadásként" a tervezett kereslet felett, mert akkor inflációs húzóerővé válna.

7. Az átállás megrázkódtatásokkal járhat számos egyén és család életében. Az ár- és adóreformnak nem kell munkanélküliséghez vezetnie. A foglalkoztatás, hosszabb távon, a gazdaság növekedésétől és a növekedés szerkezetétől függ. Viszont lesznek, akik pillanatnyilag elvesztik megszokott munkahelyüket. Nem szabad garantálni a konkrét munkahely megtartását. Aki elveszti munkahelyét, annak kellő kompenzációt kell kapnia, amíg új munkahelyet nem talál. Segíteni kell abban, hogy új munkahelyhez jusson; ha szükséges, pl. átképzéssel is. De senkit sem lehet

tartósan felmenteni az alól, hogy alkalmazkodjék az új körülmények között kialakuló munkaerőpiaci helyzethez.

A fogyasztást érintő árváltozások hatása egy-egy konkrét családra kiszámíthatatlan. Az átállítás általános elve nyilván az lenne, hogy a fogyasztás összvolumene ne változzék, vagy csak keveset csökkenjen, de attól még konkrét eloszlása rétegek, csoportok, egyedi háztartások között sokban módosulhat. A társadalomnak igyekeznie kell a veszteseket legalább részben kárpótolni és az átállást részben segélyekkel és kölcsönökkel megkönnyíteni. Humanitárius és szociális szempontok által sugalmazott kivételektől eltekintve azonban senkit sem lehet felmenteni az alól, hogy az átmeneti időszak lejártával fogyasztási szerkezetével ne alkalmazkodjék az új árviszonyokhoz.

Itt megint hasonló figyelmeztetést kell tennünk, mint az 5. pontban. Megfelelő tartalékot kell képezni az egyének, a háztartások számára nyújtható segélyekre és hitelekre. Ez nem folyósítható „ráadásként" a szűkösen előirányzandó összes vásárlóerőn felül, mert különben ez is inflációs húzóerővé válna.

Ahhoz az operációhoz, amelyet itt körvonalaztunk, az 1948-as Erhardt-féle nyugatnémet ár- és pénzügyi reform szolgálhat leginkább példaképül. Ez egy csapásra felszámolta a kötött gazdálkodást, és liberalizálta az árrendszert. Ugyanakkor a központi gazdaságpolitika és a

bankrendszer igen szigorúan és keményen kézben tartotta a pénzkínálatot, a hitelkínálatot, a vásárlóerőt. Ismeretes, hogy a reform megteremtette a nyugatnémet gazdaság hatékony és innovatív növekedésének feltételeit.

Természetesen a gazdasági és politikai feltételek mások a 80-as évek Magyarországában, mint az 1948-as év Nyugat-Németországában voltak. De azért a tapasztalatokat érdemes tanulmányozni és megszívlelni.

Az Erhardt-féle reform egyik legfontosabb tanulsága: nem lehet a bürokratikus apparátuson belül előre kitalálni, milyenek legyenek a célszerű konkrét árarányok. Az 1968 óta eltelt időszak azt mutatja, hogy ez nem kevésbé lehetetlen, mint a termelési és felhasználási volumenek részletes kidolgozása volt, hasonló bürokratikus apparátuson belül, 1968 előtt.

Noha jó néhány intézkedés *együttes* megvalósításának szükségességéről beszéltünk, ezek együttvéve is csupán egy sokkal átfogóbb, sokkal többféle ügyre kiterjedő intézkedés-„csomag" meghatározott részét képezhetik.[19] A „csomag" többi összetevőjével ez a könyv nem foglalkozik; a fent leírt változtatások többé-kevésbé megmaradtak fő témánk (a vállalati nyereség és az ezzel összefüggő fiskális- és árrendszerbeli változások) körében. Mi csak arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy nézetünk szerint lehetetlen eredményes fiskális reform mélyreható és átfogó árreform nélkül, s megfordítva. Mindkettő együttes

radikális megújítása feltétele az igazi nyereségérdekeltségnek.

Vajon megvannak-e ilyesféle reform megvalósításának politikai és társadalmi feltételei? A legfontosabb feltétel az, hogy a döntéshozók valóban akarják az árak és a fiskális rendszer mélyreható szimultán reformját és az ezeket kiegészítő összes többi szükséges intézkedést, és hogy a lakosság széles körben támogassa ezt a változtatást, az ezzel járó megrázkódtatással és áldozatokkal együtt. Nincsenek túlzott reményeink; kétséges, vajon ezek a feltételek fennállnak-e.

A mi predikciónknak ezzel kapcsolatban amúgy sincs jelentősége. Arra a kérdésre, hogy milyen erős az ár- és fiskális rendszer reformjára irányuló szándék, felelni fog a legközelebbi évek tapasztalata. A jelen szemelvény alapjául szolgáló könyv első fogalmazványát 1986 nyarán írtuk; a nyomtatásban megjelent szövegen az első fogalmazványhoz képest nem sokat változtattunk. Nem a mi munkánk sugallatára, hanem ettől függetlenül megindultak egy adóreform előkészületei. Amikor a könyv végleges szövegén dolgoztunk, nem éreztük feladatunknak, hogy megpróbáljuk a kiszivárgó információk alapján, a jövendő esetleges változtatásokra előre reagálva az itt leírtakat módosítani. Most csak annyit akarunk hangsúlyozni: bizonyára tanulságos lesz majd néhány év múlva szembesíteni az akkori gyakorlatot (nem a rendeletek betűit, hanem a gyakor-

latot) az itt leírtakkal. Egyrészt: megismételni jó néhány számításunkat, s összevetni az 1975–82-es korszak és mondjuk az 1990-es évek elejének számszerű tapasztalatait. És érdemes lesz majd akkor arra a kérdésre is visszatérni: sor került-e a vállalati (pozitív és negatív) adózás és az árak szimultán reformjára? Ha nem: mi lett a következménye? Megszűnik-e a nyereség szétzilálása, nivellálása, a veszteséges vállalatok támogatása? Mennyiben vált a vállalat tényleges nyeresége bürokratikus kategóriából piaci kategóriává? Stabilizálódik-e egy új állapot, vagy „visszarendeződik" a régi állapot, a nyereség bürokratikus újraelosztásának gyakorlata?

Végül még egy észrevételt teszünk az olvasó tárgyilagos tájékoztatása kedvéért. A reformra vonatkozó gondolatok kifejtése közben nem állítottuk, hogy e gondolatok *egyértelműen* következnek leíró jellegű megállapításainkból. Lehet, hogy ugyanezekből a tényszerű állításokból más közgazdász eltérő következtetést vonna le. Csak annyit mondhatunk: személy szerint bennünket a magyarországi nyereség-újraelosztás tüzetes vizsgálata arról győzött meg, hogy szimultán – és alapjában véve egy csapásra – kell változtatni az adó- és árrendszeren, az előzőekben kifejtett gondolatmenet alapján.

E fejezet befejezéséül összefoglaljuk kutatásunk legfontosabb *általános tanulságait,* köztük azokat is, amelyeket a jelen kötetben közölt szemelvény nem tárgyalt.

- Az állami vállalat nyeresége (pontosabban az a pénzügyi kategória, amelyet végül is nyereségnek szokás minősíteni) csak közvetett módon és kevéssé függ a vállalat saját tevékenységétől és a piac helyzetétől. Nagymértékben függ a fiskális újraelosztástól és az állami szektorban érvényes áraktól. (Utóbbiakról nem saját vizsgálatunk alapján, hanem más forrásokból tudjuk, hogy a piac, a kínálat és a kereslet viszonya kevéssé hat rájuk.) Végeredményben a „nyereség" nem annyira a piaci folyamatok, mint inkább a bürokratikus hatások befolyására alakul ki.

- Piaci gazdaságban erős összefüggés van a vállalat nyeresége és fejlődése között. Ez az összefüggés nem érvényesül nálunk. A jövedelmezőbb vállalatnak nincsenek kedvezőbb lehetőségei a beruházásra, a beruházás nem teremt kedvezőbb feltételeket a jövedelmezőség növelésére.

- A vállalati dolgozók nyereségérdekeltsége teljesen illuzórikus.

- A nyereség fiskális újraelosztásának legjellemzőbb tendenciái: a veszteségek kompenzálása és a nagy nyereségek elvonása. Ez aláássa a nyereség ösztönzőerejét. A veszteség fiskális

„eltüntetésének" tendenciája 1980 után gyengült.

- A nyereség fiskális újraelosztása áttekinthetetlenül bonyolult. A különféle fiskális újraelosztási beavatkozások gyengítik egymás hatását.

- Az állami vállalatok költségvetési korlátja elég puha. Nem érvényesül természetes piaci szelekció. A veszteséges vállalat elég biztosan számíthat arra, hogy veszteségét kompenzálják, s a fiskális újraelosztás jövedelmezőségét felhozza a „szürke átlag" szintjére. Sem a túlélésre, sem a beruházási erőforrások (különösen a külső források) megszerzésére nem gyakorol érdemleges hatást a jövedelmezőség.

- Mindezek alapján elmondható: *az 1968-as reform kidolgozásakor deklarált szándékok, amelyek kitüntetett szerepet akartak adni a nyereségnek, mint a piaci mechanizmus egyik alapvető hatóerejének, mind ez ideig nem valósultak meg.*

FÜGGELÉK

A kötetben közölt szemelvény ismerteti a kutatás 1-4. megállapításait. Az alábbiakban - statisztikai alátámasztás és közgazdasági elemzés nélkül - áttekintjük a kutatás többi, 5-20. sorszámú megállapításait.

5. A redisztribúció jövedelemstrukturáló szerepe különbözik az egyes fokozatokban, mégpedig: a fogyasztói árak miatti korrekciók a vállala-

toknak csak kisebb részét érintik, hatására a jövedelmek szétszóródása következik be; a normatív redisztribúció során valósul meg a tulajdonképpeni nivellálódás; a nem normatív redisztribúció kiegyenlítő-támogató jellegű, de hatása csekély; az általános nyereségadózás a jövedelmezőségi szint progresszív csökkenését eredményezi; végül az utolsó fokozatban egy kismértékű, s főként csak az átlagos vállalatok helyzetét érintő nettó adózás figyelhető meg.

6. Nincs érdemleges kapcsolat a vállalatok jövedelmezősége és megszűnése között.

7. Nincs érdemleges pozitív kapcsolat a vállalatok korábbi időszakbeli jövedelmezősége és a későbbi időszak beruházási aktivitása között.

8. A későbbi jövedelmezőség nincs érdemleges kapcsolatban a korábbi időszak beruházási aktivitásával.

9. A beruházások allokációjában nem jellemző a jövedelmezőségi kritériumok érvényesülése. A saját beruházási források elszakadnak a vállalat eredeti jövedelmezőségétől. Az idegen beruházási források megszerzésének esélyeit növeli az alacsonyabb jövedelmezőség.

10. A nyereségrészesedés nem szolgálja a kollektív érdekeltség kialakítását. Ennek egyik oka, hogy aránya igen csekély az összes keresetekben, a másik pedig, hogy értéke elszakad a vállalat jövedelmezőségétől.

11. Nincs pozitív kapcsolat a vállalatok jövedelmezősége és a keresetek között.

12. Az eredeti jövedelmezőség értékét nagymértékben meghatározza a korábbi időszak eredeti jövedelmezősége. A tényleges jövedelmezőségben azonban már nem érvényesül a határozott autokorreláció.

13. A redisztribúció egyes hatásai jelentős ingadozásokat mutatnak az időben. Elsősorban a juttatások értéke ingadozik, főként a bányászatban, az építőiparban és a szolgáltatóvállalatoknál, valamint a legkisebb vállalatok vonatkozásában.

14. Az 1980-as évek elején a korábbi értékhez képest némileg csökkent a redisztribúció mértéke, de a csökkenés nem általános. Ugyanakkor a redisztribúció nyomán megnyilvánuló nivellálódás némileg féloldalassá vált: a nagy nyereségeket továbbra is elvonják, de már kevésbé gyakori a vállalati veszteségek „eltüntetése".

15. A redisztribúció 1980–82 között megfigyelt csökkenő mértéke nem eredményezte az eredeti és a tényleges jövedelmezőség közötti kapcsolatok erősödését. Nem csökkent a redisztribúció jelentősége a tényleges jövedelmezőség alakításában.

16. Az állami vállalatok mérete és jövedelmezősége között van negatív összefüggés, de ez a kapcsolat nem mutatható ki mindegyik jövedelmezőségi mutató vonatkozásában s mindegyik népgazdasági ágban vagy ágazatban. Amennyiben a negatív összefüggés egyáltalán fennáll, csupán elég gyengén érvényesül.

17. A vállalatméret szerepe a redisztribúcióban nem elhanyagolható, de nem is alapvető jelentőségű. Nem mutatható ki olyan általános összefüggés a vállalatméret és a vállalat kedvezményezettsége között, amely egyaránt érvényesülne minden népgazdasági ágban. Az állami iparban azonban határozottan érvényesül az a tendencia, hogy a vállalat kedvezményezettsége a vállalatméret növekvő függvénye.

18. Az újraelosztás mértéke az állami nagyvállalatoknál általában nem különbözik az állami vállalatok többségét jellemző mértéktől. A nagyvállalatok nincsenek minden tekintetben favorizálva, de érzékelhető előnypozícióik vannak, elsősorban a mentesítések megszerzésében és a beruházásallokációban, továbbá abban, hogy relatíve kisebb mértékű elvonások sújtják őket.

19. A vállalatok ágazati hovatartozása az újraelosztásban megnyilvánuló részrehajlás egyik kritériuma. A redisztribúció azonban, összhatásait tekintve, nem mutat lényeges eltéréseket a különböző ágazatokban.

20. Az export nem jelent egyértelmű előnypozíciót a redisztribúcióban. Az újraelosztás jelentős részben kiegyenlíti az exportáló és nem exportáló vállalatok közötti jövedelmezőségi különbségeket.

JEGYZETEK

1. A „redisztribúció" átfogó, széles kategória, amely központi szerepet játszik a társadalomtudomány egyes irányzataiban. Elsősorban Polányi K. (1944, 1976) munkáira kell utalnunk ezzel kapcsolatban, a szocialista gazdasággal kapcsolatban pedig Szelényi I. (1978) cikkére, valamint Konrád Gy. és Szelényi I. (1979) könyvére. Mi tanulmányunkban az egész társadalmat átfogó redisztribúciós folyamatnak csupán egy szűkebb részfolyamatával foglalkozunk; a többit nem is érintjük.

2. A fiskális újraelosztáshoz szorosan kapcsolódik a hitelrendszer segítségével végbemenő monetáris reallokáció. Noha a kutatás kiterjedt erre a problémára is, a jelen szemelvény alapjául szolgáló könyv nem foglalkozik ezzel.

3. „A részvénypiac értékeli a vállalati irányítás (management) teljesítményét, és nyomást gyakorol a hatékonyság és újítás érdekében. Ha úgy látszik, hogy egy vállalat irányítása nem használja ki a lehetőségeket, akkor a vállalat részvényei leértékelődnek. Ez arra biztathat egy másik vállalatot, hogy vásárlási ajánlatot tegyen." (Takeover bid: ajánlat a szóban forgó leértékelődött részvényű vállalat átvételére-beolvasztására.) Az idézetet T. Mayer–J. S. Duesenberry–R. Z. Aliber (1984) könyvéből vettük át (110. oldal).

4. Bár az esetek egy részében a pillanatnyi súlyos veszteség is okozhat nagy zavarokat. A rossz

üzleti hírekre esetleg túlságosan érzékenyen reagál a tőzsde, a tulajdonosok pánikba eshetnek, és menekülnek a részvénytől és így tovább. Vitatott kérdés, hogy a részvénytársasági szektorban milyen erővel jut érvényre a rövid vagy a hosszabb távú érdekeltség.

5. Az itt adott leírás eltér az egyik szerző, Kornai János *Anti-Equilibrium* (1971) c. könyvében kifejtett gondolatoktól. Az *Anti-Equilibrium* azt hangsúlyozta, hogy a profitmaximalizálási feltevés indokolatlanul leegyszerűsíti a vállalati döntéshozatal összetett motivációját. A bírálat nem volt alaptalan. Mégis, mai szemmel a szerző túlzottnak érzi az akkor kifejtett bírálatot. Újabb olvasmányai és tapasztalatai meggyőzték arról, hogy a profit-maximalizálási feltevés – noha egyszerűsítést, absztrakciót tartalmaz – kiemeli a tőkés vállalati magatartás legfontosabb vonását.

6. A probléma már nagyon régen felvetődött; tulajdonképpen mindjárt szóba került, amint a nyereségérdekeltség első formái megjelentek Magyarországon. A nyereségrészesedést első ízben 1958-ban vezették be. A jelen írás egyik szerzője, Kornai J. cikket írt 1958-ban ezzel a címmel: *Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést.* Idézünk az akkori írásból: „Az egyik bírálat, amely különösen a vállalati vezetők körében gyakori, így hangzik: »Úgysem a mi munkánktól függ a részesedés, hanem attól, hogy a minisztérium mennyit akar adni.«"

A probléma ismét előtérbe került az 1968-as

reform idején. Így például Deák A. 1968-ban publikált cikkében felhívta a figyelmet az elvonások-juttatások túlburjánzására.

7. Kiemelt formában közlünk néhány *megállapítást.* Ezt a kifejezést csak olyan kijelentésre használjuk, amelynek helytálló voltát számottevő tényanyaggal támasztottuk alá, s ugyanakkor nem találtunk más szerzőnél olyan tényanyagot, amely meggyőzően cáfolná az állítást. Kellő fenntartásokkal közöljük ezeket a megállapításokat is; tulajdonképpen olyan kvalitatív állításokról van ezekben szó, amelyeket nem lehet a szó szigorú ismeretelméleti értelmében „bizonyítani". Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az általunk közölt alátámasztás reprodukálható. Ugyanazokból az adatokból, ugyanazokkal a számítási módszerekkel bárki más is azonos számítási eredményt kapna.

A könyv összesen 20 megállapítást tesz. A jelen szemelvényben közöljük az 1., 2., 3. és 4. megállapítást, mégpedig a tényszerű statisztikai alátámasztás egy részével együtt. A statisztikai alátámasztás számottevő részét, a rövidség kedvéért, elhagytuk.

Függelékben közöljük, az olvasó teljesebb tájékoztatása kedvéért, a többi 16 megállapítást, de helyhiány miatt mindennemű alátámasztó tényanyag nélkül. A statisztikai adatok iránt érdeklődő olvasó ezeket a könyvben találhatja meg.

8. Nemzetközi összehasonlítás céljaira meghatározható a fiskális redisztribúció által meg-

mozgatott nyereségtömeg és a GDP hányadosa. Ez a hányados Magyarországon sokszorta nagyobb, mint a fejlett tőkés országokban. (Lásd Muraközy L., 1985, 1986.)

9. Az RA-mutató és az eredeti jövedelmezőség közötti erős korreláció egyáltalán nem triviális. Mivel a redisztribúciós arány (RA)=tényleges jövedelmezőség - eredeti jövedelmezőség -, ahol a tényleges jövedelmezőség is valószínűségi változó, így RA két változó mennyiség különbsége. Ez pedig nincs szükségszerűen függvénykapcsolatban a különbségben szereplő változók egyikével sem. A mutatók képzéséből következően mégsem zárhatjuk ki azt a sejtést, hogy ezek a magas korrelációs együtthatók valamilyen általunk fel nem tárt függvénykapcsolat egyszerű következményei. (Bár ennek a sejtésnek ellentmondanak a kivételként mégiscsak megjelenő kisebb értékű korrelációs együtthatók.)

10. Hasonló következtetést fogalmaz meg Kertesi G. és Cukor E. (1987) is. Tanulmányukban a mienktől eltérő adatbázison mutatnak be statisztikai eredményeket a redisztribúciós összhatás, valamint az adózástól megtisztított nyereség közötti erős negatív kapcsolatról.

11. Az eredeti jövedelmezőség és a redisztribúció utáni jövedelmezőségmutatók szórásnégyzeteinek összehasonlítására esetenként F próbát is végeztünk. A szórások különbözősége kivétel nélkül (minden ε értékre) szignifikánsnak mutatkozott.

12. Az egyik legnagyobb amerikai gyógyszergyár, a Johnson és Johnson Vállalat gyártotta a Tylenol nevű fájdalomcsillapítót. Évekkel ezelőtt bűntény történt: ciánt kevertek a gyógyszerbe. A terméket betiltották, újraszervezték a gyártás és a csomagolás ellenőrzését, majd a terméket újra bevezethették. A vevők bizalma újra megteremtődött. És ekkor bekövetkezett a második katasztrófa: ismét ciánt kevertek néhány csomagba. A terméket azonnal visszavonták. Mindez óriási veszteséget okozott a vállalatnak. A vállalat részvényeinek értéke azonnal visszaesett. Ez teljesen „igazságtalan"; a vállalat tulajdonosai és vezetői ártatlanok a katasztrófában. A részvénypiac azonban nem igazságot oszt, hanem érzékenyen reagál a várható profitra. A vállalat tulajdonosainak és vezetőinek nincs hová fordulniuk a kompenzálásért. Csak egyet tehetnek: megpróbálják úgy javítani a vállalat üzleti teljesítményét, hogy az képes legyen kiheverni a súlyos veszteséget. Az „igazságtalan" veszteség tehát végső soron teljesítményre mozgósít.

13. A valóságban inkább az az eseménysor zajlik le, hogy - a költségek növekedése nyomán - a 2. vállalat dotációt kap a költségtöbblet fedezésére, azzal a kikötéssel, hogy az árat tartsa változatlanul, és a költségnövekedést ne hárítsa át a vevőre. A vizsgált összefüggés szempontjából ez analóg azzal, amit a 2. vállalatról fentebb előadtunk: a fiskális akció hat az árra (és nem megfordítva).

14. Más kérdés, hogy számanyagunk és mutatószámrendszerünk segítségével mi is el tudjuk végezni ezt a fajta „hivatalos" elkülönítést, a hivatalos definíciók alapján, ha kell. Ezt az esetleges összehasonlítások céljaira meg tudjuk tenni, amint azt a könyv egyik – jelen szemelvényben nem közölt – részében be is mutattuk. Ezt azonban az elhatárolás önkényességére vonatkozó elvi megjegyzéseink fenntartása mellett tettük.

15. Lásd erről például R. A. Musgrave és P. B. Musgrave (1980) könyvét, *Public finance in theory and practice*, különösen a közjavakról és az elosztásban érvényesülő etikai elvekről szóló 3–6. fejezeteket.

16. Lásd Csikós-Nagy B. (1985).

17. Lásd például Dániel Zs. (1982, 1984).

18. Megvizsgálható, hogy az olyan áremelések, mint az állami lakás lakbérének vagy a tömegközlekedés díjának emelése, *sok év távlatában* lényegesen módosította-e a szolgáltatások *relatív* árát az őket helyettesítő termékek, szolgáltatások árához képest (tehát például a saját tulajdonú lakás árához vagy a személyautó-közlekedés önköltségéhez képest).

19. Átfogó reformprogramokat vázolnak fel Antal L. (1982), Antal L. et al. (1987), Bauer T. (1982), Tardos M. (1982) munkái. Azok az elgondolások, amelyeket könyvünk az árrendszer és a fiskális rendszer változásáról kifejt, szoros szellemi rokonságban vannak az említett tanulmányokkal.

A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság

I. Bevezetés[1]

A magyar gazdaság az elmúlt harminc évben jelentős rendszerbeli változásokon ment keresztül. A reform hatását minden magyar állampolgár érzi. A magyar kísérlet hatása azonban nem ér véget e kis kelet-európai ország határainál. Más szocialista országokban is felbukkan legalábbis a csábítás, hogy hasonló utat kövessenek. A kínai gazdasági vezetők alaposan tanulmányozzák a magyar helyzetet, hogy tanuljanak sikereiből és kudarcaiból. A Szovjetunióban és néhány kisebb kelet-európai országban, ahol valódi reform még nem kezdődött el, a szélesebb körű változtatások hívei gyakran hivatkoznak Magyarországra. Talán nem túlzás, ha azt állítom; a magyar reformnak van bizonyos jelentősége a világ számára.

Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a magyar gazdaság „piaci szocializmus"-sá vált, vagy legalábbis közel áll e rendszerhez. Oscar Lange (1936-37) híres modelljére hivatkozva Paul R. Gregory és Robert C. Stuart (1980) a következőket írják: „Általánosságban az új gazdasági mechanizmus nagyon hasonlít a Lange-modellre." (229. oldal.) Meg vagyok győződve

arról, hogy a magyar reformnak ez az értelmezése hibás, és tanulmányom célja az, hogy alátámasszam elutasító véleményemet. A tanulmány végén a piaci szocializmusról alkotott különböző „víziókat" fogok ismertetni, s szembesítem őket a valósággal. De mielőtt a „víziót" a valósággal szembesítenénk, a helyzet tényszerű leírása szükséges. A következő kérdésre próbálok meg válaszolni: ha nem „piaci szocializmus", akkor mi a jelenlegi magyar rendszer valódi természete? A válaszhoz, és hogy a túlzott leegyszerűsítést elkerüljük, kicsit részletesebben kell ismertetni a magyar helyzetet.

A tanulmány a könyv általános olvasóközönségéhez szól, nemcsak a rendszer-összehasonlítás és a szocialista gazdaságok szakértőihez; ezért nem kerülhetem el olyan információk leírását, amelyek jól ismertek a szakértők számára. A megközelítés módja főként „institucionalista"; az adatok illusztrációként szolgálnak. Nem teszek kísérletet arra, hogy szigorúan megfogalmazott hipotéziseket támasszak alá ökonometriai elemzéssel. Sok fontos kérdés marad megválaszolatlanul; a tanulmány a Magyarországon és máshol folytatott kutatások határáig megy el.

A magyar reformról több tucat könyv és sok száz folyóiratcikk jelent meg.[2] Jelen írásban nem dolgoztam fel mechanikusan a téma minden tárgyalását. Elismerem és bemutatom a fontosabb alternatívákat, de végeredményben saját véle-

ményem fényében írom le és értékelem a magyar reformot. Jobb, ha már elöljáróban hangsúlyozom: ez a magyar reform intellektuális hátterének és valóságos fejlődésének *szubjektív* leírása és értékelése. Helyénvaló itt egy másik személyes megjegyzés is. Bár írásaimnak van némi intellektuális hatásuk hazámban, nem tartok igényt arra, hogy a reform egyik „építőmesterének" tekintsenek. Nem vagyok és soha nem is voltam egyetlen döntéshozó kormányzati testület tisztviselője vagy formálisan kinevezett tanácsadója. Más szavakkal: sem a reform nagy eredményeiért, sem pedig fogyatékosságaiért nem vagyok felelős. Ugyanakkor azonban mindig a reformfolyamat szilárd támogatója és kritikus megfigyelője voltam, s ma is az vagyok. Remélem, hogy ez a helyzet egyszerre biztosítja az eseményekhez való közellétet és a távolságot is, ami az őszinte és tárgyilagos értékeléshez szükséges.

A szubjektivitás nem azonos az eredetiséggel. A tanulmány tartalmaz néhány, saját írásaimból származó gondolatot, de más közgazdászok gondolatait is, akikre hivatkozni fogok. Vannak olyan esetek, amikor a gondolat eredeti szerzője nem deríthető ki, mert az első megfogalmazás névtelenül történt, és ma már a magyar közgazdászszakma folklórjához tartozik. Bizonyos vonatkozásokban a dolgozat a magyarok egy nagyobb csoportja által elfogadott konszenzust tükröz. Ebből nem következik, hogy létezik általánosan elfogadott „magyar vélemény". A ma-

gyar közgazdászok nézeteikben legalább annyira megosztottak, mint bármely más országbeli kollégáik.

Az áttekintés nem értékmentes; kívánságaim együttese a tanulmány olvasása során világossá válik. A tanulmány azonban megmarad pozitív elemzésnek és néhány szellemi áramlat tárgyalásának; nem kísérlem meg saját jelenlegi, részletes „ideális" szocializmus modellem bemutatását.

Mivel a tanulmány intézményi változásokkal foglalkozik, óhatatlanul érint a szociológia, a szociálpszichológia, a politikatudomány és a politikatörténet körébe tartozó problémákat. A dolgozat mégis közgazdász munkája, aki közgazdasági kérdésekre összpontosítja figyelmét, anélkül, hogy politikai vonatkozásaik alapos elemzése lenne a célja.

A magyar reform nem egyszeri akció volt, hanem hosszú folyamat. Intellektuális története Péter György (1954 a, b) cikkeivel kezdődött, amelyekben a régi rendszer mélyreható kritikáját és a reform vázlatát adta.[3] A gyakorlati reformintézkedések 1956–57-ben kezdődtek a kötelező beszolgáltatás eltörlésével a mezőgazdaságban, de az 1957–64-es időszak meghatározó vonása az volt, hogy fennmaradt a régi, bürokratikus gazdasági mechanizmus. Fontos mérföldkőhöz érkezett a folyamat 1968-ban, amikor egy csomagban alapvető változások sorát vezették be. Később további lépéseket is tettek. A reformfolyamat azonban 1968 után sem volt egyirányú: a ha-

ladás és visszafordulás szakaszai követték egymást. Az 1960-as évek végének nagy reformhulláma után az 1972–1979-es időszakban a reformellenes erők ismét áttörést tudtak elérni. 1979-ben a reformintézkedések újabb hulláma kezdődött el, s tart ma is. Az egymást követő fellendülésektől és visszaesésektől függetlenül a reformot támogató és ellenző tendenciák egymás mellett mindvégig jelen voltak.

A terjedelmi korlátok sajnos nem teszik lehetővé, hogy a reform történeti fejlődését tárgyaljam. A tanulmány olyan jelenségekre koncentrál, amelyek az 1968–1985-ös időszakban végig jelen voltak, és a mai helyzetet is jellemzik, s csak esetenként tekint vissza.

A nyugati olvasó sok problémát ismerősnek fog találni saját gazdaságában szerzett tapasztalataiból vagy legalábbis saját gazdaságának állami és kormányzati (adminisztratív) szektorából. Bizonyára tanulságos lenne a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek hasonlóságainak és különbségeinek elemzése. A magyar esetre vonatkozóan a tanulmányban tárgyalt bizonyos problémák nyugati megfelelőinek kiterjedt elméleti és empirikus irodalma is van. Sok értékes tanulmány szól például a nem szocialista országok adóztatásáról, az ár- és bérszabályozásról, a jogi szabályozásról, a privatizálásról (az állami tulajdonban lévő vállalatok magánszektor számára való értékesítéséről) és a kormány és az állami tulajdonban lévő vállalatok kapcso-

latáról. Néhány alkalmi utalástól eltekintve, az effajta összehasonlító elemzés és az analóg problémák nyugati irodalmának áttekintése túlmegy e dolgozat keretein.

II. Fogalmi tisztázás

Van néhány általános fogalom, amelyek gondolataim kulcsfontosságú elemei, s amelyeknek az irodalomban nincs egyértelmű tartalmuk. Nem állítom, hogy általánosan érvényes, egzakt meghatározásokhoz jutottam. A II. rész célja ennél szerényebb: annyi, hogy bizonyos fogalmak jelentését e tanulmány összefüggésében, elég pragmatikus módon tisztázza.

A) Gazdasági rendszerek

A *gazdasági rendszer* kifejezést nemcsak a „nagy" rendszerekre használom, mint a „kapitalizmus" vagy a „szocializmus", amelyeket inkább „rendszercsaládok"-nak nevezhetnék, hanem a családok egyes tagjaira is. A mai Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia például különböző rendszerű országok, mégis mindhárom szocialista ország.

Elvont meghatározás helyett a gazdasági rendszerek fő alkotóelemeinek összefoglaló listáját adom meg:

- a gazdaságban működő szervezetek: például adminisztratív szervek, nem profitorientált

(nonprofit) intézmények, vállalatok, háztartások, egyesületek;

- a különböző tulajdonformák és tulajdonosi jogok megoszlása;
- a döntéshozó hatalom megoszlása;
- az információs szerkezet: a szervezetek között áramló információtípusok;
- a döntéshozókat motiváló ösztönzők;
- a politikai szervek és a kormány szerepe a gazdasági ügyekben;
- a törvények és kormányrendeletek, azaz a gazdaság működésének jogi szabályozása;
- az informális „játékszabályok": a formális jogi szabályozást kiegészítő, akadályozó vagy érvényre juttató szokásos magatartási sémák.

A lista nem kimerítő.[4] Alkotórészei kölcsönösen függenek egymástól, nem lehet őket önkényesen megválasztani.

A magyar irodalomban a *gazdasági mechanizmus* vagy egyszerűen az *intézményi adottságok* fogalmát többé-kevésbé a *gazdasági rendszer* szinonimájaként használják.

Szembeállítjuk a *politika* és a *rendszer* fogalmát. A politika azt jelenti, hogy politikusok bizonyos változók értékét meghatározzák egy adott rendszer keretein belül. Ebben a vonatkozásban a magyar viták szóhasználatát követjük, amely következetesen megkülönbözteti a gazdaságpolitikai és a gazdasági mechanizmust illető kérdéseket.

B) Bürokratikus és piaci koordináció

A rendszer tagjainak, azaz az egyéneknek és a szervezeteknek a tevékenységeit és interakcióit koordinálja. E tanulmányban a koordináció két tiszta típusát különböztetjük meg.[5]

1. számú forma: Bürokratikus koordináció.[6]
A koordináló egyén vagy szervezet, illetve a koordinált egyén vagy szervezet között *vertikális* kapcsolat van. Az irányítást sokszínű hierarchia gyakorolja. Az egyéneket és szervezeteket adminisztratív erőszak és jogi szankciók kényszerítik a felülről jövő utasítások és tiltások elfogadására. A vertikális kapcsolat tartós és intézményesített, mind „felül", mind „alul" kölcsönösen elismerik. A tranzakciók nem szükségképpen monetizáltak, de amennyiben azok, az alárendelt egyén vagy szervezet pénzügyileg függ a felettestől. A bürokrácia aktívan részt vesz az erőforrások elosztásában és a jövedelmek újraelosztásában.

2. számú forma: Piaci koordináció.
Az eladó és vevő egyén, illetve szervezet között *horizontális* a kapcsolat; jogi szempontból a két szereplő egyenlő. Az egyéneket és a szervezeteket a pénzbeli nyereség motiválja. Tiszta formájában a piaci koordináció a vevő és az eladó közötti megegyezésben kialakult árakon folyik. A tranzakciók monetizáltak.[7]

Vannak szerzők, akik szélesebb értelmű de-

finíciót részesítenek előnyben, ebben a tanulmányban azonban következetesen a fenti, szűkebb definíciót fogom alkalmazni. Csak akkor fogok piaci koordinációról beszélni, ha a pénz, az árak és a profit működnek.

A szocialista rendszer reformjáról folyó vita lefordítható a fenti osztályozás nyelvére: a vita résztvevői az alapformák alternatív kombinációit javasolják. A valóságos világban lejátszódó rendszerbeli változásokat a két alapforma olyan új kombinációiként lehet leírni, amelyekben a két forma relatív súlya eltolódik, és új kapcsolódások alakulnak ki köztük.

C) Reform

A reform olyan fogalom, amelyet sok párt és politikai mozgalom használ a világon mindenütt. Ebben a tanulmányban olyan szűk értelmű definíciót fogok használni, amelyet kifejezetten ennek a dolgozatnak a céljára fogalmaztam meg. A *reform* kifejezést fenntartom a szocialista gazdasági rendszer változására; arra az esetre, amikor ez a változás csökkenti a bürokratikus koordináció és növeli a piac szerepét.

A gazdaság erősen bürokratikus szabályozásának komputerekkel történő modernizálása nem „reform". Nem nevezem így a nagyobb munkafegyelemre irányuló erőfeszítéseket sem. Bármilyen hasznosak is ezek a politikai intézkedések, nem vonják maguk után a rendszer meg-

változását; nem vezetnek a bürokrácia szerepének csökkenéséhez és a piac szerepének növekedéséhez.

Ebben az értelemben csak három olyan ország van, ahol valódi reform van folyamatban: a reform kezdetének sorrendjében Jugoszláviában, Magyarországon és Kínában. Egyes jelek arra mutatnak, hogy talán Lengyelország is erre az útra lép.

III. Az állami szektor

A gazdaságot két nagy *társadalmi szektorra* osztjuk: azokra a szervezetekre, amelyek az állam tulajdonában lévő tőkével dolgoznak, és a maradékra, azaz a nem állami szektorra. (A *társadalmi* jelző az egész tanulmányban a szektorok tulajdon szerinti megkülönböztetésére vonatkozik.) Az állami szektorban végbement rendszerbeli változásokat a III. rész, a nem állami szektorban történteket a IV. rész tárgyalja.

Hangsúlyozni kell, hogy az állami szektor a magyar gazdaságban uralkodó volt, és az is maradt. Ahogyan a *13. táblázat* bemutatja, a hivatalosan elszámolt nemzeti jövedelemnek körülbelül kétharmadát állami tulajdonban lévő vállalatok termelik.[8]

13. TÁBLÁZAT

A TÁRSADALMI SZEKTOROK ARÁNYA
A FOGLALKOZTATOTTSÁGBAN
ÉS A NEMZETI JÖVEDELEMBEN (%-OS MEGOSZLÁS)

Szektorok	Aktív keresők megoszlása				Nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás		
	1966	1975	1980	1984	1975	1980	1984
1. Állami szektor	65,0	70,9	71,1	69,9	73,3	69,8	65,2
2. Nem állami szektor							
a) Szövetkezetek	30,7	24,9	25,5	25,9	17,8	19,8	20,6
b) Háztáji gazdaságok	–	–	–	–	4,0	3,2	2,8
c) Alkalmazottak kisegítő gazdaságai	–	–	–	–	3,0	3,7	5,9
d) Magánszektor	4,3	4,2	3,4	4,2	1,9	3,5	5,5

Forrás: 1. oszlop: KSH 1967, 52–53. o.
2. oszlop: KSH 1976, 92–93. o.
3–4. oszlop: KSH 1985/*a*, 23. o.
5. oszlop: KSH 1976, 58. o.;
KSH 1982, 87. o.;
KSH 1983/*b*, 93. o.
6–7. oszlop: KSH 1985/*a*, 55., 60. o.;
KSH 1982, 85. o.;
KSH 1983/*b*, 98. o.;
KSH 1985/*c*, 77. o.

A táblázat osztályozási rendszerének megfelelően lebontott adat a nemzeti jövedelem 1966-os megoszlására nem áll rendelkezésre.

Megjegyzés: A 2/*b* és 2/*c* ponttól eltekintve a táblázat nem tartalmazza az informális magánszektort.

A) A kötelező tervek megszüntetése

Kezdjük a *tervutasításos rendszer* (command economy, „parancsgazdaság") rövid leírásával; a reform előtti időszakban ezzel irányították az állami szektort.[9] Az „új", megreformált gazdasági mechanizmussal szembeállítva, e fogalom szokásos szinonimái a hagyományos, központilag tervezett gazdaság, illetve a klasszikus szocialista gazdaság, a szovjet típusú gazdaság vagy egyszerűen a „régi" gazdasági mechanizmus.

A népgazdasági tervet az Országos Tervhivatal dolgozza ki, és a legmagasabb szintű politikai testületek fogadják el. Ezután a terv szigorúan kötelező. A gazdaságot egy többszintű hierarchiába rendezett bürokrácia kormányozza.[10] A tervmutatókat a magasabb szintek felől az alacsonyabbak felé haladva lebontják. A legalsó szinten elhelyezkedő, állami tulajdonban lévő vállalat minden esztendőben négy csoportba rendezve, sok száz vagy ezer kötelező tervmutatót kap. Az első csoportban vannak a termelési mutatók, lehetőleg fizikai mennyiségben vagy aggregált reálértékben a bázisév rögzített árain kifejezve. A többtermékes vállalat annyi tervmutatót kaphat, ahány terméke vagy termékcsoportja van. A második csoportba az input mennyiségek tartoznak, ismét csak fizikai mennyiségben vagy reálértékben kifejezve. Ebben a csoportban vannak a központilag elosztott alapanyagok és félkész termékek, s nemcsak a meny-

nyiséget és a minőséget határozzák meg, de kötelezően kijelölik a szállítót is. A munkaerőt és a béralapot is elosztják. A harmadik csoport a termelési költségre, a nyereségre, a hitelkorlátokra vonatkozó kötelező pénzügyi mutatókat tartalmazza. A negyedikben pedig a vállalat által végrehajtandó bizonyos akciók szerepelnek: új technológiák és termékek bevezetése, beruházási létesítmények stb. Bár minden tervmutató kötelező, bizonyos „kiemelt mutatók" teljesítését szigorúbban megkövetelik. Ezek tipikus esetben: legalább egy aggregált termelési mutató, a bérre fordított kiadások felső határa és néha egy-egy speciális exportmutató.

Az információáramlás nem egyirányú. A terv kidolgozása folyamán a vállalatok javaslatokat tesznek, és a tervidőszak alatt és után jelentik az eredményeiket. A fontosabb információáramlási irány azonban a lefelé áramló: a hierarchia magasabb szintjéről az alacsonyabb szintek számára kiadott utasítások.

A tervutasításos rendszer egyik leggyötrelmesebb tulajdonsága a merevség. Az egyszer már kiadott utasításokat nehéz megváltoztatni. Bármely változtatásnak a hierarchia különböző szintjein és részeiben keresztül kell mennie egy többlépcsős engedélyezési folyamaton. A részletes tervmutatók rendszere természetesen kölcsönösen összefügg; a jövőbeni gazdasági folyamatok egyfajta „általános egyensúlyi" képe. Bármely jelentősebb változtatás tovagyűrűző ha-

tásait a megfelelő változásnak kell követnie az összes érintett területen. Érthető, hogy a tervezők nem szeretik az ezzel járó többletmunkát. Ennek az a következménye, hogy a kínálatban, a keresletben és a technológiában bekövetkező nem várt eltolódásokra adott válasz lassú és nem tökéletes.

A felső szintű tervezők „feszített tervezésre" törekszenek (Holland Hunter, 1961). A tervnek „mozgósító" hatásúnak kell lennie, adott erőforrás-mennyiségből a maximális termelést kell kihoznia. Ez a merevség egy másik oka: nem maradnak olyan könnyen hozzáférhető tartalékok, amelyeket a gyors alkalmazkodásra fel lehetne használni. Továbbá a terv következménye az alárendeltek védekező taktikája. A vállalati vezetőnek az az érdeke, hogy eltitkolja, mire képes valójában a vállalat, és hogy minél lazább tervet kapjon, amit kényelmesen teljesíteni lehet, még akkor is, ha az anyagok nem érkeznek be idejében. A magasabb szinten lévő hatóság munkatársai jól ismerik a vállalatokat. „Tervalku" alakul ki: a felsőbb szintű tervező több outputot akar kevesebb inputból, az alárendelt pedig épp az ellenkezőjét szeretné. A terv végrehajtása során a vállalati vezető a terv teljesítését akarja elérni, talán szerény mértékű túlteljesítését is, de ezt nem akarja túlzásba vinni. Ellenkező esetben az ez évi tervtúlteljesítés a következő évi kötelező tervmutató részét képezi. Ennek következtében gyakori az önkorlátozás.[11]

Az input-output kombinációk eltorzulnak. A torzulás iránya a „kiemelt" tervmutatók pontos természetétől függ. Ha például a bruttó termelés aggregált értékének teljesítését követelik meg a legszigorúbban, akkor a vállalati vezető érdeke olyan áruk termelése, amelyek nagy mennyiségű drága alapanyagot tartalmaznak. Ha a termelési tervmutatót tonnában - vagy, mint a textiliparban, méterben - adják meg, akkor a vállalati vezető abban érdekelt, hogy súlyos termékeket vagy vékony textíliát termeljen. A termelési terveket bármi áron teljesíteni kell, az összes többi „nem kiemelt" célok, illetve a hatóságok által nehezebben ellenőrizhető célok (például a minőség fejlesztése, az új termékek bevezetése, a költségcsökkentés és a megfelelő gép- és épületkarbantartás) elhanyagolása árán is.

Az állami szektorban működő tervutasításos gazdaság elvont modelljében szigorúan vertikális bürokratikus irányítás érvényesül, amelyet a fegyelmezett bürokrácia következetesen hajt végre. A valóságban a tervutasításos gazdaságok nem olyan „tiszták", mint a modell; bizonyos horizontális koordináció is létezik. Ez részben a pénz kikapcsolásával folyik: a kooperáló termelő- és felhasználó vállalatok között informális megállapodások jönnek létre egymás kölcsönös segítéséről. E megállapodásokat a megbízhatóbb szállítások kedvéért kiegészítik a szállítók pénzbeli ösztönzésével is (azaz félig megtűrt, félig megtiltott „piaci" kapcsolatok léteznek). Min-

denesetre az a rendszer, amely az ötvenes évek elején a magyar állami szektorban működött, elég közel állt a tiszta tervutasításos rendszer modelljéhez.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején bevezettek néhány kisebb változtatást, például az alkalmazottak korlátozott nyereségrészesedését. Amikor az 1960-as évek közepén ismét fellángoltak a reformról folyó viták, az egyik vitakérdés az volt, milyen messzire menjen az ország az utasítások megszüntetésében. Végül is a vezetés radikális megoldást választott. Alapos előkészítés után, az egész rövid távú utasításrendszert 1968. január elsejével, egy lépésben megszüntették. Formálisan kinyilvánították, hogy az állami vállalatok rövid távú termelési és beszerzési terveikben önállóak.

Az ortodox kelet-európai közgazdászok attól tartottak, hogy a szocialista rendszer kötelező tervutasítások nélkül összeomlik. Kiderült, hogy tévedtek. A tanulmány sok kritikus megjegyzést tartalmaz a magyar reformról, de ez nem árnyékolhatja be a magyar rendszerbeli változások egyik leginkább szembetűnő és tagadhatatlan következményét: a rövid távú kötelező tervutasítások radikális megszüntetése még a teljesen kifejlett piaci mechanizmus nélkül is működőképes rendszert eredményez.

Mi lépett az utasításos rendszer helyébe? A megreformált magyar gazdaság állami tulajdonban lévő vállalata *kettős függésben* működik. Vertikálisan a bürokráciától, horizontálisan pedig szállítóitól és fogyasztóitól függ. Az állami vállalat életének rövid áttekintése megvilágítja, hogyan működik a kettős függés rendszere.

Piacra lépés. Az állami vállalat létrejötte hosszadalmas bürokratikus folyamat eredménye. Magánszemély vagy csoport is kezdeményezheti, de a bürokrácia nagyon aktív támogatása szükséges a sikerhez.

Az állami tulajdonban lévő kisvállalatok alapításának jogi feltételeit nemrégiben könnyítették meg. A már létező vállalatok leválaszthatnak magukról, illetve létrehozhatnak tőlük részben függő, részben független leányvállalatokat. Van némi esélye annak is, hogy nem állami termelők is piacra lépjenek mint az állami vállalatok lehetséges versenytársai, de ennek szigorú korlátai vannak.

Kilépés a piacról. Vannak olyan állami tulajdonban lévő vállalatok, amelyek kilépnek a piacról, de számuk elég csekély, és a kilépést (mind a megszüntetést, mind pedig a beolvasztást egy másik állami vállalatba) bürokratikus eljárással döntik el. A „halál" nem a piacon zajló természetes kiválasztódás folyamatának következménye. A kilépés és a tartós veszteségesség vagy fizetés-

képtelenség között nem lehet lényeges pozitív korrelációt találni.[12]

A vállalati felső vezetés kiválasztása és kinevezése. Ez maradt a legfontosabb vertikális kapcsolat. Az 1980-as évek közepén történt változásokig a vállalatvezetőket a felső hatóságok nevezték ki. A sikeres vezetőt vagy saját vállalatában nevezik ki magasabb posztra, vagy más vállalathoz helyezik át, vagy egy minisztériumba kerül. Hasonlóképp előfordulhat, hogy sikeres minisztériumi tisztviselőt neveznek ki nagyvállalati igazgatónak. A vezetőknek nincsen valódi „munkaerőpiacuk"; karrierjük nagymértékben a magas szintű bürokrácia véleményétől függ. Érthető tehát, hogy a vezetők egyik legfontosabb célja feljebbvalóik tetszésének elnyerése.

1985-ben új szabályozást vezettek be. Az állami tulajdonban lévő vállalatok vezetőinek többségét nem a felső hatóságok nevezik ki, hanem közvetlenül vagy közvetett módon a vállalat alkalmazottjai választják őket. Az adminisztratív és a politikai szervezeteknek formális vagy informális vétójoguk és befolyásuk van mind a jelöltek előzetes kiválasztására, mind a választás kimenetelére. Túl korai lenne e fejlemények eredményeit értékelni.

A termelés meghatározása. Ebben a vonatkozásban a vállalatok önállósága nagymértékben növekedett. A rövid távú, éves terveket a vállalatok maguk határozzák meg. A felsőbb szervek nem adnak az aggrerált termelésre vonatkozó

tervmutatót, s ez lényeges változás. Informális „kívánságokat" azonban még mindig támasztanak; megmondják, hogy mit „várnak el" a vállalati vezetőktől. Tipikus esetben bizonyos exportszállításokat sürgetnek, vagy a közbenjáró hivatalnok által támogatott vevő ellátását, illetve a nyomasztó hiányok kiküszöbölését várják el. A vállalati vezetők mindenesetre általában készségesen teljesítik az elvárásokat.

Az inputok meghatározása. Az anyagkiutalások mindenre kiterjedő, formális rendszerét megszüntették, bár van még néhány olyan cikk, amelyeket központilag osztanak el. Vannak azonban informálisan megállapított kvóták, engedélyek, illetve más korlátozások (Gács János, 1982).

Az állami vállalatok mint vevők és eladók közötti horizontális kapcsolatok mindenképpen erősebbek, mint a reform előtt voltak. A kapcsolatok az árakról, a minőségi normákról és szállítási határidőkről folytatott üzleti tárgyalásokban kialakult valódi piaci szerződések és a kölcsönös szívességtételen alapuló „gentleman's agreement"-ek keverékei. A horizontális kapcsolatok azonban még mindig nincsenek elszigetelve a vertikális szabályozás meghatározó befolyásától. Ha szerződésszegés vagy egyet nem értés fordul elő, a panaszokat a bürokráciának címzik, s tőle kérnek beavatkozást vagy döntést.

A technológia megválasztása. Adminisztratív beavatkozás előfordul ugyan, de ritkán. Ebben a

vonatkozásban a vállalat önállósága nagymértékben növekedett.

Az árak meghatározása. A reformot megelőző időszakban csaknem minden, állami vállalatok által termelt áru árát adminisztratív szervek határozták meg, önkényesen. A relatív árak nagymértékben torzítottak. A reformfolyamat során a szabályok jó néhányszor változtak. Néhány árat ma is adminisztratív módon határoznak meg, rendszerint azonban a vállalatok kisebb-nagyobb nyomása, illetve befolyása mellett. Az árak nagyobb része – legalábbis névlegesen – 1968 óta nem adminisztratív ár. Legnagyobb részük azonban nem vált igazán szabadpiaci árrá sem. A bürokratikus árszabályozásnak különböző módszerei és eszközei vannak arra, hogy erős, nemegyszer meghatározó szerepe legyen az árak alakulásában.

Először is, sok áru árát szigorú szabályok szerint kell kalkulálni. A szabályozás meghatározza azokat az eseteket, amelyekben a „költség plusz haszon" (cost-plus) elvet alkalmazni kell. Az effajta kalkulációknál szigorú utasítások írják elő, hogyan lehet a költségeket elszámolni, és mennyi lehet a megengedett nyereség. Más esetekben az úgynevezett versenyárképzés elvei kötelezőek. A belső piacon értékesített árukon elért nyereség nem haladhatja meg az exportpiacokon elért nyereséget. Hasonló megfelelési elvet írnak elő a hazai piacon értékesített és az exportált áruk áremelésére vonatkozóan is. (Kritikai megjegyzé-

sek olvashatók Hoch Róbert [1980] és Zelkó Lajos [1981] írásaiban.) A deklarált kalkulációs elvek alól sok kivétel van, s ezeket ismét csak bürokratikus rendeletek hosszú sorával határozzák meg.

Másodszor: sok árváltozást, amelyet névleg a vállalat határozott el, a termelőnek előzetesen be kell jelentenie az árhatóságnak. Ez vagy beavatkozik, vagy nem, s ha beavatkozik, ezt formálisan vagy informálisan is teheti.

Harmadszor: a „tisztességtelen árak", illetve a „tisztességtelen haszon" ellen léteznek törvények. Ezek a fogalmak természetesen homályosak, sok múlik az értelmezésükön és az önkényes megítélésen. S minthogy a vállalatoknál gyakran van könyvvizsgálat, mindig fenyegeti őket a veszély, hogy árképzésüket szabálytalannak ítélik.

Sajnos olyan tanulmány, amely a jelenlegi magyar ararányokat világosan összevetné a racionális – a relatív szűkösségeket többé-kevésbé helyesen tükröző – árrendszerrel, nem készült. Vannak szerzők, akik azt állítják, hogy az árak ma sokkal közelebb állnak a racionális arányokhoz, mint a reform előtt, főleg amiatt, hogy a legfontosabb nyersanyagok, az energia és sok más áru ára is közelebb van a világpiac relatív áraihoz (Csikós-Nagy Béla, 1985). Mások, köztük e tanulmány szerzője is, elismerik ezeket az eredményeket, de fenntartják, hogy még mindig nagy az önkényesség az előbb leírt széles körű és gyakori bürokratikus beavatkozások miatt. Egy interde-

pendens árrendszerben az önkényesség minden egyes megnyilvánulása továbbterjed, és további torzulásokhoz vezet. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a pozitív és negatív adóztatás önkényesen differenciált rendszere elkerülhetetlenül az árak torzulásához vezet. A kritikusok nézeteit közvetetten alátámasztó bizonyítékot szolgáltat Halpern László és Molnár György (1985) tanulmánya, amelyben input-output tábla segítségével, egységes profitrátán alapuló „költség plusz haszon" árnyékárrendszert számítottak ki. A számítás (824. o.) szerint az árnyékárak és valóságos árak arányainak szórása meglepően nagy.

Az árak hatása a vállalatok döntéseire a reform hatására valamelyest erősödött, de még mindig nem meghatározó; erről később még szó lesz. De ha a vállalatok éberen figyelik is az árakat, attól még az árak rossz jelzéseket adhatnak.

A bérek és a foglalkoztatás meghatározása. Fontos változás, hogy a reform előtti időszak legfontosabb tervmutatóját, a bérköltségekre vonatkozó abszolút felső határt (a bérplafont) teljesen felszámolták. Vannak azonban még bürokratikus eszközök, amelyekkel a bérek alakulását befolyásolják. A reformfolyamat kezdete óta ezek az eszközök többször változtak. Hogy csak néhányat említsünk közülük: a vállalat átlagbérekhez, bérköltségekhez vagy bérnövekedéshez kapcsolt progresszív adóztatása; bérpolitikai irányelvek, amelyeket erős nyomás követ.

A reform eredményeként a kötelező foglalkoztatási kvóták megszűntek, de az 1970-es évek elején, a növekvő munkaerőhiányra adott válaszként az alkalmazás formális és informális korlátozása ismét megjelent (Fazekas Károly és Köllő János, 1985/a).

Hitel. Magyarország pénzügyi rendszere erősen centralizált. A hitelek kereslete állandóan meghaladja a kínálatot. A bankrendszer – néhány később tárgyalandó új intézmény kivételével – hitelelosztó adminisztratív hatóságként működik, nem kereskedelmi elveket követő valódi bankként (Tallós György, 1976). Szoros kapcsolatban van az állami vállalatok tervezői és más hatósági felügyeletével. A hitelek megítélése vagy megtagadása csaknem független a vállalat múltbéli vagy jelenlegi nyereségességétől és hitelképességétől. Bizonyos fokig az ellenkező előjelű kapcsolat igaz. Gyakran a hitelrendszer segítségével húzzák ki a bajból a piacon sikertelen vállalatokat. A pénzügyi szektor éppen folyó változásából talán már a közeljövőben piacorientáltabb gyakorlat bontakozik majd ki. Erre a kérdésre az V/*C)* részben még visszatérünk.

A dók és támogatások. A reform előtt a vállalatoknak – csekély rész kivételével – egész bruttó nyereségüket be kellett fizetniük a központi költségvetésbe. Fontos változás, hogy bevezették az adózást, s az adózás utáni nyereség a vállalatnál marad. Az adórendszer azonban rendkívül bonyolult. A különböző fajta, az állami válla-

latok által fizetett, illetve élvezett adók és támogatások száma 290 és 300 között van (Falubíró Vilmos, 1983). Kevés közöttük az olyan, amely minden vállalatra egyformán érvényes szabályokon nyugszik. Sok, az adókra és támogatásokra vonatkozó szabályozás tetszik általános érvényűnek, de ha közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy csak egy kicsiny vállalatcsoportot érintenek (sokszor az 1600–1700 vállalat közül csak néhány tucatot). Ezek „testre szabott" szabályok. Ráadásul, hogy segítsenek a pénzügyi nehézségekkel küzdő vállalatoknak, alkalmi egyedi kivételeket nyújtanak, illetve esedékes adósságaikat elhalasztják. A vállalatok szenvednek az adóztatás kiszámíthatatlanságától. Ha a központi hatóságok úgy érzik, hogy a vállalatoknak „túl sok pénzük van", az adók mértékét önkényesen növelhetik, új adókat vezethetnek be, vagy kényszeríthetik a vállalatokat a megtakarításra (például kötelező letétek vagy tartalékok előírásával).

Az egész állami szektornak nyújtott támogatások teljes összege körülbelül megegyezik az adózás előtti bruttó nyereség nagyságával; az adók teljes összege még az összes bruttó nyereségnél is nagyobb, az állami szektor ugyanis nettó adófizető. Ez azt jelenti, hogy a bruttó nyereség óriási mértékű újraelosztása megy végbe, a csatornák százain keresztül vonják el adók révén s osztják ki támogatások formájában a pénzt.

Beruházás. A reform előtt a beruházási dönté-

sek és a finanszírozás is erősen centralizált volt. A reform eredményeképp a vállalat szabadsága megnövekedett; a nyereség jelentős részét visszatarthatja beruházási célokra. A központi hatalom azonban még mindig nagyon erős. A nagyobb beruházási létesítményekhez a vállalatnak pótlólagos tőkére van szüksége, vagy bankkölcsön formájában, vagy pedig a kormány költségvetéséből. Az állami szektor beruházásainak csupán kis részét, körülbelül ötödét döntik el valóban a vállalat szintjén, és finanszírozzák kizárólag a vállalat saját forrásaiból. Ami a többit illeti, ezekről a vállalatnak meg kell állapodnia a külső segítséget nyújtókkal; ennek következtében a bürokráciának meghatározó befolyása lehet az erőforrások elosztására (Várhegyi Éva, 1986/a). A beavatkozás másik formája az, amikor befagyasztják a vállalat eredetileg beruházási célra tartalékolt megtakarításait.

A beruházási források központi elosztását nem nyereségelv vezérli. Majdhogynem az ellenkezőjét lehetne mondani. Az újraelosztás a nagy nyereséget hozó vállalatoktól adózással elvont pénzekkel segíti a veszteségeseket. A vállalatok pénzügyi adatait közelebbről szemügyre véve Kornai János és Matits Ágnes (1983/a, 1983/b), Matits Ágnes és Temesi József (1985), Matits Ágnes (1985) és Várhegyi Éva (1986/a) tanulmányai azt mutatják, hogy nincs jelentős korreláció egy vállalat adott évi adózás előtti, illetve adózás utáni nyeresége és a következő

években folytatott beruházási tevékenysége között (a múltbeli és jelenlegi nyereségességnek nincs hatása). És nincs jelentős korreláció az ellenkező irányban sem, nevezetesen adott év beruházási tevékenysége és a későbbi évek adózás előtti, illetve adózás utáni nyereségessége között. Így tehát a jövőbeni nyereségre vonatkozó várakozásnak nincs hatása, feltéve, hogy jelentős korreláció van a pillanatnyi és a jövőben várt nyereségesség között.

A helyzet valamit oldódott a legutóbbi fejlemények révén. Új pénzügyi közvetítőket hoztak létre, s a tőkeszerzés új módjait engedélyezték. Erre az V/*C)* részben még visszatérünk.

C) Puha költségvetési korlát és gyenge árérzékenység

A hivatalos nyilatkozatokban a vállalati teljesítmény értékelésének fő kritériuma a nyereségesség. A vezetők jutalmazását a nyereségességhez kapcsolták, és az alkalmazottak is részesednek a nyereségből.[13] Azt remélték, hogy ezek az intézkedések a vállalatokat igazi profitmaximalizálókká alakítják át. Ezek a remények nem váltak valóra. A helyzetet a *14. táblázat* szemlélteti.

Először nézzük a veszteséges vállalatokat. Még a hosszan tartó veszteségek is kompenzálhatók különböző eszközökkel: állandó vagy alkalmi támogatásokkal, állandó vagy alkalmi adókedvezményekkel vagy mentő hitelekkel. Az

14. TÁBLÁZAT

A PÉNZÜGYI ÚJRAELOSZTÁSNAK TULAJDONÍTHATÓ ÁTMENETI VALÓSZÍNŰSÉGEK AZ IPAR ÁLLAMI VÁLLALATAINAK KÖRÉBEN, 1982

Eredeti jövedelmezőségből	Tényleges jövedelmezőségbe			
	Veszteséges	Alacsony	Közepes	Magas
		jövedelmezőség		
Veszteséges	.233	.500	.122	.145
Alacsony jövedelmezőség	.038	.853	.103	.006
Közepes jövedelmezőség	.000	.734	.206	.060
Magas jövedelmezőség	.008	.394	.515	.083

Forrás és bővebb kifejtés: Jelen kötet negyedik tanulmányának alapjául szolgáló könyv - A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása - 35-37. és 69. oldalain.

Megjegyzés: A táblázat kutatási hátterét a 12. lábjegyzet vázolja. Az „átmenet" bármely eredeti jövedelmezőségi osztályban a vállalatok azon arányszámát jelenti, amely arányban a pénzügyi újraelosztás következtében a vállalatok egy adott tényleges jövedelmezőségi osztályba kerülnek. Az eredeti jövedelmezőségből tényleges jövedelmezőségbe az átmenet az adózás és támogatás utáni helyzetbe történő átmenetet jelenti.

árhatóság megengedheti az adminisztratív árak emelését, bizonyos árképzési szabályoktól való eltérést, egyszóval engedékeny lehet. E tanulmány szerzője (1979, 1980 és a jelen kötet második tanulmánya) ennek a jelenségnek a leírására alkotta meg a *puha költségvetési korlát* fogalmát. Az állami vállalat pénzügyi helyzetének van némi hatása a vállalat magatartására. Bár

van költségvetési korlát, amely némi pénzügyi fegyelmet kényszerít a vállalatra, de nem jelent szigorú kötöttséget, és a felső hatóságok önkényesen tágíthatják. Elvben a vállalatnak kiadásait a piacon megszerzett bevételeiből kell fedeznie. A gyakorlatban a piacon szerzett jövedelem külső segítséggel tetszés szerint kiegészíthető.

Döntő fontosságú kérdés a krónikusan veszteséges vállalatok sorsa. Az ő sorsuk fogja megmutatni, vajon a nyereség „halálosan komoly-e", vagy csak illúzió. Az állami bürokrácia paternalista módon viselkedik az állami vállalatokkal. Ez érthető, hiszen a vállalatok az állam teremtményei, s teremtőjük nem hagyhatja el őket. Több okból is erős a társadalmi és politikai nyomás a haladó vállalatok életben tartására; például a foglalkoztatás biztosítása (David Granick, 1984) vagy az importhelyettesítés miatt. Sok megfigyelő felteszi azonban a kérdést: ha a vállalat nagy pénzügyi nehézségekkel küzd, s társadalmi-politikai okokból nem lehet bezárni, miért nem váltják le legalább a vállalat vezetőit? Az effajta kíméletlen bánásmód - mondják - növelné a profitmotívum hatását. Valójában a vezetők vagy a helyükön maradnak, vagy más munkahelyre helyezik át őket, anélkül hogy jövedelmük és presztízsük jelentősen csökkenne. Az ok egyszerű. Az ezernyi bürokratikus beavatkozás miatt a vezető nem teljesen felelős a vállalat teljesítményéért. Sikertelenség esetén - jó okkal - azzal érvelhet, hogy minden döntését a felső hatóságokkal kon-

zultálva hozta. Továbbá, a problémák nagy része a központi beavatkozások, az önkényesen megállapított árak stb. következménye. Ilyen körülmények között a bürokrácia úgy érzi, kötelessége menedéket nyújtani a veszteséges vállalatoknak.

A skála másik végén helyezkednek el azok a vállalatok, amelyek nagy nyereséggel működnek. A 14. táblázat sajátos, a nagyobb nyereség csökkentésére ható egalitáriánus tendenciát mutat be. A költségvetési korlát nemcsak puha, de torzult is. A pénzügyi szabályok, az adók és a támogatások szüntelen és kiszámíthatatlan változása miatt a vállalatok bizonytalanok, és állandóan úgy érzik, hogy a bürokrácia önkényes rögtönzéseinek vannak kitéve (Soós K. Attila, 1985).

A terminológiai különbségek ellenére a magyar közgazdászok nagy csoportja lényegében egyetért abban, hogy a pénzügyi fegyelem laza, és nincsen olyan erős piaci kényszer, ami a nyereségre törekvést kikényszerítené. Ennek a „puha költségvetési korlát" szindrómának sok negatív következménye van. Itt csak egyet említünk meg, a gyenge árérzékenységet, ami különösen az input oldalon jelentkezik. Ha a relatív árakhoz való hibás alkalmazkodást a jól működő piaci szelekciós folyamat automatikusan nem bünteti, akkor nincs erős ösztönzés arra, hogy a vállalat gyorsan és tökéletesen alkalmazkodjék. Vannak tanulmányok - sajnos számuk kicsi -, amelyek bemutatják a vállalatok gyenge relatív árérzé-

kenységét. Szabó Judit és Tarafás Imre (1985) például többváltozós regressziós elemzés segítségével bizonyítja, hogy a devizaárfolyam változásai csak gyenge hatással vannak a termelők termelési-kibocsátási döntéseire, s még ennél is kisebb a hatásuk a beszerzési oldalon.

A relatív árrendszer irracionalitása és önkényessége és a puha költségvetési korlát szindróma hibás körével állunk szemben - erre mutat rá Halpern László és Molnár György (1985), Antal László (1985/a) és Kornai János és Matits Ágnes (1983/b). Mivel az árak önkényesek és torzak, a vállalatok joggal kérnek kártalanítást. S ha a külső segítséget megkapják, ez a rossz ár fennmaradásához vezet.

D) A vállalatnagyság eloszlása, monopóliumok

A *15. táblázat* szemlélteti, hogy a vállalatnagyság eloszlása Magyarországon sokkal ferdébb a nagyobb egységek irányában, mint a fejlett tőkés országokban (Schweitzer Iván, 1982, Révész Gábor, 1987, Ehrlich Éva, 1985/a; b). 1975-ben a magyar iparban 637 termékaggregátum közül 508-ból a három legnagyobb termelő állította elő a termelés több mint kétharmadát (Román Zoltán, 1984).[14] Az igen magas koncentráció gyengíti vagy megszünteti a verseny lehetőségét, s a termelés sok területén monopóliumokat vagy oligopóliumokat hoz létre.

Sok olyan szervezet van, amely jogilag „állami

15. TÁBLÁZAT

A VÁLLALATOK MÉRET SZERINTI MEGOSZLÁSA A FELDOLGOZÓIPARBAN

	Magyarország	Tőkés országok mintája
Az egy vállalatra jutó alkalmazottak átlagos száma	186	80
Az alkalmazottak méretkategóriák szerinti százalékos megoszlása		
10-100	14	35
101-500	26	33
501-1000	19	13
több mint 1000	41	19

Forrás és bővebb kifejtés: Ehrlich É. (1985. 92. o.)

Megjegyzés: Az adatok a hetvenes évtized különböző éveinek átlagára vonatkoznak. A jobb oldali oszlop a következő tőkés országokat tartalmazza: Ausztria, Belgium, Franciaország, Olaszország, Japán és Svédország.

vállalat", de a gyakorlatban állami hatóság szerepét játssza. Számuk jelenleg kisebb, mint a reform előtt volt, de még mindig nem elhanyagolható. Hatalmukban áll, hogy ők határozzák meg, milyen arányokban osztják el termékeiket, illetve szolgáltatásaikat a fogyasztók között. Ez a helyzet például a személyautókat forgalmazó monopolvállalattal. Ugyancsak monopolhelyzetben van az a bank, amelynek kizárólagos joga, hogy fogyasztási hiteleket és építési kölcsönöket nyújtson.

Az utóbbi években komoly erőfeszítéseket tettek a monopolhelyzetek megtörésére, és megpróbálták a nagy egységeket kisebbekre bontani.

A vállalatok nagyságeloszlása valamivel kevésbé szélsőségessé vált, kicsit eltolódott a kisebb egységek felé. A folyamat azonban lassú, és nagy ellenállásba ütközik.

A kis és nagy állami vállalatok kezelésében sajátos egyenlőtlenség van. Egyfelől a nagyvállalatok sokkal sikeresebben „lobbiznak" a kedvezményekért, különösen a beruházási forrásokért. Néhány nagyvállalat komoly pénzügyi nehézségekkel küzd, mégis nagy hiteleket és támogatásokat kap (Csanádi Mária, 1979, 1980, 1983, Szalai Erzsébet, 1982, Matits Ágnes, 1984/c). Másfelől a kisebb egységek kevésbé érdeklik a felső hatóságokat. Ritkábban ellenőrzik őket, s könnyebben játszhatják ki a merev szabályokat, mint a nagyvállalatok (Bauer Tamás, 1975, 1985/b).

E) Összefoglalás: a közvetlentől a közvetett bürokratikus irányításig

A reform hatására javult az állami szektor teljesítménye Magyarországon. A vállalatoknak nagyobb terük van a manőverezésre: kevésbé merevek, és jobban alkalmazkodnak. A kereslet változásaira rugalmasabban reagálnak, és több figyelmet fordítanak a minőség javítására és a technikai haladásra. Ezek az eredmények még inkább szembeötlenek, ha Magyarországot a nem reformált szocialista országokkal hasonlítjuk össze.

Az eredmények ellenére a reform csak félútig jutott el. A magyar állami vállalatok nem piaci szocializmusban működnek. A megreformált rendszer az 1. és a 2. forma, azaz a bürokratikus és a piaci koordináció különös keveréke. Ugyanez elmondható minden modern gazdaságról. Nincs olyan tőkés gazdaság, amelyben a piac mindennemű bürokratikus beavatkozás nélkül működne. Az igazi probléma a keverék alkotórészeinek egymáshoz viszonyított ereje. Bár pontos mértékegységünk nincsen, s ezért megfogalmazásunk laza, a következő állítást kockáztatjuk meg. A piaci folyamatokba való bürokratikus beavatkozás gyakoriságának és intenzitásának van egy bizonyos kritikus értéke. Ha a beavatkozás meghaladja a kritikus értéket, a piac meggyengül, és a bürokratikus szabályozás dominálja. Pontosan ez a helyzet a magyar állami szektorban.[15] A piac nem halott. Bizonyos koordinációt végez, de hatása gyenge. A vállalati vezető fél szemmel a fogyasztóit és a szállítóit figyeli, a másikkal pedig hivatali feletteseit. A gyakorlat megtanítja arra, hogy fontosabb a másik szemét jól nyitva tartani: a vezetői karrier, a vállalat élete és halála, az adók, támogatások és hitelek, az árak és a bérek - egyszóval a vállalat boldogulását érintő valamennyi pénzügyi „szabályozó" - inkább a felső szervektől függ, mint a piaci teljesítménytől.

A reform folyamán maga a bürokrácia is megváltozott: kevésbé centralizált. Részleges,

többszintű bürokráciák sajátos összessége, amely gyakran inkonzisztens módon viselkedik; inkább többközpontú, mint a reform előtt. Mindegyik hatóság vezetőjének megvannak a maga prioritásai és a saját beavatkozásai, amelyekkel egyes vállalatoknak előnyöket nyújt, míg másokra többletterheket rak. Minél több ilyen, különálló irányítási vonal alakul ki, annál inkább zavarják egymás hatását.

A „játékszabályok" nem természetes, szerves módon, gazdasági és társadalmi folyamatokban alakulnak ki, hanem mesterségesen. Az adminisztratív szervek munkatársai és bizottságai dolgozzák ki őket. Soha nem tökéletesek: nem az az eredményük, amit vártak, s ezért újra és újra módosítják őket. Ezért aztán képtelenek állandó útmutatást nyújtani a vállalat magatartásához. Ha a vállalatok reakciói nyilvánvalóvá válnak, a szabályokat ismét módosítják.

Az állam szerepe nem korlátozódik néhány fontos makroaggregátum vagy az egész gazdaságra ható paraméter (mint a devizaárfolyam vagy a kamatláb) meghatározására vagy befolyásolására. Mint láttuk, a gazdasági élet minden területén a mikrobeavatkozások milliói fordulnak elő; a bürokratikus *mikroszabályozás* tovább él.

A vállalatok nem tehetetlenek. A felső szervek minden új taktikai lépése új ellentaktikát vált ki. Mindenekelőtt minden kérdésről állandóan alku folyik. Ez alkudozó társadalom, s az alku fő iránya vertikális, azaz a hierarchia különböző

szintjei vagy a bürokrácia és a vállalat között folyik, nem pedig horizontálisan, az eladó és a vevő között. Minden, a III/*B)* részben említett kérdésről - a piacra lépésről és a kilépésről, a vezetők kinevezéséről, a termelésről, az inputokról, az árakról, a bérekről, az adókról és a támogatásokról, a hitelekről és a beruházásokról - aprólékos tárgyalás, küzdelem, „lobbizás" folyik; a nyílt és a rejtett támogatók és ellenzők befolyását is latba vetik. A magyar irodalom ezt a jelenséget „szabályozóalku"-nak nevezi; ez lépett a tervutasításos gazdaságra jellemző „tervalku" helyébe. A vállalatok a klasszikus tervutasításos rendszerben is jelentős alkuerővel rendelkeztek, s az új rendszerben alkupozíciójuk - különösen a nagyvállalatok helyzete - jelentős mértékben javult.

Ha az alku eredménytelen, a vállalat kezében van még egy eszköz: a szabályozás lehetőség szerint nem illegális, látszólag a törvény betűjét követő, de szándékait megsértő, trükkös kijátszása. S ekkor, ha a törvényhozó rájön arra, hogy a törvény alól vannak kibúvók, új, tökéletesebb jogszabályt próbál alkotni - s a játék kezdődik elölről.

Foglaljuk össze az eddigeket. A későbbi hivatkozásokhoz szükségünk van a magyar állami szektorban kialakult rendszer rövid elnevezésére. A régi, utasításos redszer *közvetlen bürokratikus irányításával* szembeállítva nevezzük ezt *közvetett bürokratikus irányításnak.* A név tük-

rözi azt, hogy a koordináció uralkodó formája a bürokratikus irányítás maradt, bár az irányítás eszközrendszerében jelentős változások mentek végbe. (Az „indirekt szabályozás" elnevezés a magyar szakirodalomban Szabó Kálmán, Nagy Tamás és Antal László írásaiban jelent meg először, rendszerint szembeállítva a reform előtti mechanizmusban érvényesülő „direkt szabályozással".)

IV. A NEM ÁLLAMI SZEKTOR

A) Kitérő: Reform a mezőgazdaságban

A III. és IV. részben a különböző társadalmi szektorokat tulajdontípusok szerint tekintjük át. A IV/*A)* részben eltérünk ettől a gondolatmenettől; egy ágazatban, a mezőgazdaságban közelebbről szemügyre vesszük az összes tulajdontípust. Talán ebben az ágazatban a legsikeresebb a reform. Tanulságos tehát, ha a mezőgazdaságot egészében tárgyaljuk (Donáth Ferenc, 1977, Nigel Swain, 1981, Csáki Csaba, 1983, Michael Marrese, 1983, Sipos Aladár, 1983).

Az elmúlt 25–30 évben egymásnak ellentmondó tendenciák alakultak ki. Az állami gazdaságok aránya viszonylag stabil maradt. A „kollektivizálásnak" (azaz a mezőgazdasági termelőszövetkezetek erőltetett létrehozásának) két nagy hulláma volt: az első az 1950-es évek ele-

jén, a második 1959–1961-ben. Ez utóbbi során a termőföld csaknem kétharmada magántulajdonból szövetkezeti tulajdonba került. A szövetkezetek tagjai csak egy kis magánparcellát és néhány állatot tarthattak meg. A *16. táblázat* a különböző tulajdontípusok arányait mutatja be.

16. TÁBLÁZAT

A MEZŐGAZDASÁG BRUTTÓ TERMELÉSI ÉRTÉKÉNEK TÁRSADALMI SZEKTOROK SZERINTI MEGOSZLÁSA (SZÁZALÉK)

Szektorok	1966	1975	1980	1984
Állami gazdaságok	16,4	18,0	16,8	15,3
Szövetkezetek közös gazdaságai	48,4	50,5	50,4	51,1
Háztáji gazdaságok	23,7	19,0	18,5	18,4
Kisegítő és egyéni gazdaságok	11,5	12,5	14,3	15,2

Forrás: 1., 2. és 3. oszlop: KSH 1983/*b*, 28., 37., 116. oldalakon. 4. oszlop: 1985/*c*, 73. o.

A magyar mezőgazdaság azonban a kollektív tulajdon felé történt drámai eltolódás ellenére is különbözik a kollektivizált mezőgazdasági termelési szervezet prototípusától.

Szövetkezetek. A mezőgazdaságban ez maradt a legnagyobb társadalmi szektor. Működésükben azonban sok fontos változás következett be. A reform előtti rendszerben a szövetkezet helyzete nem különbözött lényegesen az állami gazdaságétól. Szorosan beillesztették a tervutasításos gazdaság keretei közé; részletes, kötelező tervmutatókat kapott, akárcsak az állami válla-

lat. A reformfolyamat eredményeképp a kötelező terveket 1966-ban megszüntették, ahogy két évvel később az állami szektorban is. A gyakori informális beavatkozások azonban továbbra is megmaradtak.

A szövetkezetek vezetőit a régi rendszerben sem nevezték ki, hanem választották; ez volt a legfontosabb jogi különbség az állami és szövetkezeti vállalat között. A gyakorlatban azonban a választásokat manipulálták, és a tagságra legfeljebb az előre kiszemelt vezetők kinevezésének formális jóváhagyása maradt. Ez a gyakorlat nem szűnt meg teljesen, bár a tagság aktívabban vesz részt a vezetők kiválasztásában és kinevezésében; ma a tagság szava nagyobb súllyal esik latba, mint azelőtt.

Az 1950-es évek elején a szövetkezetekben gyenge volt az anyagi ösztönzés. A termelés legnagyobb részét felemésztette a nagyon alacsony adminisztratív árakon elszámolt kötelező beszolgáltatás. Más szavakkal, a parasztságot nagyon magas adókkal sújtották. Azokban az években, amikor a termés gyenge volt, a vetőmagot és a parasztok saját fogyasztására szánt élelmet is alig hagyták meg a falvakban. Akkoriban ezt úgy fejezték ki, hogy a parasztok padlását is kisöpörték a kötelező beszolgáltatással. A felesleg értékesítését ugyan jogilag engedélyezték, de vagy semmi, vagy igen kevés maradt eladásra. Ebben a vonatkozásban lényeges változások történtek. A torz árak egy részét (bár nem min-

det) az input és az output oldalon egyaránt eltörölték. Az anyagi ösztönzés erős. Ahogy már említettük, a kötelező beszolgáltatás rendszerét már 1956–57-ben megszüntették. A szövetkezetek szerződéses alapon eladhatják termékeiket az állami felvásárlási szervezeteknek, de piacra vihetik saját maguk is a termékeiket, ha ez nekik előnyösebb. A közös gazdaság a magasabb jövedelemben és a nagyobb nyereségben érdekelt. A szövetkezetek önállóbban dönthetnek nyereségük felhasználásáról. A szövetkezeten belül több területen is sajátos decentralizációt alkalmaznak: bizonyos tevékenységi területért munkacsoportok vagy egyének a felelősek, s a terület nettó jövedelméből részesednek.

A reform előtt a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek megtiltották, hogy mezőgazdaságon kívüli tevékenységet folytassanak. A reform előrehaladtával a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek bővültek. A szövetkezetek bekapcsolódtak az élelmiszer-feldolgozásba, a könnyűipari, az építési és a kereskedelmi tevékenységbe, a vendéglátásba, és alkatrészt gyártanak az állami ipar számára. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek teljes outputjából a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek 1984-ben 34 százalékkal részesedtek. Ily módon növekedett a nyereség, és könnyebben hidalták át a foglalkoztatás évszakonkénti ingadozásait (Rupp Kálmán, 1983).

A szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai.

A változások itt a leglátványosabbak. Bár a háztáji gazdaság nagyságára vonatkozó jogi korlátozások nem változtak, a családok lényegesen többet dolgoznak a magán-mezőgazdaság e sajátos formájában. Az állattartásra és a géptulajdonra vonatkozó korlátozásokat enyhítették. A hús, a tej és más állati termékek, a gyümölcs és a zöldség nagy részét a háztáji gazdaságok termelik. Néhány kivételtől eltekintve a termékek értékesítését jogilag nem korlátozzák, és az élelmiszerek szabad piacán az árakat a kereslet és kínálat szabályozza; ezért a parasztok számára erős a késztetés, hogy keményen dolgozzanak és többet termeljenek. Mind a szövetkezeteknek, mind a mezőgazdaságot irányító apparátusnak a háztáji gazdasággal kapcsolatos magatartása lényegesen különbözik a korábbitól. A régi rendszerben a szövetkezet magatartása ellenséges volt; a háztáji gazdaságot „polgári csökevénynek" tekintették, amelyet hamarosan a termelés közösségi formáinak kell felváltania. Napjainkban a háztáji gazdaságot a szocialista mezőgazdaság állandó elemének nyilvánították. A szövetkezetek különböző módszerekkel segítenek: ellátják vetőmaggal, gépeket kölcsönöznek, szakmai tanácsokat nyújtanak, segítséget adnak a marketingben és a szállításban. Figyelemre méltó munkamegosztás alakult ki, amelyben a szövetkezetek inkább a nagyüzemben gazdaságosabban termelhető gabonára és a takarmányokra koncentrálnak, míg a háztáji gazdaságok

a munkaigényes termékekre összpontosítanak, ahol a kistermelés sikeresebb.

Nem akarunk túl rózsás képet festeni: sok a gond ezen a területen is. Időről időre szeszélyes bürokratikus beavatkozásokra került sor a háztáji gazdaságokat illetően, ami megzavarta a parasztokat, és gyengítette bizalmukat. A magántermelők több termékének zömét felvásárló állami szervezetek árai torzak. E problémák ellenére a háztáji gazdaságok viszonylag sikeresek.

Kisegítő termelés a mezőgazdaságban. Magyarországon a mezőgazdasági termelésnek nagy hagyományai vannak. A mezőgazdaságon kívül dolgozók is szívesen kertészkednek, termelnek gyümölcsöt vagy tartanak állatot telkükön. A mezőgazdaságot liberalizáló intézkedések újabb lendületet adtak ezeknek a tevékenységeknek. A mezőgazdasági kisegítő termelés a teljes termelésnek nem elhanyagolható részét adja. Nemcsak az ilyen termelést folytató háztartások saját fogyasztásának jelentős hányadát fedezi (csökkentve ezzel a piacra kerülő termékek iránti keresletet), hanem a piaci kínálathoz is hozzájárul. Ezeknek az egységeknek egy része szakosított, tőkeigényes magántermelővé fejlődött, amely csaknem kizárólag piacra termel.

Állami gazdaságok. Az állami gazdaságok részesedése a mezőgazdasági termelésből nem változott sokat, de mai helyzetük különbözik a reform előttitől. A III. részben tárgyalt minden, a

rendszert érintő változás a mezőgazdaság állami tulajdonban lévő részében is kimutatható. A kettős függést itt is megtaláljuk, de a piac viszonylag erősebb és a bürokratikus koordináció gyengébb, mint a többi ágazat állami szektorában. Az árak ésszerűbbek, a vezetők vállalkozóbbak, és a nyereségérdekeltség intenzívebb. A különbséget főként azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy a mezőgazdaságban a kevés állami vállalatot nagyon nagy számban veszik körül a kompetitívebb, piac- és nyereségorientáltabb szövetkezetek és háztáji gazdaságok. A kisebbség viselkedése bizonyos fokig alkalmazkodik az ágazat uralkodó részéhez.

Összefoglalva: a magyar mezőgazdaság a látványos sikerek és a megoldatlan problémák sajátos keveréke. A legfontosabb eredmények: a belföldi élelmiszer-kínálat jelentős javulása, néhány jó eredmény az exportban és erősebb motiváció a munkára az ágazat minden részében. Ezeket az eredményeket azonban nem adták ingyen: hatalmas tőkeberuházások és a parasztok erős „önkizsákmányolása" kellett hozzá.

A termelő egységek nagyság szerinti eloszlása nem kielégítő; a nagy, állami vagy szövetkezeti tulajdonban lévőknél kisebb, és a magántulajdonban lévő miniknél nagyobb, közepes nagyságú egységek gyakorlatilag nem léteznek. A fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban a kevés embert foglalkoztató, nagy tőkeigényű farmok vannak túlnyomó többségben. Ez a haté-

kony, nagyon termelékeny forma Magyarországon még sem a szövetkezeti, sem a magánszektorban nem fejlődött ki. Az ebbe az irányba mutató fejlődést a létező nagy egységek privilégiumai és a konzervatív bürokratikus korlátozások akadályozzák.

B) Nem mezőgazdasági szövetkezetek

Visszatérünk gondolatmenetünk fővonalához, a különböző társadalmi szektorok tárgyalásához. Következő témánk a szövetkezeti szektor, s mivel a mezőgazdasági szövetkezetekkel a IV/*A)* részben foglalkoztunk, most a nem mezőgazdasági szövetkezetekre összpontosítunk. Ezek jelentősége a reform folyamán a feldolgozóiparban, az építőiparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban is növekedett. Sok vonatkozásban hasonlóak a mezőgazdasági szövetkezetekhez; amiről már beszéltünk, azt nem ismételjük itt meg.[16] Van azonban egy fontos különbség: a nem mezőgazdasági szövetkezetek kevesebb kedvezményt kapnak a hitelek, az adók, a támogatások és az import vonatkozásában.

Melyek a legfontosabb hasonlóságok, illetve különbségek az állami és a szövetkezeti vállalatok között? Minden, amiről a III/*A)* és a III/*B)* részben írtunk – a kötelező tervek megszüntetése, a vállalat kettős függése –, érvényes a szövetkezetekre is. Különböznek azonban viszonylagos súlyukban; minden kérdésben (piacra lépés,

illetve a piacról való kilépés, a vezetők kiválasztása, árak, bérek, adók, hitelek) valamivel kevesebb a bürokratikus beavatkozás és valamivel erősebb a piaci erők hatása, mint az állami szektorban. A költségvetési korlát valamivel kényelyebb; a nem mezőgazdasági szövetkezetek (különösen a kisebbek) nem számíthatnak arra, hogy minden körülmény között életben maradnak[17], és hogy a bürokrácia automatikusan kihúzza őket a bajból. A szövetkezet sokkal érzékenyebben reagál az árakra; nyereségérdekeltsége erősebb.[18] A beruházási hitelek és a támogatások elosztásában a szövetkezetek elbírálása az állami vállalatokénál kevésbé kedvező.

Az átlagos szövetkezet az állami vállalatnál lényegesen kisebb, s ez különösen az utóbbi néhány évben igaz, mert lehetőség nyílott úgynevezett kisszövetkezetek alapítására, amelyek rugalmasabb jogi és pénzügyi feltételek között működnek, mint a többi szövetkezet.

A szövetkezetek helyzete a szocialista ideológia szempontjából is fontos. A magyar baloldal intellektuális örökségéhez tartozik az az elképzelés, hogy a szövetkezet lesz a szocialista tulajdon egyik alapvető formája, vagy éppen az *alapvető* forma. A hagyományos szövetkezés szószólói mindig hangsúlyozták az önkéntesség elvét. Ezt az elvet a nem mezőgazdasági szövetkezetekben ma többé-kevésbé következetesen alkalmazzák. (Nem lehet ugyanezt elmondani a régebbi időszak szövetkezetalakításairól.) Magyarországon

általános munkaerőhiány van. A tagok nagy többségének tehát valóságos választási lehetősége van abban, hogy belép-e a szövetkezetbe, illetve benn marad-e, vagy más szektorban keres munkát. Úgy tűnik, hogy akik maradnak, azért részesítik előnyben ezt a formát, mert egyesíti egy közepes méretű vállalat hatékonyságát a vállalatvezetési döntésekben való bizonyos részvétellel. Az egyéni és a kollektív teljesítmény és az egyén jövedelme közötti összefüggés közvetlenebb, mint az állami vállalatoknál. Döntő bizonyítékot csak az adhat, ha a szövetkezeti szektor gazdasági környezete piacorientáltabbá és kompetitívebbé válik, és a szövetkezeteknek élénkebb versenyben kell bizonyítaniuk hatékonyságukat és nyereségességüket.

C) A hivatalos magánszektor

A magyar reformfolyamat leglátványosabb tendenciája a magánszektor növekedése. Ideológiai szempontból ez a legmerészebb szakítás az ortodoxiával.

A *magánszektornak* szűkebb és szélesebb meghatározása is van. Ebben a részben csak egy jól meghatározott részét, a *hivatalos* (formális) magánszektort tárgyaljuk; a szektor többi részével és néhány definíciós problémával a következő részben foglalkozunk. A hivatalos magánszektort az különbözteti meg a többi magánvállalkozástól, hogy a bürokrácia működési engedélyt adott számára.

A *17. táblázat* a hivatalos magánszektor nagyságát mutatja be. Az itt dolgozók többsége kézműves, építési vállalkozó, kiskereskedő és vendéglős. Egyedül vagy a családtagok és néhány alkalmazott segítségével dolgoznak. Az utóbbi néhány évben, amikor liberálisabban adtak ki

17. TÁBLÁZAT

A HIVATALOS (FORMÁLIS) MAGÁNSZEKTOR MÉRETE (EZER FŐ)

Megnevezés	1953	1955	1966	1975	1980	1984
Magánkisiparosok	51,5	97,6	71,3	57,4	63,7	76,1
A magánkisiparban foglalkoztatottak és a szakmunkástanulók száma	4,0	16,0	26,7	19,7	20,1	26,9
Magánkereskedők	3,0	9,0	8,5	10,8	12,0	22,4
A magánkereskedelemben foglalkoztatottak száma	–	1,0	1,5	3,4	8,2	28,5
Főmunkaidőben gazdasági munkaközösségekben dolgozók száma	–	–	–	–	–	11,0
Főmunkaidőben hivatalos magánszektorban dolgozók száma	58,5	123,6	108,0	91,3	104,0	164,9

Forrás: 1., 2., 3. oszlop 1. és 2. sora: KSH 1972. 12–13. o.
1., 2. oszlop 3. és 4. sora: KSH 1957. 61. o.
4., 5., 6. oszlop 1. és 2. sora: KSH 1985/*a*, 324. o.
3. oszlop 3. és 4. sora: KSH 1967. 56., 199. o.
4., 5. oszlop 3. és 4. sora: KSH 1981. 132–133., 325. o., KSH 1976. 93. o.
6. oszlop 3. és 4. sora: KSH 1985/*a*, 52–53., 210. o.
5. sor: A Pénzügyminisztérium közlése.

Megjegyzés: 1968 óta az állami és a szövetkezeti szektorban létesített főmunkaviszony megtartása mellett is be lehet kapcsolódni a formális magánszektorba. 1984-ben a főmunkaviszony megtartása mellett 47,2 ezer kisiparos működött, a gazdasági munkaközösségekben pedig 31,5 ezer fő dolgozott hasonló feltételek mellett.

működési engedélyeket, a szektor gyorsan növekedett. Kevésbé korlátozóak a foglalkoztatási szabályok is: pillanatnyilag a családtagokon kívül hét főt foglalkoztathat egy magánvállalkozó. Ez - a piaci magángazdaságokhoz szokottak számára - nagyon kis szám, de a többi szocialista országgal összehasonlítva nagy. A „kis kapitalizmus" legalizálását jelenti. Hozzá kell tennünk, hogy a közepes és nagy tőkés vállalkozás Magyarországon tilos.

Az utóbbi években új forma jelent meg: a gazdasági munkaközösség, amely a résztvevők magántulajdonán alapuló kisvállalkozás. A kisszövetkezet és a tulajdonos által működtetett kapitalista kisvállalat keveréke. Ez a forma is a hivatalos magánszektorhoz tartozik.

A hivatalos magánszektor még mindig kis része a gazdaságnak (lásd a 13. táblázatot). Növekedési üteme azonban figyelemre méltó: csupán az engedélyezés ténye és talán némi - hivatalos beszédekben elhangzott - bátorítás elegendő volt a hirtelen fellendüléshez. Nyilvánvaló, hogy ezer és ezer emberben élt a vágy, hogy magánvállalkozásba kezdjen; s az első adandó alkalommal csatlakoztak a hivatalos magánszektorhoz. S ez sok nehézség ellenére történt így. A magánszektor előnytelen helyzetben van, ha az állami szektortól kell beszereznie inputjait. Ritkán kap hitelt az állami bankoktól, magán- és gyakran illegális forrásokból kell pénzt szereznie. A magánhitelnek nincsen kielégítő jogi háttere.

Általános az a hiedelem, hogy gyakori az adócsalás. Az mindenesetre igaz, hogy az adótörvény alkalmazása elég laza. A keményebb alkalmazás sok embert elijesztene a magánszektortól. Ez általánosabb problémához vezet, nevezetesen a bizalom kérdéséhez.

Valószínű, hogy pillanatnyilag a hivatalos magánszektorban dolgozók nagy része elégedett a jövedelmével. Nagy részük talán nem is tudja, hogy a jövedelemeloszlásban elfoglalt viszonylagos helyzetük lényegesen jobb, mint a kisvállalkozóké a piacgazdaságban. Ott a kézműveseknek és a kiskereskedőknek rendszerint nagyon szerény a jövedelmük. Magyarországon sokan közülük a legmagasabb jövedelmű csoportba tartoznak. Ez igaz, de nem tudhatják, meddig tart ez az állapot. Ezek az emberek vagy a szüleik az 1940-es években átéltek egy kisajátítási korszakot. Az ismételt hivatalos deklaráció ellenére, amelyek szerint tevékenységüket a magyar szocializmus állandó jellemzőjének tekintik, lelkük mélyén nem biztosak ebben. Ez az oka annak, hogy sokan rövidlátó módon igyekeznek nyereségüket maximalizálni, nem érdekeltek a hosszabb távú hírnevük, „goodwill"-jük megalapozásában, jó minőségű szolgáltatásokkal, gyors és megbízható szállítással, és hasonlóképpen nem érdekeltek hosszú távú állótőke-beruházásokban. A bátorítás és az elijesztés váltakozik; a nyugodt időszakokat a tömegkommunikáció „spekuláció" és „nyerészkedés" elleni kampá-

nyai szakítják meg. Hosszú évek bizalomerősítő tapasztalataira van még szükség ahhoz, hogy messzebbre tekintsenek.

D) A nem hivatalos magánszektor, a második gazdaság

Fogalmi tisztázással kell kezdenünk. Azoknak a magyar szakértőknak a körében, akik a magántevékenységekkel, az állami szektoron kívül szerzett jövedelmekkel és a szövetkezetekkel foglalkoznak, megoszlanak a vélemények a terminológiát és a meghatározásokat illetően.[19] Ebben az írásban a következő fogalmakat használjuk:

A *nem hivatalos* (informális) magánszektorhoz tartozik (a) minden olyan magántevékenység, amely kívül esik az előző részben meghatározott hivatalos magánszektoron, és (b) minden olyan jövedelem, ami nem kormányhivatalokban, hivatalosan bejegyzett, nem profitorientált intézményekben, állami vállalatoknál, szövetkezetekben és a hivatalos magászektorban végzett munkából származik. Az (a) és (b) meghatározás tevékenységi és jövedelem alkotórészei nem teljesen fedik egymást.

Az *első gazdaság* kormányhivatalokból, hivatalosan bejegyzett nem profitorientált intézményekből, állami vállalatokból és szövetkezetekből áll. A *második gazdaságot* a hivatalos és a nem hivatalos magánszektor alkotja.[20] Figye-

lem: ebben a szóhasználatban az „első" és a „második" gazdaság közötti választóvonal nem a legalitás és illegalitás, illetve az adófizetés és az adócsalás között húzódik. (Ez utóbbi az „árnyékgazdaság" szokásos kritériuma a nyugati irodalomban.) A mi második gazdaságunkban a tevékenységek nagy része legális, és az itt szerzett jövedelem egy részét megadóztatják. Rendszerspecifikus osztályozást alkalmazunk. Az első gazdaság a gazdaságnak az a területe, amelyet a reform előtti ortodox értelmezés igazi „szocialista" szektornak tekintett, a második gazdaság pedig az, ami „nem szocialistának" számított. Ezt a sokrétű területet különböző szempontokból tárgyaljuk.

Munkaidő. Magyarország az első gazdaságban némi késéssel követi az iparosodott gazdaságokban érvényesülő tendenciát, csökkenti a munkaidőt. Ezzel egy időben a második gazdaságban folyó tevékenység minden eddiginél hosszabb időt emészt fel. Egyesek fő tevékenységként dolgoznak a második gazdaságban. Vannak olyan családok, amelyekben a tagok egy része teljes munkaidejét a háztájiban tölti, míg a család más tagjai az állami gazdaságok, illetve a szövetkezetek alkalmazásában állnak. Sok nyugdíjas dolgozik teljes vagy részmunkaidőben (illegálisan vagy „féllegálisan"). A többség azonban, az egyik vagy másik formális szektorban végzett főmunkájának kiegészítéseként dolgozik a második gazdaságban. Dolgoznak esténként, hétvé-

geken és a fizetett szabadságuk ideje alatt. Illegális ugyan, de az is megtörténik, hogy egyesek a társadalombiztosítás által fizetett betegszabadság alatt, sőt a főmunkaidőben is a második gazdaságbeli munkájukon dolgoznak.

Az összefoglaló adatokat a *18. táblázat* mutatja be. Az első és a második gazdaságban töltött munkaidő hihetetlenül magas aránya (egy a kettőhöz) bizonyítja, hogy a magyar lakosság nagy része előnyben részesíti a magasabb jövedelmet és fogyasztást a szabadidő növelésével szemben. Ez a „magyar csoda" egyik titka: az emberek szívesen dolgoznak többet, ha szabad; a fogyasztás növelése kedvéért megerőltetik magukat. A családok nagy részében a családtagok a lelki és testi kimerültségig hajtják magukat.[21]

Az aktív munkaidőnek a második gazdaságban töltött 33 százalékából kisebb rész jut a hivatalos magángazdaságra, s így ennek kisebb a hivatalosan kimutatott GDP-hez a hozzájárulása. A 33 százalék nagyobb részét a nem hivatalos magánszektorban töltik. Attól függően, hogyan mérik a nem hivatalos magánszektor termelékenységét, ez az alszektor a hivatalosan kimutatott GDP-t 20 vagy ennél is több százalékkal egészíti ki.

Termelés saját fogyasztásra: a háztartás szerepe. A reform előtt a család és a háztartás mint termelő és tulajdonosi intézmény szerepét erősen csökkenteni akarták, s a tevékenységek és a tulajdon minél nagyobb részét a nagy, lehetőleg állami tulajdonban lévő szervezetek hatókörébe

18. TÁBLÁZAT

A MÁSODIK GAZDASÁG VISZONYLAGOS MÉRETE

Megnevezés	Első gazdaság (állami vállalatok és szövetkezetek) százalék	Második gazdaság (formális és informális magánszektor) százalék
A teljes társadalmi munkaidőalap megoszlása 1984-ben (a háztartási munkára és közlekedésre fordított idő nélkül)	67	33
A lakásépítés társadalmi szektorok szerinti megoszlása 1984-ben (az új lakások számában mérve)	44,5	55,5
A társadalmi szektorok részaránya a javító és karbantartó szolgáltatásokban, 1983	13	87

Forrás: 1. sor: Timár János (1985/*b*, 306. o.)
2. sor: KSH 1985/*a*, 139. o.
3. sor: Belyó P.–Dexler B. (1985. 60. o.)
Mindkét tanulmány mikrofelmérésen alapszik. (Interjúk és kérdőívek)

Megjegyzés: A táblázat egyaránt tartalmazza a teljes tevékenység hivatalosan nyilvántartott és nem nyilvántartott részét. Az utóbbira vonatkozó adatok a szerzők által kidolgozott – saját maguk összeállította adatbázison végzett – becsléseken alapulnak. Az első sor magába foglalja a termelés minden ágazatát, beleértve a lakásépítést is. A második sorban az utóbbit külön is bemutatjuk. Az első gazdaság adatai tartalmazzák a vállalati gazdasági munkaközösségek tevékenységét, melyről a IV/*E)* részben lesz szó. A második gazdaság adatai magukba foglalják a háztáji gazdaságok és az alkalmazottak kisegítő gazdaságai adatait is. A második gazdaságra vonatkozó adat a harmadik sorban három részből tevődik össze: formális magánszektor 14%, informális magánszektor (a „csináld magad" tevékenység nélkül) 19%, a háztartások keretében végzett „csináld magad" tevékenység 54%.

akarták átterelni. A reform bizonyos fokig megfordította ezt a tendenciát.

A megfordulás azonban nem következetes és nem zökkenőmentes. Bizonyos területeken egyfajta vákuum keletkezett: a társadalmi szogáltatások régi formái már nem teljesen felelősek a kereslet kielégítéséért, a háztartás és a család pedig még nincs abban a helyzetben, hogy kielégítő mértékben átvegye e felelősséget (Bauer Tamás, 1985/b).

A saját fogyasztásra termelés egyik fontos formáját, a háztáji és a kisegítő gazdaságok szerepének kiterjesztését a mezőgazdasági termelésben már tárgyaltuk. Ezek a tevékenységek részben a háztartás saját igényeit elégítik ki. A másik igen fontos terület a lakásépítés. A reform előtti rendszerben az állami lakásépítést tekintették a fejlődés útjának. Minden bérházat államosítottak, s a bérleti jogot a bürokrácia osztotta el. Ez az irányzat is megfordult. 1980-ban a lakásállomány 71,4 százaléka volt magántulajdonban és a maradék állami tulajdonban. A tendencia tovább folytatódik: az 1984-ben épült lakások 85,7 százaléka magánlakás volt.[22] Ezt az eltolódást súlyos társadalmi és gazdasági feszültségek kísérték (Szelényi Iván, 1983, Dániel Zsuzsa, 1985).

A következő példa a közlekedés. Hruscsov a magánautózás teljes megszüntetése mellett emelt szót, ezzel szemben a szocializmusban a tömegközlekedést tekintette kívánatosnak. Magyarországon túlzsúfoltak az utak magánautók-

kal. 1966 és 1984 között a magánautók száma 13,7-szeresére növekedett. A javítószolgáltatás, valamint az útépítés és -fenntartás azonban nem tud lépést tartani a magánautók számának növekedésével.

Még sok példát lehetne mondani a „szocializáció" tendenciájának a családon és háztartáson belüli önellátás felé való visszafordítására: a gyerekek és betegek ellátása, a főzés és a többi háztartási munka, az önmagunk számára végzett javítás és karbantartás is ilyen. Hogy ez utóbbi milyen messzire ment, jól mutatja a 18. táblázat.

Hozzájárulás a fogyasztási cikkek piaci kínálatához. A második gazdaság fontosságát más megközelítésben mutatja, milyen mértékben járul hozzá a kínálathoz. A 18. táblázat a második gazdaság kiugróan magas arányára vonatkozóan is tartalmaz néhány jellemző adatot. Természetesen van még egy sor, a táblázatban nem szereplő terület is.

A magántulajdon hozadéka. A IV/*D)* rész előző bekezdései olyan tevékenységeket tárgyaltak, amelyekben a második gazdaság szereplője saját munkaerejét és eszközeit használta (például javítószolgáltatást végző személy a saját szerszámait). Megtörténhet azonban az is, hogy illegálisan első gazdaságbeli munkaadójának eszközeit használja. Vannak olyanok is, akiknek második gazdaságbeli jövedelmei a magántulajdonuk hozadékából származnak. A leggyakoribb példa erre a magántulajdonban lévő lakások vagy nyara-

lók akár hosszabb időszakra, akár rövid időre, turisták számára való bérbeadása.[23]

Legalitás. A teljesen legális „fehér" és a teljesen illegális „fekete" tevékenységek között széles, folytonos skála létezik. Az utóbbi, teljesen „fekete" végletről csak akkor beszélhetünk, ha a törvényeket szigorúan alkalmazzák. Nem hivatalos magángazdaság minden szocialista országban létezik. Mennyiségileg lehetetlen az összehasonlítás, de a szakértők meg vannak győződve arról, hogy Magyarországon e szektor aránya lényegesen nagyobb, mint a többi szocialista országban. Ez az állami magatartás közvetlen következménye. Átgondoltan törekszenek a korábban illegális tevékenységek legalizálására, illetve a kétséges esetekben a toleranciára, feltéve, hogy e tevékenységeket társadalmilag hasznosnak tekintik, vagy legalábbis nem tartják károsnak. Ez a tolerancia a lakosság nagy részében hatalmas energiákat szabadított fel. Bizonyára nem az emberi tevékenység legkielégítőbb szervezeti formájáról van szó; sok a konfliktus és a nem tisztességes akció is, de ha nem érvényesül tolerancia az állam részéről, akkor mindez az energia rejtve maradt volna. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tolerancia irányzata és szelleme nem működik következetesen. Amit a hivatalos magánszektorban a bátorítás és elijesztés váltakozásával kapcsolatban mondottunk, az még inkább érvényes a nem hivatalos magánszektorra. Ennek következtében itt eléggé ingatag a helyzet.

E) Kombinált formák

A magyar reform jellemző vonása, hogy olyan vegyes formákkal kísérletezik, amelyek az állami tulajdont magántevékenységgel vagy magántulajdonnal kombinálják. Ennek három formáját tárgyaljuk röviden.

Vegyes tulajdonú vállalatok. Van néhány tucat olyan vállalat, amely magyar vállalatok és szövetkezetek és a külföldi magántőke közös tulajdonában van. A tulajdon megosztása a magyar állam és magyar magántőke között nem létezik.

Szerződéses üzemeltetés (bérlet). Ez a forma gyakori a kereskedelemben és a vendéglátóiparban. Az állóeszközök állami tulajdonban maradnak, de az üzletet magánszemély vezeti, aki szerződésben rögzített bérleti díjat fizet az állami vállalatnak, ezenkívül a jövedelme után adózik is. A nyereséget megtarthatja, illetve a veszteséget fedeznie kell; ez a kockázata. Az üzemeltetőt árverésen választják ki; az kapja meg a szerződést, aki a legmagasabb bérleti díjat ajánlja. 1984-ben az üzleteknek körülbelül 11 százalékát, a vendéglőknek pedig 37 százalékát adták ilyen módon bérbe (KSH, 1985/a, 210. o.).

Vállalati gazdasági munkaközösség. A gazdasági mukaközösséggel szemben, amely egyértelműen a hivatalos magászektorhoz tartozik [ahogyan a IV/*C)* részben bemutattuk], ez a forma állami vállalatnál alkalmazásban álló emberek csoportosulása. Többletfizetésért többletmukát

vállalnak, de az őket alkalmazó állami vállalat keretében. Sok esetben saját vállalatuk megbízása alapján dolgoznak. Ha kívülről kapnak megbízást, az alkalmazó vállalatnak hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a munkát elvégezzék. Sok esetben a tagok használhatják a vállalat felszereléseit. A vállalati gazdasági munkaközösséget csak a vállalati vezetők engedélyével lehet létrehozni; minden egyes tag csak főnöke engedélyével léphet be a mukaközösségbe. Részletesebb leírás található Laky Teréz (1984) és David Stark (1985) írásaiban.

Világos, hogy milyen céllal hozták létre ezt az új formát. Jogi keretet nyújt bizonyos olyan tevékenységekhez, amelyek korábban nem voltak legálisak [s amelyeket a IV/*D)* részben említettünk], ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy az alkalmazó vállalat ellenőrzést gyakoroljon e tevékenységek felett. Sok vállalati vezető azért támogatja ezt a formát, mert így megkerülheti a központi bérszabályozás előírásait: a gazdasági munkaközösség olyan munkákat végez el többletfizetésért, amelyeket máskülönben (feltehetően szabályos túlórában) normális munkájának keretében kellene teljesítenie. A vállalati gazdasági munkaközösségek száma gyorsan növekszik. 1982-ben 2775, 1984 végén 17 337 volt (KSH, 1985/a, 326. o.). Sokan élesen kritizálják ezt a formát, és megkérdőjelezik, vajon valóban hatékony-e, ha az egyénnek ugyanabban a szervezetben van a fő és a második mun-

kája. Másfelől viszont ez a megoldás később talán elvezethet valamilyen egészséges, vállalaton belüli decentralizációhoz.

F) Összefoglalás: Erős piaci orientáció és bürokratikus korlátok

Amint láttuk, a reformfolyamat a nem állami tevékenységek és formák széles skáláját hozta létre, illetve erősítette meg. A reformerek nagy érdeme, hogy bátran és nyitottan engedélyezték és kezdeményezték a kísérletezést.

A változatos formáknak van néhány közös jellemzőjük. A nem állami szektorban működő gazdasági egységeknek (kivéve talán a nagy szövetkezeteket) kemény a költségvetési korlátjuk; nem bízhatnak az állam paternalisztikus segítségében, amikor létükről és növekedésükről van szó. A nyereség reményében lépnek piacra, és ha pénzügyileg kudarcot vallanak, abbahagyják tevékenységüket. Minden tevékenységük piacorientáltabb és érzékenyebb az árakra, mint az állami vállalatoknál. A nem állami szektor a gazdaság beépített stabilizátoraként működik, kevésbé érzékeny az állami vállalatok által erősen érzékelt „stop-go" hullámzásokra. Akkor is képes növekedni, ha gondok vannak a fizetési mérleggel, vagy visszafogják a behozatalt és a beruházásokat.

A nem állami szektor sem mentes azonban a bürokratikus irányítástól. Vannak állandó korlá-

tozások és szabályozók, és kiszámíthatatlan, rögtönzött beavatkozások is, s gyakran változnak a szabályok. Ugyanaz a jelenség, amit az előbb elismerőleg értékeltünk, nevezetesen a bátor kísérletezés, elég zavarba ejtő is lehet. A stabilitás hiánya és a sok bürokratikus korlátozás nem ad szabad kezet a nem állami szektorban tevékenykedő egyének kezdeményezéseihez.

Minden hibája ellenére, az élénk nem állami szektor megjelenése egészen új és nagyon fontos fejlemény a szocialista országok történetében.

V. Az erőforrások általános elosztása és eloszlása

A III. és IV. részben a különböző társadalmi szektorokat tekintettük át. Az V. részben olyan kérdéseket tanulmányozunk, amelyek a tulajdonformától függetlenül az egész gazdaságot érintik. A társadalmi szektorok egymás közti kapcsolatáról is szólni fogunk.

A) Tervezés

A szocialista országok nyelvhasználatában a tervezésnek kettős értelme van. Az egyik a lehetőségek ex ante felderítése és az alternatív megoldások összehasonlítása. A terv célokat tűz ki és eszközöket biztosít e célok teljesítéséhez. A tervezők munkájának „terméke" maga a terv – egy

olyan dokumentum, amelyet politikai és törvényhozó testületek fogadnak el, s amely a kormány cselekvési programjául szolgál. A tervezés fogalmának másik értelmezése azonos azzal, amit tanulmányunkban közvetlen bürokratikus szabályozásnak nevezünk. A tervutasításos gazdaság hivatalos ideológiája arról akarta meggyőzni az embereket, hogy e két fogalom egymástól elválaszthatatlan.

Mi a két fogalom éles megkülönböztetését javasoljuk, és a tervezés fogalmát az első értelemben használjuk. A magyar reform hivatalos dokumentumai ezt az értelmezést alkalmazzák, amikor azt hangsúlyozzák, hogy a tervezésnek a kötelező tervmutatók megszüntetése ellenére fenn kell maradnia.

Ezeket a határozatokat névlegesen végrehajtották. A tervező apparátus működik, s a tervek idejében elkészülnek. De ha közelebbről vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a tervezés nem találta meg megfelelő új szerepét. Azt várhatnánk, hogy miután felszabadultak a „diszpécser"-feladatok terhei alól (azaz a kvóták megállapítása, a teljesítmény ellenőrzése, a szállítások sürgetése stb. alól), a tervezők idejüket és szellemi energiájukat végre az igazi tervezői feladatoknak, azaz a feltárásnak, kalkulációnak, összehasonlításnak és ex ante koordinációnak szentelhetik. Ezeket a lehetőségeket a tervezők nem használták ki teljesen. Történtek erőfeszítések hosszú távú tervek kidolgozására, de a gazdasági ügyek pillanatnyi

szabályozása és e tervek között a kapcsolat meglehetősen gyenge. A tervezők figyelemre méltó eredményeket értek el a rövid távú makropolitika és a III/*B)* részben leírt mikroszabályozás koordinációjában válságos helyzetekben (például akkor, amikor Magyarország nemzetközi hitelpozíciójában feszültségek léptek fel). A tervezés problémája azonban még nem oldódott meg. Az utasításos tervezés régi módszertana már nem alkalmazható, s a rendszerbeli változásokkal összeegyeztethető, ellentmondásmentes, új módszertan még nem áll rendelkezésre.

B) Az állami költségvetés rendszere

Az állami költségvetési (fiskális) rendszer a reform után is igen nagy maradt (Kupa Mihály, 1980, Muraközy László, 1985). A GDP-hez viszonyítva a központi kormányzat összes kiadása 1970-ben 52,8 százalék volt, 1980-ra 62,7 százalékra növekedett, és 1983-ra valamit csökkent, 61,3 százalék volt.

A tőkés gazdaságokban ez az arány erősen függ a fejlettségtől (az egy főre jutó GDP-től). Az összehasonlítás kedvéért nézzük meg a Magyarországgal körülbelül azonos fejlettségi szinten álló tőkés országokban a kormányzati kiadás/GDP arányt: 1980-ban Finnországban 37,7 százalék, Görögországban 36,5 százalék, Spanyolországban pedig 29,4 százalék volt.[24]

Az állami költségvetés a pénzügyi folyamato-

kat nagymértékben centralizálja. Ennek több oka van. Több közülük olyan kérdésekkel van összefüggésban, amelyeket már tárgyaltunk: a támogatások hatalmas terhével, a nagy bürokratikus apparátus kiadásaival és azzal, hogy a pénzügyi rendszer a beruházások finanszírozásában nagy szerepet játszik. A pénzügyi rendszernek ezek a sajátosságai figyelemre méltó bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a gazdasági folyamatoknak a piaci koordináció révén folyó, valódi decentralizálása nem ment messzire.

A következő részben a bankok és a tőkepiac szerepét tárgyaljuk. Egy megjegyzést azonban elöljáróban meg kell tennünk. Az a tény, hogy a gazdaságban keletkező nettó jövedelem igen nagy része keresztüláramlik a központi költségvetésen, kevés teret enged a bankok tevékenységének, a pénzügyi közvetítő intézményeknek, a vállalatoknak és a háztartásoknak a tőkék újraelosztásában.

Ez a beruházási allokációban a legvilágosabb. A beruházások minél nagyobb részét finanszírozzák a központi költségvetésből, annál kevesebb szabad rendelkezésű tőke marad a gazdaság többi szereplője számára, és annál kisebb a jól működő tőkepiac megteremtésének lehetősége.

Ebben a vonatkozásban mutatkozik decentralizálási irányzat. 1968–70-ben a központi költségvetésből finanszírozott beruházások aránya 40 százalék volt, s 1981–84-re ez az arány 21 százalékra csökkent; ennek megfelelően növe-

kedett a bankhitelekkel és a saját forrásokból finanszírozott beruházások aránya (Dudás János, 1985).

Ç) Monetáris rendszer, tőkepiac

A teljesen monetizált piacgazdaságokban a pénz az egész gazdaság integráló eszköze. Ezt a pénz általános egyenértékes volta biztosítja, vagyis az, hogy minden pénztulajdonos bármilyen, általa választott célra felhasználhatja pénzét. A reform előtti klasszikus rendszer ebből a szempontból részekre szabdalta a gazdaságot. A rendszer különböző részei között bizonyos pénzáramlásokat engedélyeztek, míg más típusúakat szigorúan tiltottak. Az állami szektor bért fizetett a háztartásoknak, de egy minimális, szigorúan korlátozott és a monopolista állami bank által nyújtott fogyasztási hiteltől eltekintve, az állami szektor nem nyújthatott hitelt a vásárlóknak. A háztartások megfizették az állami szektor termékeinek és szolgáltatásainak árát, de megtakarításaikat nem fektethették be az állami szektor által képzett reáltőkékbe. A pénzeket még az állami szektoron belül is „pántlikázták". A vállalatnak legalább háromféle pénze volt: „béralap", „a béren kívüli költségekre fordítható összeg" és „beruházási pénz". Ezeket a pénzeket csak a kijelölt célra volt szabad fordítani (Wlodzimierz Brus [1961], 1972, Gregory Grossman, 1966, Kornai János, 1980, Tardos Márton, 1981).

A reform némi egyhülést hozott ebben a vonatkozásban; a gazdaság közelebb került a pénz által integrált rendszerhez. Még mindig messze van azonban egy olyan rendszertől, amelyben a tőkék szabadon áramlanak.

Bankok. Magyarországon egészen a legutóbbi időkig egyetlen bankból állt a bankrendszer. Ebben a vonatkozásban hasonló maradt a klasszikus szocialista gazdasághoz. A Magyar Nemzeti Bank két funkciót látott el: a központi bank szokásos szerepét és egyúttal a kereskedelmi bank szerepét is; gyakorlatilag ellátta az állami és szövetkezeti szektor pénzügyi műveleteinek túlnyomó többségét lebonyolító monopolista kereskedelmi bank funkcióját. Volt néhány szakosodott bank is, például a külkereskedelemmel vagy a lakossági megtakarításokkal foglalkozó bank, de ezek önállósága csak látszólagos volt.

Ma már határozatok vannak arra, hogy létrehozzák a kétszintű bankrendszert. A rendszer csúcsán a központi bank áll majd a szokásos feladatokkal, s az alacsonyabb szinten több, állami tulajdonban lévő, de egymással versenyző kereskedelmi bank fog működni. Létesítettek néhány speciális, kis pénzügyi közvetítő intézményt, amelyek már az általános átszervezési tervek megvalósulása előtt is meghatározott célokra kölcsönözhettek (bizonyosfajta beruházásokra, innovációkra, exportösztönzésre). Még nem tudjuk, a decentralizált bankrendszer egységei mennyire lesznek valóban autonómak, és azt

sem, hogy a központi és helyi bürokrácia mekkora nyomása fog rájuk nehezedni.

Vállalatok. A reform előtt az állami vállalatnak alig volt választási lehetősége pénzügyi döntéseit illetően.[25] A forgótőkének a központi bankba befizetendő részét szigorúan szabályozták; a bruttó beruházásoknak igen kis részét finanszírozták az amortizációs alapból és a nyereség vállalatnál maradó részéből. A kereskedelmi hitelt tiltották. A banknak szigorúan őrzött monopóliuma volt a vállalatoknak való hitelnyújtás.

Ma más a helyzet. Kezdjük az aktívaoldallal. A vállalat beteheti a pénzét a bankba, és a közeljövőben módja lesz arra is, hogy válasszon a bankok között. A termékeit megvásároló vállalatoknak kereskedelmi hitel nyújthat.[26] Beruházhat saját üzemébe, vagy létrehozhat leányvállalatot, amelynek tőkéje csak részben tulajdona. Nyújthat tőkehozzájárulást más vállalatokkal vagy intézményekkel közösen alapított új vállalatokhoz. Vásárolhat más vállalatok vagy helyi hatóságok által kibocsátott és a kötvénypiacon forgalmazott kötvényeket. A *19. táblázat* nyújt információt a kötvénypiac nagyságáról.

A passzívák oldalán a helyzet szimmetrikus; csak néhány kiegészítő megjegyzést kell tennünk. 1976 óta a kamatlábakat többször emelték. A közép- és hosszú lejáratú hitelek átlagos kamatlába 1985-ben 13 százalék volt, azaz a reálkamat körülbelül öt százalék. Nincsen perdöntő bizonyíték arra, hogyan reagáltak a

19. TÁBLÁZAT

A KÖTVÉNY HOZZÁFÉRHETŐSÉGE, 1986. MÁJUS

Kötvények	A kötvények összesített névértéke[a] (milliárd forint)	Kamat (százalék)	Viszonylagos méret (százalék)
1. Magánszemélyek által vásárolható kötvények	4,5	7-13	2,0[b]
2. Gazdálkodó szervezetek által vásárolható kötvények	2,0	7-15	9,7[c]

Forrás: 1. oszlop: Az Állami Fejlesztési Bank közlése alapján
2. oszlop: Heti Világgazdaság (1986. 55. o.)

a) Az 1986 májusáig kibocsátott kötvényeket tartalmazza.

b) Összesített névérték / a lakosság takarékbetét-állománya.

c) Összesített névérték / a kint lévő beruházási bankhitel állománya.

vállalatok a kamatláb emelkedésére (Breitner Miklós, 1985, Grósz Tivadar, 1986). Bár az elutasított hitelkérelmek aránya az elfogadottakhoz képest csökkent valamelyest, ma is állandóan túlkereslet van hitelek iránt. A megfigyelők többsége egyetért abban, hogy a beruházási tevékenység hirtelen csökkenését nem kamatpolitikával, hanem főként a nagy beruházási létesítmények engedélyezésébe és végrehajtásába való közvetlen bürokratikus beavatkozással és a hitelkínálat csökkentésével érték el.

Régebben a vállalat számára a központi bank

volt a hitel egyetlen forrása. Ma, ha a vállalatnak tőkére van szüksége, akkor kérhet hitelt az újonnan alapított pénzügyi közvetítők egyikétől is. Ami a kötvényeket illeti, ezeket háztartások is megvásárolhatják, ezzel a pénzszerzés új forrásai nyíltak meg.

A lehetőségek terjedelmes listája kedvezőbb képet sejtet, mint amilyet a valóságos helyzet közelebbi vizsgálatából kapunk. Még mindig sok a formális és informális korlátozás mind az aktívák, mind a passzívák oldalán: véglegesen vagy ideiglenesen befagyasztott betétek, a saját erőből finanszírozott beruházások korlátozása. A lehetőségek nagy része inkább a közeljövőben megvalósuló ígéret, mint már létező tény. Például a vállalatok nem nagyon lelkesek a kötvényvásárlás lehetőségétől; a kötvények száma kicsi. A legtöbb vállalat szívesebben ruházza be megtakarításait saját termelésébe, még akkor is, ha a várható hozadék kisebb, mint amit egy másik vállalat vagy a helyi hatóságok által kibocsátott kötvény után fizetnek.[27]

Háztartások. A háztartások lehetőségei is szélesedtek. A reform előtt a háztartás megtakarított pénzét csak az Országos Takarékpénztárban tarthatta.[28] Szigorú jogi korlátozások mellett vásárolhatott nemesfémet vagy ingatlant is. A reform a lehetőségeket a kötvényvásárlás engedélyezésével bővítette. Ezzel megtették az első lépést az intézményesített kötvénypiac létrehozására. Ez az új lehetőség fontos, de valódi jelentőségét e korai szakaszban még nehéz megítélni.

Ahogyan már említettük, magánszemélyek nyújthatnak kölcsönt más magánszemélyeknek, vagy beruházhatnak „csendestársként" magánvállalkozásokba. Megfelelő jogi védelem nélkül azonban ez igen kockázatos.

Összefoglalva: egy hitel- és tőkepiac halvány körvonalai kezdenek ugyan kirajzolódni Magyarországon, de a gazdaság még messze van az általános „monetizáltság"-tól és attól, hogy a teljesen kifejlődött, jól működő, rugalmas hitel- és tőkepiac intézményei megszilárduljanak.

D) Munkaerőpiac

Míg a tőkepiac felé tett lépések szerények, lényeges az elmozdulás a szabad munkaerőpiac irányába. A közvetlen bürokratikus centralizáció csúcspontján a munkás szigorúan a munkahelyéhez volt kötve. Különböző korlátozások voltak: a munkahely-változtatást adminisztratív módon megtiltották, kivéve, ha az a hatóságok kifejezett utasítására történt; tilos volt a városokban munkát vállalni, hacsak a munkavállalónak nem volt erre külön engedélye, s több árut és szolgáltatást a munkáltatókon, az állami vállalatokon keresztül osztottak el (például a lakásokat, a bölcsődét, az üdülést, az élelmiszert és más fogyasztási javakat).

A reform folyamán az egyén szabad választására vonatkozó első két korlátozást eltörölték. A harmadiknak még léteznek maradványai a la-

káselosztásban, bölcsődei és egészségügyi szolgáltatásban és az üdülésben, de ezek a kötelékek is kevésbé szorosak, mint azelőtt.

Magyarország nemcsak a teljes foglalkoztatottságot érte el, hanem az 1970-es évek elejére a rejtett vidéki munkanélküliséget is sikerült felszívni. Ez jelentős siker. A krónikus, általános munkaerő-túlkeresletet azonban munkaerő-tartalékolás kíséri, és egyes szakmákban és területeken kisebb súrlódásos munkanélküliség is előfordul (Galasi Péter és Szirácz ky György, 1985, Fazekas Károly és Köllő János, 1985/b). A túlkereslet és az adminisztratív kötöttségek megszüntetése vezet a magas felmondási arányhoz: 1982-ben 15,7 százalék volt, míg ugyanebben az évben Csehszlovákiában hét százalék. A munkaerő érzékenyen reagál a különböző vállalatok bérajánlatai közötti és a juttatásokban mutatkozó különbségre, s gyorsan elmozdul a jobb feltételek felé (Fazekas Károly és Köllő János, 1985/a). Ez érvényes az állami szektoron belüli munkaerőmozgásra is. Még inkább igaz az állami és a magánszektor közötti áramlásra. A hivatalos és nem hivatalos magánszektor elvonja a munkaerőt a kevesebbet fizető állami szektortól. A hivatalos magánszektor teljes munkaidőben tud foglalkoztatást kínálni. Az első gazdaságban foglalkoztatottak részt vehetnek a nem hivatalos magángazdaság tevékenységeiben, például esti vagy hétvégi munkaként, vagy pedig illegálisan, a hivatalos munkaidő alatt. Mindenesetre a túl-

munka kifárasztja a munkavállalót, és sok energiáját emészti fel; ennek következtében kevesebb figyelemmel és szorgalommal fog dolgozni főmunkahelyén. Ebben jelentkezik a bürokratikus szabályozás egyik rejtett költsége. Az állami vállalatok béremelési törekvéseit korlátozzák, a hivatalos és még inkább a nem hivatalos magánszektor azonban meg tudja kerülni a korlátozásokat. Ez fájdalmas dilemma; a bérszabályozás egyszerű felszabadítása (deregulálása) nem oldaná meg a problémát, ha az összes többi körülmény – a munkaerő iránti túlkereslet, a gyenge nyereségmotívum, a puha költségvetési korlát – változatlan maradna. Egy ilyen lépés csak erőteljesebb bérnyomás révén érvényesülő inflációs nyomáshoz vezetne (Gábor R. István és Kővári György, 1985, Falusné Szikra Katalin, 1986).

E) Összefoglalás: A társadalmi szektorok együttélése és konfliktusai

Ezzel befejeztük a rendszerbeli változások leírását. A megfigyeléseket a következőkben foglalhatjuk össze.

Magyarországon a gazdaság többszektorú; a tulajdon különböző formái élnek együtt és versenyeznek egymással. A verseny feltételei azonban nem egyenlőek. Bizonyos egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a bürokrácia preferenciaskálája a következő: 1. a nagy állami vállalat; 2. a kis állami vállalat; 3. a mezőgazdasági terme-

lőszövetkezet; 4. a nem mezőgazdasági szövetkezet; 5. a hivatalos magánszektor; 6. a nem hivatalos magánszektor. [29] Ez a rendezés tükröződik a kormány kisegítési akcióiban (az 1., 2. és 3. csoportot, de leginkább az 1. csoportot húzzák ki a bajból) és a hitelnyújtásban (1., 2., 3., 4.). A hivatalos magánszektor csak esetenként részesül e kegyekben; a nem hivatalos magánszektor pedig nem kap semmit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző szektorok viszonylagos helyzete a valóságban is ezt a sorrendet követi. Ismét némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy azonos a sorrend a bajokat és nehézségeket illetően is: a mikrobeavatkozások gyakorisága és intenzitása, a felülvizsgálatok és revíziók, különösen az ár- és bérmeghatározásba való beavatkozás és az adótörvények érvényesítésének szigora ugyanezt a sorrendet követi. Ebben a vonatkozásban a nem hivatalos magánszektornak az az előnye, hogy kívül esik a bürokrácia látókörén. Ez az egyik fontos oka annak, hogy bár kevesebb a hivatalos kedvezmény, mégis sok ember szívesebben dolgozik az állami preferenciaskálán alacsonyabban elhelyezkedő szektorokban.

A bürokratikus és a piaci koordináció minden szektorban szorosan összefonódott. Minél alacsonyabban vagyunk az állami preferenciaskálán, annál nagyobb a piaci koordináció szabadsága. Ez nem szükségképpen azért van így, mert a bürokrácia szántszándékkal megadja ezt a sza-

badságot, hanem legalábbis részben azért, mert kevésbé képes néhány ezer gazdasági egységre vagy néhány millió egyénre ugyanazokat a módszereket alkalmazni, mint néhány száz nagyvállalatra. A hivatalos és nem hivatalos magánszektor sem működik azonban „szabad" piacon; a bürokrácia szabályozza a legalitás határait, és sok egyéb eszköze is van a beavatkozásra és korlátozásra.

A különböző szektorok között nemcsak az egymás kiegészítésének érzése, de rivalizálás, sőt összeütközések is vannak. Sok elosztási folyamatban az állami preferenciaskálán alacsonyabban lévő szektorok hátrányban vannak, kiszorítják őket a skálán magasabban elhelyezkedők. Ugyanakkor ugyanezek az alacsonyabb preferenciájú szektorok sikeresen szoríthatják ki az állam kedvenceit a piaci versenyben. A legfontosabb példát, a szűkösen rendelkezésre álló munkaerő megszerzéséért folytatott versenyt, az előzőekben már említettük.

Röviden: a magyar gazdaság a közvetett bürokratikus irányítás alatt működő állami szektor és a piacorientált, de erős bürokratikus korlátozások mellett működő nem állami szektor szimbiózisa. Az élet sokféle síkján állandósult a társadalmi szektorok együttélése és összeütközése.

A piaci szocializmus eszméje összekapcsolódik azzal a várakozással, hogy a szocialista gazdaság „piacosítása" megteremti a kereslet és a kínálat egyensúlyát. A reform kiemelkedően fontos próbája, hogy vajon Magyarországon létrejött-e ez az egyensúly, vagy fennmaradtak a korábbi, tervutasításos gazdaságra jellemző feszültségek és egyensúlyhiányok, vagy pedig megjelentek-e mások.

A) A klasszikus hiánygazdaság

A klasszikus, reform előtti rendszert Magyarországon krónikus hiányok jellemezték, s ugyanez jellemző a többi szocialista gazdaságra is. Az erről szóló első tanulmányok Kornai János (1957), Franklyn D. Holzman (1960) és Herbert S. Levine (1966) művei voltak. A hiány jelenségét és oksági magyarázatát részletesebben elemzi a szerző *A hiány* (1980) című könyvében. Sok piacon gyakori a túlkereslet, ez sorban állással, a kevésbé keresett, de rendelkezésre álló termékekkel való kényszerhelyettesítéssel, a vásárlások kényszerű elhalasztásával és kényszermegtakarítással jár együtt. A hiányjelenségek a fogyasztók és a termelők (ez utóbbiak számára input-vásárlói minőségükben) számára egyaránt kínosak. Túlkereslet mutatkozik beruházási javak, deviza és az iparosodottabb szocialista or-

ságokban a munkaerő iránt is. Ennek hatásai továbbgyűrűznek: az inputok hiánya szűk keresztmetszeteket hoz létre, ami akadályozza a termelést, és hiányokat okoz másutt. A szállítások megbízhatatlansága az inputok halmozásához vezet. A hiány hiányt teremt.[30]

A krónikus hiány nem zárja ki a nem kihasznált erőforrások, túlságosan nagy kapacitások és a túl nagy készletek megjelenését. Épp ellenkezőleg, a hiány hozzá is járul a szükségtelen feleslegek kialakulásához, egyrészt a túlzott készletgyűjtés miatt, másrészt azért, mert a gyakori szűk keresztmetszetek következtében a komplementer termelési tényezők kihasználatlanok maradnak.

A krónikus hiány rontja a fogyasztók jólétét; a vásárló frusztráltnak érzi magát a kielégítetlen kereslet és/vagy a rendelkezésre álló kínálathoz való kényszerű alkalmazkodás miatt. Ez az eladó uralmát jelenti a vásárló felett, akit gyakran megszégyenítenek és durván bánnak vele. A termelésben a kínálat zavarai és az input-output kombinációk rögtönzött, kényszerű helyettesítése rontja a hatékonyságot. Az eladónak biztos a piaca, és a vásárló hajlandó feltétel nélkül elfogadni, amit kap. Ebből fakad a hiány legrombolóbb következménye: nincs ösztönzés a minőség javítására és a termékinnovációra.

A krónikus hiány egy sor tényező közös eredménye.

A makropolitika restriktív törekvései ellenére

maga a rendszer alakítja ki a kereslet elszaladásának tendenciáját. A legerősebb az úgynevezett *beruházási éhség*, a beruházási források iránti kielégíthetetlen kereslet. Az éhség a hierarchikus szabályozás minden szintjén megjelenik, a legfelső szinttől kezdve, ahol a politikusok és tervezők magas növekedési ütemre törekszenek, egészen a vállalati és az üzemvezetőkig, akik szintén terjeszkedni akarnak. Ez szorosan összefügg a „puha költségvetési korlát" szindrómával, amit a III/*C)* részben tárgyaltunk. Mivel a beruházás esetleges sikertelensége nem fenyeget súlyos következményekkel, az igénylők önkéntesen alig korlátozzák a beruházási források iránti - azaz a beruházási engedélyek, támogatások és hitelek iránti - keresletüket. Ha a döntéshozó költségvetése nem szigorúan korlátozott, akkor a terjeszkedés vágya is korlátlan lesz.

A beruházásokért folyó roham azokban az időszakokban intenzívebb, amikor a központi gazdaságpolitika agresszívebben gyakorol nyomást a felgyorsított, erőltetett növekedésért. A központi gazdaságpolitika ebből a szempontból lüktető; az engedő és visszafogó periódusok, lassítások és gyorsítások váltakoznak és okoznak ciklikus ingadozásokat (Bauer Tamás, 1978, 1981, Soós K. Attila, 1975, Lackó Mária, 1980, 1982).

A félkész termékek iránti keresletet növeli a készletfelhalmozás előzőekben már tárgyalt tendenciája. A vásárló nem ragaszkodik ahhoz,

hogy pontosan akkor és azt kapja, amire szüksége van. Mindent hajlandó megvásárolni, amit valamikor a jövőben majd használni tud.

A termelők kereslete az importált félkész termékek és részegységek iránt nagyon nagy. Ennek ellensúlyozására a központi gazdaságpolitika erőlteti az exportot. A külföldi gazdaságokban az importálók kereslete korlátozott.[31] A szocialista országok külkereskedelmi vállalatai mégis hajlandók alacsonyabb áron eladni, csak azért, hogy növeljék az exportból származó kemény devizabevételeket. Ha a dömping belföldön veszteségekhez vezet, ezt a puha költségvetési korlát sokféle lehetősége révén fedezik. Más szavakkal: az állami külkereskedelmi szektor kereslete a termelők exportálható árui iránt csaknem korlátlan, s ez az elszaladó összes kereslet további eleme.

A háztartásoknak kemény a költségvetési korlátjuk; a klasszikus szocialista rendszerben jövedelmük szigorú központi ellenőrzés alatt állt. Ezért a háztartások túlkereslete a makrokereslet szabályozásának – elsősorban a bérpolitika és fogyasztói árpolitika – függvényében vagy megjelenik, vagy nem. Vannak olyan országok, ahol bizonyos időszakokban a háztartások túlkereslete az összkereslet elszaladásának fő forrása (például Lengyelországban a legutóbbi öt-tíz évben).

A relatív árak torzítanak. Sok áru és szolgáltatás ára abszurdan alacsony, másokat ingyenesen osztanak szét, ami csaknem kielégíthetetlen keresletet hoz létre.

A rendszer alkalmazkodási jellemzői sok okból gyengék. Ez érvényes a rövid távú alkalmazkodásra: az input-output kombinációk gyors megváltoztatásához a termelés minden pontján, minden egymást kiegészítő termelési tényezőből mozgósítható tartalékokra van szükség. Ha egy vagy több termelési tényezőből hiány van, akkor a szűk keresztmetszetek lehetetlenné teszik a rugalmas alkalmazkodást. A hosszú távú alkalmazkodás is lassú. A vállalkozóknak szükségük lenne olyan tartaléktőkére, amellyel az előre nem látható lehetőségeket használhatnák ki. Az ellenállhatatlan beruházási éhség azonban eleve minden beruházási forrást leköt. A beruházható források gyors, decentralizált alkalmazkodását akadályozza a nettó jövedelem nagy koncentrációja a központi költségvetésben, a beruházási létesítmények bürokratikus engedélyezése és a tőkepiac hiánya.

Az alkalmazkodás a motivációtól is függ. A termelő-eladó ellentmondásos helyzetben van. Egyfelől nem lehet közömbös a kielégítetlen fogyasztók sürgetésével szemben, akiket sokszor főhatóságuk is támogat. Másfelől érdekében áll a hiány fenntartása, hiszen ez a kibocsátási oldalon könnyebbé teszi az életét; nem kell nagy figyelmet fordítania a minőségre, a szállítási határidőkre és a költségekre.

A hiányt okozó különböző tényezők viszonylagos súlya vitatott (Soós K. Attila, 1985, Szabó Judit, 1985, Stanisław Gomulka, 1985, Kornai

János, 1985/a, b). Abban azonban általános az egyetértés, hogy a krónikus hiány magyarázatában mindezek a tényezők fontos szerepet játszanak.

A III/*A) B)* és *C)* részben tárgyalt problémák - a közvetlen bürokratikus irányítás, a puha költségvetési korlát, a gyenge árérzékenység - és a fentiekben, a krónikus hiány okaival és következményeivel foglalkozó érvelés szorosan összefügg. Pontosabban: ugyanannak a rendszernek egymásra ható tulajdonságairól van szó. A krónikus hiány szükségszerű következménye a bürokratikus koordináció által dominált, a piaci koordinációt pedig csaknem teljesen kizáró rendszernek. Ugyanakkor a hiány elengedhetetlen a tervutasításos rendszer legitimációjához („a jegyrendszerre, a beavatkozásra, a szigorú tervezésre a hiány miatt van szükség"), az ösztönzéshez („termelj többet, hiszen a termékedet türelmetlenül várja a vásárló") és az adaptáció csikorgó gépezetének kenéséhez (a rossz minőség, a megbízhatatlan szállítás és a kereslethez való rossz alkalmazkodás ellenére minden terméket elfogadnak).

B) A hiány fennmaradása és kiküszöbölése

Magyarország elmozdult a klasszikus hiánygazdaság állapotából. A változás lényeges területeken kézzelfogható. Minden megfigyelő egyetért abban, hogy az élelmiszerek és egyes ipari fo-

gyasztási cikkek kínálata Magyarországon lényegesen jobb, mint a többi kelet-európai gazdaságban. 1985–86 telén, e tanulmány írása idején a magyar háztartásokat ellátják elektromos energiával és fűtéssel, míg Romániában és Bulgáriában drasztikus intézkedésekkel kényszerítették ki az energiafogyasztás csökkentését.

A javulás jól látható jelei ellenére a helyzet bonyolult, ezért alapos vizsgálatot igényel. Olyan területekre összpontosítjuk figyelmünket, ahol a hiány fennmaradt. Kezdjük a *fogyasztási javak és szolgáltatások* áttekintésével.

Kizárólag állami szervezetek által, ingyenesen vagy névleges áron nyújtott szolgáltatások.[32] A legfontosabb ezek közül az egészségügyi ellátás. Csaknem kielégíthetetlen a túlkereslet: hosszú a kórházi beutalásra való átlagos várakozási idő (kivéve a sürgősségi ellátást), a kórházak és klinikák túlzsúfoltak, a vizsgálatokra kevés idő jut stb. Létezik legális magánpraxis, de csak rendelőbeli vizsgálatokra. A hiányt az orvosoknak és az egészségügyi személyzetnek fizetett nagy hálapénzek kísérik.

Kizárólag állami monopóliumok által, effektív áron nyújtott szolgáltatások. Erre a legfontosabb példa a telefonszolgáltatás. Ezen a területen igen nagyok a hiányok. A telefonvonalak száma évi 4,5 százalékkal, a telefonvonalra várók száma évi 7,6 százalékkal növekedett az elmúlt 25 évben. Az átlagos várakozási idő egyre hosszabb; minden egyebet azonosnak véve, pillanatnyilag

körülbelül tizenöt év. A hálózatot túlzottan kihasználják: a hívónak várakoznia kell vonalra, a vonalak csaknem állandóan foglaltak, és a mellékapcsolás is gyakori.

Kettős rendszer által nyújtott javak és szolgáltatások. Itt a legfontosabb példa a lakás. A legtöbb városi bérház állami tulajdonban van, és a bérleti díj olyan alacsony, hogy az építési és fenntartási költségeknek csak igen kis töredékét fedezi. Bár az állami lakást igénylők sorába való beállás jogát szigorúan korlátozták (jövedelemre és családra vonatkozó jogosultsági normákat állapítottak meg), a fővárosban még mindig jó néhány év a várakozási idő. A másik alrendszerben magántulajdonban lévő szövetkezeti házak, a tulajdonos által lakott családi házak és albérletek vannak. A magánszektorban igen magasak az árak és a bérleti díjak. A piac működik ugyan, de sok a súrlódás, és kevés az ingatlanügynök (Dániel Zsuzsa, 1985).

A kettősség másik példája az autók elosztása. Az új autók kínálata egy állami vállalat monopóliuma. Az átlagos várakozási idő két-három év. A hiányt fenntartó kínálati reakciók figyelhetők meg. Ha a kereslet növekedését áremelés tartja vissza, akkor a hatóságok és az autókat forgalmazó monopólium a kínálatot is visszatartja (Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit, 1984, Tibor Ágnes, 1984). Az új autóknak körülbelül egytizedét kivételezett fogyasztóknak adják el, soron kívül. A másik szektor a használt autók

magánpiaca. Itt a kereslet és a kínálat határozza meg az árakat.

Importált fogyasztási javak. Ezek nagy többségét állami vállalatok hozzák be és forgalmazzák. A kínálat szeszélyes. Bizonyos esetekben egyensúly vagy túlkínálat is előfordul. Néha felkeltik a keresletet azzal, hogy bevezetnek egy új nyugati cikket, majd a behozatal megszűnik, s emiatt hiány keletkezik. Kiegészítő szerepet játszik a magyar turisták behozatala: az általuk behozott (sokszor becsempészett) árukat a nem hivatalos piacon árulják.

A különböző társadalmi szektorok - köztük a hivatalos és nem hivatalos magánszektor - által párhuzamosan termelt és forgalmazott javak és szolgáltatások. Sokféle helyzet létezik. A legjellemzőbb, hogy egy-egy nagyobb aggregált termékcsoport piacán egyensúly van. Például az, hogy az üzletekben megfelelő mennyiségű cipő vagy hús és húskészítmény van, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a keresletet kielégítették: gyakran előfordul, hogy a fogyasztó nem találja meg azt a fajta cipőt vagy azt a húskészítményt, amit keres, ezért meg kell békülnie a kényszerhelyettesítéssel. Túl nagy készletek és üres polcok egymás mellett létezhetnek. Az eladó magatartását illetően vannak olyan piacok, ahol egészséges verseny bontakozott ki, odafigyelnek a fogyasztó igényeire. Máshol, ahol a hiány továbbra is jellemző, a magáneladó viselkedésében is felfedezhetjük az eladók piacának minden jól ismert jellemzőjét: udvariatlan, megpróbál csalni stb.[33]

Ami a *termelőeszközöket* illeti, a hiány elég gyakori. A vállalatoknak nem kell az energiaellátás radikális csökkentését elszenvedniük, mint több más kelet-európai országban, vagy mint Magyarországon az 1950-es évek elején. Inkább a szállítások megbízhatatlansága okoz veszteségeket. Ez különösen igaz az importált félkész javakra, ahol a kínálat hiánya nagy bajokat okozhat a termelésben (Gács János, 1982). Létezik egy megvilágosító erejű mutató: a készletek szerkezete. A hiánygazdaságban a vállalatok az input oldalon halmoznak fel készleteket, és outputjaik könnyen eladhatók: ezért az inputkészletek aránya az outputkészletekhez képest elég magas. Viszont olyan gazdaságban, ahol az értékesítési nehézségek a jellemzőek, ennek ellenkezője igaz (Fábri Ervin, 1981, Chikán Attila, 1981, 1984). A *20. táblázat* azt mutatja, hogy a magyar állami termelési szektor még közelebb van az eladók piacán jellemző állapothoz, mint a vevők piacához.

Ahogy már említettük, a hitelek - különösen a hosszú távú beruházási hitelek - iránt általános túlkereslet van. A hitelkereslet nyomása még erősebbé vált, mert az 1970-es évek végén visszafogták a hitelkínálatot. Ez a visszafogás általános makroalkalmazkodási program része volt, amelynek célja az, hogy Magyarország helyzetét a nemzetközi pénzügyi piacokon megerősítse. Az erőteljes központi beavatkozás nyomán a beruházási tevékenység és a beruházási javak iránti kereslet csökkent.

20. TÁBLÁZAT

NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS:
KÉSZLETÖSSZETÉTEL A FELDOLGOZÓIPARBAN

Ország (a megfigyelés éve)	Az input készletek az output készletek arányában	
	legalacsonyabb	legmagasabb
	arány	
Ausztria (1975-76)	1,04	1,07
Kanada (1960-75)	1,06	1,40
Nagy-Britannia (1972-77)	1,20	1,56
Magyarország (1974-77)	5,72	6,38
Magyarország (1978-84)	4,90	5,25

Forrás: 1-4. sor: Chikán Attila (1981. 46. o.)
5. sor: KSH 1979. 190. o.; KSH 1980. 194. o.; KSH 1981. 198. o.; KSH 1982. 134. o.; KSH 1983. 127. o.; KSH 1984/*a*, 130. o.; KSH 1985/*a*, 128. o.

Megjegyzés: Az input készletek a vásárolt anyagokat és fogyóeszközöket tartalmazzák, az output készletek kategóriájába pedig az árukészletek és a késztermékek sorolódnak.

Összefoglalva: Magyarország ma kevésbé hiánygazdaság, mint a reform előtt, és vannak olyan részei a gazdaságnak, amelyek képesek voltak bizonyos fokig megszabadulni a kínzó hiányoktól. A változás inkább a különböző szektorok közötti arányok módosulásának, mint a meghatározó állami szektoron belüli változásoknak tulajdonítható. A hivatalos és nem hivatalos ma-

gánszektor jelentős szerepet játszik az állami szektor által hagyott rések betömésében. A hiányokat azonban ennek ellenére sem küszöbölték ki, az okok nagy része ugyanis nem tűnt el.[34] Létezik egy ördögi kör: a recentralizáció hozzájárul a hiányok létrehozásához, s a hiányok elősegítik a recentralizációs tendenciákat.

C) Infláció

A *21. táblázatból* kiderül, hogy az infláció az utóbbi évtizedben felgyorsult.[35] Széles körben osztják azt a véleményt, hogy Magyarországon az infláció gyorsulását a reform okozta. Bár van benne némi igazság, ez a nézet túlságosan egyszerűsít. A reform kezdete előtt az árakat és a béreket szigorúan, központilag szabályozták, s hosz-

21. TÁBLÁZAT

AZ INFLÁCIÓ MÉRTÉKE
NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Ország	A fogyasztói árindex évi átlagos növekedési üteme (százalék)			
	1959–67	1967–73	1973–78	1978–84
Ausztria	4,8	4,9	6,8	5,2
Finnország	4,8	6,6	13,8	9,2
Portugália	3,4	9,3	22,1	22,9
Spanyolország	4,1	6,8	18,8	13,9
Magyarország	1,0	1,6	3,9	7,5

Forrás: Egyesült Nemzetek Szervezete (1970. 524–529. o.), (1979. 690–696. o.), (1983/*b*, 200–206. o.), (1985/*b*, 220–224. o.)

szabb időszakra rögzítették. A vállalatok nem voltak különösebben érdekeltek a nyereségben, ezért nem is nagyon kívánták az árakat emelni. Valamelyes kúszó infláció azonban már jóval az első reformintézkedések előtt is volt (a hivatalos árindexekben ez nem tükröződött eléggé). Igaz, hogy a reform sok területen enyhítette az ár- és bérszabályozást, és valamelyest erősítette a vállalatok érdekeltségét a magasabb nyereségben. Ezek a tények azonban nem elegendőek ahhoz, hogy teljes magyarázatot nyújtsanak az infláció gyorsulásához; más magyarázó tényezők is működnek.

Először is, az utóbbi néhány évben a központi kormányzat a megszorító takarékossági program eszközeként tudatosan használt inflációs intézkedéseket. Magyarországnak komoly problémákat okoz eladósodottsága és a külkereskedelmi cserearányok romlása; ezért a döntéshozók elhatározták, hogy a kereskedelmi mérleget a deficit állapotából mindenáron a többlet irányába kell fordítani. Az efféle váltás feltétele, hogy a belföldi fogyasztás csökkenjen, vagy legalább ne növekedjék. Ezért egy sor alapvető fogyasztási cikk és szolgáltatás árát kormányzati rendeletekkel újra és újra felemelték, s ezt részben ellensúlyozni akarva, nominális béremelést határoztak el. A tudatos központi ár- és béremelések mozgásba hozták az egész árszínvonalat, ideértve a hivatalos és nem hivatalos magánszektor árait és béreit is.[36] A III/*B)* részben bevezetett termino-

lógiát használva, azt láthatjuk, hogy nem a rendszer, hanem a *politika* változása a fő ok. Hasonló politikát alkalmaztak a reform előtti időszakban is, például az 1950-es évek elején, amikor a hirtelen áremelések eszközét használva, az életszínvonalat szándékosan alacsonyan tartották.

A központi gazdaságpolitika ebben a vonatkozásban ambivalens. Miközben a központilag elhatározott áremelések inflációs folyamathoz vezetnek, hivatalos nyilatkozatokban támadják a vállalatokat és a magánszektort, amiért felfelé nyomják az árakat, és hogy nyerészkednek. Hasonló ambivalenciát mutat jó néhány, a reformot támogató kutató is. Úgy gondolják, hogy az infláció – feltéve, hogy nem túlságosan gyors – támogathatja a reformot, mert segítségével könnyebben kiigazíthatók a torz relatív árak és bérek. Tulajdonképpen ugyanez az érv jelenik meg az ármelések egy részét indokló hivatalos nyilatkozatokban is. Más közgazdászok (köztük a szerző is) úgy érzik, hogy a részleges, elhúzódó áremelésekkel Magyarország veszélyes útra tért. Minden részleges áremelésnek vannak tovagyűrűző hatásai a termelési költségekre és/vagy a megélhetési költségekre is. A felfelé irányuló részleges árkorrekciók soha be nem fejezhető sorozata mozgásba hozza az ár-költség-bér-ár spirál *dinamikus folyamatát* (Csoór Klára és Mohácsi Piroska, 1985). Ez sokat árthat a decentralizáció lényegének: az árakra és nyereségre alapozott racionális kalkulációnak és a pénzügyi fe-

gyelemnek. A rossz hatékonyságot kényelmesen el lehet fedni azzal, hogy a költségnövekedést a vásárlóra hárítják.

Még egy utolsó megjegyzés a hiány, az infláció és a reform kölcsönhatásáról. A hiány, a gyorsuló infláció, a kereskedelmi mérleg hiánya, az eladósodás növekvő terhei, a likviditási zavarok vagy bármely más típusú feszültség jó mentség a recentralizációra. Legitimációt teremt a piaci erők elnyomásához, a szoros ellenőrzés és irányítás megerősítéséhez, a formális és informális beavatkozásokhoz és a termelőeszközök elosztásához. Ez csapda, mert a recentralizáció megszilárdítja azokat a mély, rendszerből fakadó okokat, amelyek e bajok nagy részét előidézik. Vannak esetek, amikor a recentralizációt ünnepélyes ígéretek kísérik, hogy az intézkedések csak átmenetiek, és csak addig lesznek érvényben, amíg baj van. A baj az, hogy az átmeneti bürokratikus intézkedések állandósulnak, mert a nehézségek rendszerbeli alapjait állítják helyre.

D) Külső egyensúlyhiány

A fizetési és a kereskedelmi mérleg egyensúlyhiánya nem rendszerspecifikus jelenség; sok nem szocialista gazdaság is hasonló problémákkal küzd. Ami ebben a tanulmányban különös figyelmet érdemel, az néhány, Magyarországot jellemző kapcsolódás egyfelől a külső egyensúlyhiány, másfelől a rendszerbeli változások és a makropolitika között.

Magyarországon belül és az országon kívül is állandóan folyik a vita a külső egyensúlyhiányok okairól. Vajon a külső körülmények romlása (romló cserearány, a nyugati importőrök erősödő protekcionizmusa, nehezedő külföldi hitelfelvételi lehetőségek, növekvő kamatok) vagy a változó feltételekhez való késedelmes és nem eléggé hatékony alkalmazkodás miatt következnek be a bajok? Senki nem tagadja, hogy mindkét tényezőcsoport szerepet játszott; a vita viszonylagos súlyukról folyik. A szerző azokhoz csatlakozik, akik a magyarázó tényezők második csoportjára – azaz a külső világ változásaihoz való magyar alkalmazkodás gyengeségeire – helyezik a hangsúlyt.

A *22.* és *23. táblázatban* bemutatott idősorokban a fordulópont 1973–74, az első olajsokk. Ez előtt a magyar növekedési ütem eléggé hasonló volt az európai piacgazdaságokéhoz. (Mint egy korábbi táblázatban is, a kis minta olyan országokból áll, amelyek fejlettségi szintben közel állnak Magyarországhoz.) Szembeötlő azonban a különbség az olajválságra adott válaszban. Míg a tőkés gazdaságok az olajárrobbanást követően stagflációba és recesszióba süllyedtek, Magyarország tovább haladt az erőltetett növekedés útján. A növekedésre való törekvés megszakítás nélkül folytatódott; külföldi hiteleket könnyen lehetett szerezni. Az adósság felhalmozódása két szorosan összefonódó tényező következménye: a bármi áron végbemenő, szüntelen növekedést

22. TÁBLÁZAT

A NÖVEKEDÉS MUTATÓI MAGYARORSZÁGON, 1957-1984

Megnevezés	Évi átlagos növekedési ütem (százalék)			
	1956-1967	1967-1973	1973-1978	1978-1984
	összehasonlító áron			
Nemzeti jövedelem	7,2	6,1	6,2	1,3
Beruházás	10,4	7,0	7,8	−3,0
Egy keresőre jutó reálbér	3,9	3,1	3,2	−1,4
Egy főre jutó fogyasztás	4,4	4,6	3,6	1,4

Bruttó konvertibilis adósságállomány	1971-1973	1973-1978	1978-1984
Forintalapon	13,8	20,0	9,1
USD-alapon	23,8	26,8	2,6

Forrás: 1. sor: KSH 1985/*a*, 3. o.
2. sor: KSH 1985/*a*, 4. o.
3-4. sor: KSH 1985/*a*, 17. o.
5. sor: Magyar Nemzeti Bank

célul kitűző makropolitika és a valódi decentralizáció hiánya, azaz a gazdaság megreformálásában mutatkozó következetlenség. Ebben a vonatkozásban nehéz a „rendszert" és a „politikát" szétválasztani. A rendszer tökéletlen változása a hierarchia minden szintjén termeli (vagy legalábbis intenzívebbé teszi) az expanziós politikát. A vállalatokat a költségvetési korlát puhításával és a hazai relatív árak megfelelő változtatásának halogatásával védték meg a nyugati piac összehúzódásából és a cserearány romlásából

adódó veszteségektől.[37] Ez ékesen bizonyítja, hogy az állami szektor reformja felületes maradt: a nemzet súlyos problémáit nem „decentralizálták" a vállalatok szintjéig, következésképp a vállalatok nem kényszerültek az új világgazdasági helyzethez alkalmazkodni. Ahelyett, hogy az új beruházások indításában mérsékletet tanúsítottak volna, és alaposan válogatott, a külső kereslet új szerkezetéhez jól alkalmazkodó létesítményekbe fogtak volna, a válogatás nélküli beruházási éhség tovább folytatódott, s ezt az erőltetett növekedés makropolitikája még bátorította is.

Végül is, hosszú késlekedés után a makropolitika választ adott az ország külső helyzetéből adódó veszélyekre. Hirtelen fékeztek: a beruhá-

23. TÁBLÁZAT

AZ ÉPÍTÉSI TEVÉKENYSÉG NÖVEKEDÉSI ÜTEMEINEK NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Ország	Évi növekedési ütem (százalék)		
	1967-73	1973-78	1978-81
Ausztria	5,5	1,0	0,0[a]
Finnország	3,9	1,1	1,8
Portugália	8,9	0,9	-
Spanyolország	5,9	−2,1	−1,9
Magyarország	6,6	5,7	−0,6

Forrás: Egyesült Nemzetek Szervezete (1979. 365-368. o.), (1983/*a*, 827-830. o.), (1985/*a*, 828-829. o.)

Megjegyzés: Az építési tevékenységet a beruházási tevékenység helyettesítőjeként használjuk.

a) Az Ausztriára vonatkozó utolsó időszak: 1979-1980.

zások radikális csökkentését megszorító intézkedések, és ahogy már említettük, a reálbérek csökkentése kísérte. Ez megint csak főként központi politikai intézkedés volt, és az is maradt. Nem következett be a decentralizált gazdasági szereplők mennyiségi és árjelzésekre adott piaci reakciója (külső mennyiségi és árjelzések hazai jelzésekre való átalakítása révén). Pontosabban: ez a fajta decentralizált jelzésrendszer csak elhanyagolható szerepet játszik. Inkább a recentralizáció, az importhelyettesítés és a drága exporterőltetés érdekében újjáéledő adminisztratív beavatkozás eredményeként oldódtak meg a kereskedelmi egyensúlyhiányból és a nemzetközi likviditási zavarokból eredő legégetőbb problémák. Magyarország kereskedelmi mérlege javult: hitelképessége a többi szocialista országhoz és a fejlődő országokhoz képest példamutató. A külső egyensúlyzavarok mélyebb okai azonban tovább élnek. A közvetlen és a közvetett bürokratikus szabályozás egyaránt képtelen a finom hangolásra. A rendszernek nem lehet két arca: merevség, késedelmes szállítás, lassú innováció és technikai haladás a hazai piacon - és mindezek ellenkezője a külföldi fogyasztó számára. Hatékony külkereskedelmet csak a reformfolyamatban elért áttörés biztosíthat (Paul Marer, 1981, Béla Balassa és Laura Tyson, 1983, Köves András és Obláth Gábor, 1981).

E) Egyéni választás és elosztás

A tanulmány leíró részeinek végéhez értünk. Mielőtt a „víziók" tárgyalását elkezdenénk, még egy problémát fel kell vetnünk. Hogyan érintik a rendszerbeli változások és a fennmaradó vagy újonnan keletkező feszültségek és egyensúlyzavarok az állampolgárt? A 22. táblázatból kiderül, hogy a reálfogyasztás egy ideig szemmel láthatóan növekedett, ezt azonban lassulás követte. Az előző részben rámutattunk, hogy a lassulást nem lehet a reform számlájára írni. Ez a külső körülmények romlásának, gazdaságpolitikai hibáknak és a rendszerbeli változások következetlenségéből fakadó gyenge alkalmazkodásnak a szerencsétlen egybeesésével magyarázható. Többet kell azonban mondanunk az élet minőségének különböző vonatkozásairól (nem a hivatalos statisztikákban regisztrált reálfogyasztásról): az egyéni választás jogáról.

Ennek tárgyalását kizárólag a gazdasági vonatkozásokra korlátozzuk; a választás politikai, kulturális és morális dimenziói nem képezik a tanulmány tárgyát. Még egy megszorítás: a gazdasági választás szabadsága nem egyszerűen „igen" vagy „nem", hanem fokozatok kérdése. Vessünk egy pillantást a gazdasági választás szabadságfokában bekövetkezett változások különböző vonatkozásaira.

A klasszikus tervutasításos gazdaságban a háztartás költségvetési korlátján belül választha-

tott a piacon kapható javak és szolgáltatások között. A helyzet azonban több okból is igen távol volt a fogyasztói szuverenitástól.[38] A teljes fogyasztás nagy részét nem piaci csatornákon keresztül, bürokratikus módszerekkel, béren kívüli juttatásként osztották szét. Ami a piacra került részt illeti, itt a krónikus hiány miatt a vásárló nem azt vette, amit akart, hanem amit kapott. Az állandóan visszatérő kényszerhelyettesítés a gazdasági szabadság megsértése. Az árak nem tükrözik a relatív szűkösséget, és a kínálat nem reagál az árakra. A fogyasztó választása csak igen gyengén hatott a kínálat szerkezetére. A hatás ellenkező irányú volt; az önkényesen megállapított relatív fogyasztói árak formálták a keresletet.

A megtakarítások egy részét a hiány kényszerítette ki; még a kényszerhelyettesítés után is maradt gyakorlatilag elkölthetetlen pénz. Nem volt lehetőség különböző betegségi, illetve nyugdíjbiztosítások közötti választásra; ezeket bürokratikus rendelkezésekkel teljesen intézményesítették. A megtakarításokat nem lehetett termelő beruházás céljára felhasználni.

Az egyén választási lehetősége korlátozott volt a munkáját illetően is. Nem kellett a munkanélküliség nehézségeitől szenvednie, viszont foglalkozásválasztását, ha nem is írták elő, de legalábbis az előírt irányba „terelték". A munkahelyet sok esetben kijelölték, és a más munkahelyre való mozgást adminisztratív tiltásokkal nagymértékben korlátozták.

A magyar reform nagy eredménye a választási lehetőségek jelentős kiterjesztése. A reform nagy hiányossága pedig az, hogy ebben nem ment elég messzire.

A fogyasztó választási lehetőségei nagyobbak. A hiány kevésbé intenzív és kevésbé gyakori, de még mindig létezik. A bürokratikus módon elosztott javak és szolgáltatások köre szűkebb, de nem szűnt meg teljesen. Vannak olyan javak és szolgáltatások, ahol az árak a fogyasztók jelzéseit közvetítik a gyártóknak, akik a kínálat változtatásával reagálnak a jelzésekre. Ez a kapcsolódás azonban csak bizonyos területeken működik, különösen ott, ahol a fogyasztókat a nem állami szektor szolgálja ki, de a piac működése még itt is torz. A gazdaság többi részében a kínálat szerkezetét a hatások különös kombinációja szabályozza: részben a jól megfontolt tervekkel alátámasztott, indokolt védelem, amely a társadalom általános, hosszú távú érdekeit az individualista és rövidlátó döntésekkel szemben védi, továbbá az önkényes paternalisztikus bürokratikus beavatkozás a fogyasztó szabad választásába[39], a fogyasztó döntéseinek befolyása, végül tisztán véletlen hatások is.

A megtakarításokra és beruházásokra vonatkozó választási lehetőségek halmaza is növekedett. A legfontosabb változás az, hogy az egyének beruházhatnak saját lakásukba, ahelyett, hogy passzívan várakoznának a bürokratikus kiutalásra. Igaz viszont, hogy egy magánház vagy egy

öröklakás felépítése a bürokratikus akadályok, a hiányok és a hitelek szűkössége miatt hatalmas áldozatot követel. Vannak a pénzkészletek tartásának új lehetőségei is, bár az alternatívák száma még kicsi. Még mindig kevés a választási lehetőség a betegségi és nyugdíjbiztosításban.

Az egyénnek sokkal nagyobb a választási szabadsága foglalkozását és munkáját illetően. A munkahely-változtatás adminisztratív korlátait megszüntették. A legfontosabb új lehetőséget a hivatalos és nem hivatalos magánszektornak adott ösztönzés teremtette. Azoknak, akik úgy érzik, hogy rendelkeznek vállalkozói képességekkel, van némi (elég szerény) lehetőségük ezek kihasználására. Azok, akik a magasabb fogyasztási szint kedvéért hajlandók többet dolgozni, beléphetnek a második gazdaságba. Tardos Róbert (1983) tanulmánya bemutatta, hogy a reálbérek stagnálására és csökkenésére reagálva a családok 47 százaléka választotta az első és második gazdaságban végzett többletmunkát, mert fenn akarták tartani az életszínvonalukat. A választási lehetőségek halmaza a súrlódások és az adminisztratív határok miatt itt is elég korlátozott.

Az egyéni választás szabadságának problémája szorosan kapcsolódik a jövedelemeloszláshoz. A reform előtti rendszer az egyéni választás szűk lehetőségeit egyfajta egalitariánus tendenciával kapcsolta össze. Az állami és szövetkezeti szektor alkalmazottainak jövedelemkülönbségei cse-

kélyek voltak, bár az eloszlás sohasem volt tökéletesen egalitariánus. A bürokráciában magasabb szinten állóknak voltak privilégiumaik, ha nem is annyira magasabb bérek, mint inkább juttatások formájában: szolgálati kocsijuk, jobb lakásaik, jobban ellátott külön boltjaik voltak, külön kórház és üdülő járt nekik stb.

Ahogyan korábban már említettük, a magyar gazdaságban teljes foglalkoztatottság és munkahelybiztonság volt. Az utóbbi vitatott kérdés; vannak közgazdászok, akik negatív mellékhatásait mutatják ki a munkamorálban és a nem hatékony termékek termelésének fenntartásában. Az első gazdaságban a jövedelemkülönbségek enyhén csökkenő irányzatot mutatnak, amint ezt a *24. táblázat* igazolja. Vannak, akik úgy vélik, hogy ezt a tendenciát ellensúlyozta a második gazdaság gyors növekedése, s talán az egyenlőtlenséget is növelte valamelyest, de e sejtések igazolására nincsen megbízható bizonyíték. Alapos tanulmányok (Kolosi Tamás, 1980, Szelényi Iván, 1983) mutatják be, hogy Magyarországon az egyenlőtlenség tekintetében ma nem érvényesülnek sem a reform előtti klasszikus szocialista rendszerre, sem a tőkés gazdaságokra jellemző sajátosságok, hanem a kettő különös kombinációja alakult ki. Még mindig vannak a hierarchiában elfoglalt helyből fakadó különbségek, de ezek ma már kevésbé öltik juttatások formáját, inkább pénzbeni jövedelemkülönbségekben jelennek meg. (Az átalakulás nem teljes, még min-

24. TÁBLÁZAT

JÖVEDELEMELOSZLÁS

Népesség-tizedek	Az egy főre jutó személyes jövedelem nagysága alapján képzett népességtizedek részesedése az összes személyes jövedelemből, és az egyenlőtlenség mértéke			
	1967	1972	1977	1982
1.	4,1	4,0	4,5	4,9
2.	6,0	5,9	6,3	6,4
3.	7,1	7,0	7,3	7,3
4.	8,0	7,9	8,1	8,1
5.	8,9	8,8	8,9	8,8
6.	9,9	9,8	9,8	9,6
7.	10,9	10,8	10,8	10,7
8.	12,2	12,1	12,0	11,9
9.	14,0	14,0	13,7	13,7
10.	18,9	19,7	18,6	18,6
Az egyenlőtlenség mértéke	1,92	1,96	1,84	1,82

Forrás: 1. oszlop: KSH 1975/*a*, 65. o.
2., 3. és 4. oszlop: KSH 1985/*d*, 13. o.

Megjegyzés: Az első tíz sor értelmezése a következő: Az egy főre jutó személyes jövedelem alapján rangsorolt népességet 10 csoportba osztják. Az első oszlop első száma azt jelenti, hogy 1967-ben a lakosság legszegényebb 10 százaléka az összes személyes jövedelem 4,1%-át kapta. A személyes jövedelem kategóriája nem tartalmazza a természetbeni jövedelmeket és a nem nyilvántartott, jórészt a második gazdaságból származó jövedelmeket. Az utolsó sor az egyenlőtlenség mértékének összevont mutatója. A keresőket két csoportba osztják. Az első csoportba az átlag feletti jövedelmű, a másodikba az átlag alatti jövedelmű keresők kerülnek. Az egyenlőtlenség mértéke az első csoport átlagjövedelmének aránya a második csoport átlagjövedelméhez.

dig léteznek juttatások is.) Ugyanakkor újfajta egyenlőtlenségeket hozott létre a piac, különösen a hivatalos és a nem hivatalos magánszektor megjelenése. Míg a jövedelemskála felső végén a jövedelmek növekedtek, az alsó végén a szociálpolitika nem fejlődött kielégítően. A reformerek hosszú ideig egyoldalú, technokrata szemléletet képviseltek, csak a növekedéssel, hatékony alkalmazkodással, a kereskedelmi mérleggel és a pénzügyi szabályozókkal foglalkoztak, és nem fordítottak elegendő figyelmet a társadalmi igazságosság nagy, morális céljára (Ferge Zsuzsa, 1984).

Magyarország ebben a vonatkozásban is keverék, a bürokrácia és a piac elosztási következményeinek keveréke.

VII. A víziók és a valóság szembeállítása

Miután leírtuk a megreformált magyar gazdaságot, a piaci szocializmus különböző vízióira fordítjuk figyelmünket.[40] A régi elképzeléseket [*A)* és *B)* rész] és a jelenkori magyar gondolkodást is [*C)* és *D)* rész] tárgyalni fogjuk. Voltak olyan víziók, amelyek tiszta elmélet formájában születtek meg, mint a Lange-modell; másokban keveredik a normatív elmélet és a gyakorlati javaslat.

A) Oscar Lange piaci szocializmusa

Az 1930-as évek híres szocializmus vitájának irodalma, beleértve az eredeti írásokat és a későbbi értékeléseket, egész könyvtárat tölt meg.[41] Ez a dolgozat nem ismerteti az irodalmat, hanem csak Lange-nek a vita középpontjában álló klaszszikus (1936–37) írására koncentrál.

Az első kérdés pozitív: a megreformált magyar gazdaság Lange-gazdaság-e, vagy valami ehhez közeli? A III. és IV. részben szolgáltatott információk alapján az olvasó már kész a válasszal: határozott „nem"-mel válaszol.

A teljesebb válasz megfogalmazásakor már óvatosságra van szükség. Lange rövid cikkben modellt mutat be. A modellépítés során elkerülhetetlen, hogy elvonatkoztasson a valóságnak azon bonyodalmaitól, amelyek irrelevánsak az érvelés fő vonulata szempontjából. Egy elméleti modell olcsó és tisztességtelen kritikája, ha azt vetjük a szemére, hogy a valóság gazdagabb a modellnél. Bizonyos egyszerűsítésekkel az elmélet leglényegesebb feltételezéseire és tulajdonságaira összpontosítunk akkor is, amikor a magyar valósággal vetjük össze, mind pedig később, amikor az elmélet kritikáját gondoljuk át.

Mivel a magyar rendszert már leírtuk, elegendőek lesznek távirati stílusú utalások. Lange számolt azzal a lehetőséggel, hogy a szocializmus duális gazdaság lesz, állami és magánszektorral, de vitatott javaslatait a társadalmi tulajdonban

lévő szektorra fogalmazta meg. Ezért jogos, ha a Lange-modellt a magyar gazdaság állami szektorával hasonlítjuk össze.

A Lange-gazdaságnak walras-i információs szerkezete van. Elegendő információt nyújt az árak és a túlkereslet megfigyelése. A „tévedés és kísérlet" módszere walras-i egyensúlyi árakat hoz létre, de legalábbis olyan árakat, amelyek ezek felé konvergálnak. A gazdaság szereplői reagálnak az árakra. Ezzel ellentétben a magyar vállalatok termékeinek árai nem walras-i árak, és nem is konvergálnak ezekhez az árakhoz. A hivatalos megnyilatkozások még a szándékát sem jelzik annak, hogy a gazdaság minden területén a piacot megtisztító árakat hozzanak létre (Csikós-Nagy Béla, 1985). Az állami szektorból származó termékek és szolgáltatások árai nem tükrözik a relatív szűkösségeket. A nem állami szektorból származó termékek és szolgáltatások árai közelebb kerülhetnek a walras-i árakhoz, de súlyos torzításokkal. Az állami szektor nem piactisztító árai továbbgyűrűznek az árrendszer többi részébe. A fő probléma - eltekintve attól, hogy vajon az árak megfelelő jelzéseket adnak-e - az állami vállalatok gyenge árérzékenysége. Legalább ugyanakkora, de sok esetben nagyobb figyelmet szentelnek másfajta jelzéseknek.

A Lange-gazdaságban a vállalat alapvetően profitmaximalizáló. Ezzel szemben a magyar vállalatnak sokféle célja van; a több profit csak a célhalmaz egyik eleme, és nem szükségképpen a

legerősebb. A nyereségérdekeltséget a puha költségvetési korlát szindróma gyöngíti. A vállalat vertikális függősége a felső bürokráciától túlsúlyban van a piactól való horizontális függésével szemben.

A Lange-gazdaságban a központi hatóságok az árak meghatározására korlátozzák tevékenységüket. A magyar gazdaságba a bürokrácia a gazdasági élet minden területén beavatkozik. Az árak alakulásába való beavatkozás hiperaktivitásának csak kis része.

Az a kérdés, hogy a Lange-gazdaság létrehozása megvalósítható-e és kívánatos-e, még mindig nyitott. Az első kérdés az elemi kérdés, hiszen megvalósíthatatlanság esetén a második kérdés elveszti relevanciáját. Egyetlen ország példája nem adhat meggyőző választ, de segíthet a spekulatív érvelés újragondolásában.

Lange modellje a „tervezők" természetét illetően hibás feltételezéseken alapul.[42] Az ő Központi Tervhivatalában mindenki Platón filozófusainak, az egységnek, az önzetlenségnek és a bölcsességnek a megtestesülése. Megelégszenek azzal, hogy nem tesznek mást, mint a „Szabály"-t alkalmazzák, a túlkereslethez igazítják az árakat. Ilyen világtól elszakadt bürokrácia soha, sehol nem létezett, és nem is fog létezni. A politikai bürokráciának belső konfliktusai vannak, amelyek a társadalom megosztottságát és a különböző társadalmi csoportok nyomásait tükrözik. Saját egyéni és csoportérdekeiket követik, többek

között annak a hivatalnak az érdekeit is, amelynél dolgoznak. A hatalom ellenállhatatlan kísértést teremt arra, hogy felhasználják. A bürokratának be kell avatkozni, mert ez a szerepe a társadalomban, helyzete ezt parancsolja. Ami ma Magyarországon a részletekbe menő mikroszabályozással történik, az nem véletlen, hanem az óriási és nagy hatalmú bürokrácia puszta létezésének megjósolható és magától értetendő következménye. A recentralizáció belső tendenciája érvényesül (Laky Teréz, 1980).

Lange modellje ugyanilyen hibás feltételezésen alapul a vállalati magatartást illetően is. Azt várja, hogy a vállalat követi a rendszert megtervező „mérnök" által alkotott „Szabály"-t. A társadalom azonban nem társasjáték, amelynek szabályait a feltaláló önkényesen alakítja ki. A szervezeteket és vezetőiket, akik azonosítják magukat a szervezetükkel, mélyen berögzült hajtóerők vezérlik: a túlélés, a növekedés, a szervezet expanziója, a szervezeten belüli béke, a hatalom és a presztízs és olyan körülmények létrehozása, amelyek e célok elérését segítik. Erre rá lehet telepíteni egy mesterséges ösztönzőrendszert, amelyet jutalmak és büntetések támogatnak. A séma erősítheti a fent említett, be nem vallott motívumokat. Ha azonban konfliktusba kerül velük, abból tétovaság és kétértelműség következhet. A szervezet vezetői megpróbálják azokat befolyásolni, akik az ösztönzési rendszert bevezették, vagy megpróbálják a szabályokat megkerülni.

Ezek a megjegyzések jól ismertek a bürokrácia, a hierarchia és a szervezetek modern szociológiájában, közgazdaságtanában és szociálpszichológiájában. Az 1930-as években Lange, bár meggyőződéses szocialista volt, a walras-i tiszta elmélet steril világában élt, és figyelmen kívül hagyta alapfeltevéseinek társadalmi-politikai alátámasztását.

Lange az remélte, hogy a piacot bürokratikus eljárással *szimulálni* lehet. Ez a remény újra és újra megjelenik mai írásokban is, például Magyarországon (Csikós-Nagy Béla, 1985). Belső ellentmondás van a gondolat logikájában. A bürokraták egész hadserege szükséges az árak millióinak csaknem folyamatos módosításához és újra-módosításához. Lange mai követője azt mondhatná: csupán a nagy aggregátumok árindexeit határozzák meg számítógépek segítségével, és adják meg a gazdaság szereplői számára a „Szabály"-t, amely előírja az aggregátumok lebontásához a kalkulációs elveket. Többé-kevésbé ez történik Magyarországon. Ahogyan azonban már kifejtettük, a vállalat meg tudja kerülni az árakra vonatkozó kalkulációs előírásokat, ha sértik az érdekeit. Ellenintézkedésként a hatóságok még részletesebb előírásokat, korlátozásokat és tiltásokat fognak adni. Ebből a folyamatból nem a sikeresen szimulált piac alakul ki, hanem a szabályozó bürokrácia és a szabályozott vállalat közti szokásos konfliktus.

A következő ellenvetés a versenyt illeti. Don

Lavoie (1985) mutat rá arra, hogy a szocializmusról folytatott neoklasszikus vitában a hangsúly egyoldalúan a helyes árjelzések kiszámításának kérdésére tolódott. A Mises–Hayek–Schumpeter-féle alapvetően fontos gondolat a „rivalizálás"-ról elsikkadt. Egy valódi piaci folyamatban olyan szereplők vesznek részt, akik ki akarják és ki is tudják használni speciális tudásukat és lehetőségeiket. Riválisok. Ebben az értelemben a piac állandóan a dinamikus egyensúlyhiány állapotában van. Az összes rivális együttes kapacitásai általában meghaladják a pillanatnyi keresletet. Vannak nyertesek és vannak vesztesek. A győzelem megtermi jutalmát: a túlélést, a növekedést, a nagyobb nyereséget és a magasabb jövedelmet. A vereség pedig büntetéssel jár: veszteség, kisebb jövedelem és legrosszabb esetben a megszűnés. Ennek a tanulmánynak a terminológiáját használva a Mises–Hayek–Schumpeter-féle piac kemény költségvetési korlátot és a vevők piacát jelenti. Amíg a rendszer és a politika nem biztosítja e két feltétel érvényesülését, nincsen valódi piac. A Lange-modell legnagyobb fogyatékossága az, hogy nem is elmélkedik ezekről a feltételekről. Sok Lange-követő esett ugyanebbe a hibába.

Ez az érv kapcsolódik utolsó megjegyzésünkhöz. Lange olyan walras-i visszacsatolási mechanizmust képzelt el, amely kiegyensúlyozza a keresletet és a kínálatot. Ahogyan a VI. részben kifejtettük, az állami tulajdonon alapuló,

központilag irányított rendszernek olyan belső tendenciái vannak, amelyek a gazdaság különböző területein krónikus túlkeresletet hoznak létre.

B) A naiv reformerek

A szerző ezzel a névvel illeti a közgazdászoknak azt a csoportját, amely a reform úttörője volt. Magyarországon Péter Györgyöt (1954/a, b, 1956, 1967) kell elsőnek említenünk. A többiek: Balázsy Sándor (1954), Erdős Péter (1956), Nagy Tamás (1956), Varga István (1957). E tanulmány szerzőjét, első könyvének, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*-nak írása idején, 1955–56-ban (angolul 1959-ben jelent meg) ugyanebbe a kategóriába lehet sorolni.[43] Lengyelországban Wlodzimierz Brus [1961] (1972), a Szovjetunióban Jevszej G. Liberman [1962] (1972), Csehszlovákiában Ota Sik (1967) tartoznak ugyanebbe a csoportba. A lista önkényes és túlságosan rövid, éppen csak illusztrálja a naiv reformer fogalmát. Itt az idézett szerzők (akik közül Péter György és Varga István kivételével még mindenki él) korai munkáira hivatkoztunk, legtöbbjük később többé-kevésbé eltért korai elméleti álláspontjától.

A csoport heterogén, tagjai nem osztják egymás véleményét hiánytalanul. Néhány közös jellemzőjüket emeljük ki. Ez annál is fontosabbnak látszik, mert éppen a közös gondolatoknak ez a

halmaza jelent meg oly világosan az 1968-as magyar reform hivatalos dokumentumaiban és a határozatokban.[44] S ami még fontosabb, hasonló gondolatok jelennek meg a mai hivatalos kínai írásokban. A legtöbb magyar közgazdász hosszú és néha keserű tapasztalatok révén elveszítette naivitását. A többi szocialista országban azonban sok kollégájuk – türelmetlenül támogatva a reform megindítását, első kézből származó tapasztalatok híján – ugyanezt a naivitást tanúsítja ma, és bosszantja őket magyar kollégáik kritikus attitűdje.

Mielőtt kritikai megjegyzéseinket megtennénk, először fejezzük ki elismerésünket. Az, hogy a szerző korai munkája szerepel a fenti felsorolásban, nem kell hogy álszerénységből visszatartson attól, hogy elismerjük az úttörő munkák intellektuális és politikai bátorságát. E tanulmányok leíró része a reform előtti rendszer mély és ma is érvényes kritikai elemzését tartalmazza. A normatív (előíró) rész a későbbi gyakorlati magyar és kínai reform és a csehszlovák és lengyel reformkísérletek irányába mutat: a vállalati önállóságot, a helyes árjelzéseket, a nyereségösztönzést, a piaci erők felhasználását, a vevők piacának megteremtését stb. hangsúlyozza. Az úttörők azonban nem láthattak előre egy sor bonyodalmat, amelyekről kiderült, hogy javaslataik következetes alkalmazását akadályozzák.

A naiv reformer nem ismeri fel a közvetett bürokratikus irányítás és a piac közötti konfliktuso-

kat. Azt gondolja, hogy az utasításos rendszer elhagyása és a közvetlen irányítás felváltása közvetettel, a piac élénk működésének elégséges feltétele. Gondolatmenetét a következőképpen jellemezhetjük. Legyenek a vállalatok nyereségmaximalizálók és majdnem önállóak. Ezek a kereslet és a kínálat megfelelő változásával fognak reagálni a relatív árakra, a kamatlábakra, az adókra és a hitelfeltételekre. Ha ez így van, akkor nincs ellentmondás a központi szabályozás és a piac között. Épp ellenkezőleg, a piac a központi politika kialakítóinak „eszköze". A központi hatóságok tisztviselői tartják a kezükben a közvetett irányítás minden szálát, és a nyereségmaximalizáló gazdasági szereplők engedelmes bábokként reagálnak. A magyar példa bizonyítja, hogy ez az alapvető feltételezés hibás.

Az e feltételezés mögött meghúzódó filozófia optimista módon hisz abban, hogy a tökéletes harmónia elérhető vagy legalábbis megközelíthető. A piac elég jó automata, de nem tökéletes. A piac fogyatékosságait központi beavatkozásokkal kell kiigazítani, hiszen a központ *hivatalánál fogva* jobban ismeri a társadalom érdekét, mint a vak piaci erők. A naiv reformerek elismerik, hogy a tervezők nem tévedhetetlenek. De még ha ez így van is, a tervezők hiányosságait a piac segítségével lehet kiküszöbölni, s a piac ezeket a korrekciókat automatikusan el is végzi. Az úttörők naivitásának legfontosabbika a harmonikus, egymást kölcsönösen kiigazító „terv"-be

és „piac"-ba (e tanulmány terminológiáját használva: a bürokráciába és piacba) vetett hit. A bürokratikus és piaci koordináció együttélése nem garantálja, hogy „mindkét világból a legjobbat kapjuk". Nem vezet elkerülhetetlenül az ellenkezőjéhez sem - „mindkét világ legrosszabbjához". Ezek túlzó egyszerűsítések. Bizonyos kölcsönös korrekciók lehetségesek. Ha a piaci erők olyan jövedelemeloszláshoz vezetnek, amelyet a társadalom igazságtalannak tekint, vagy olyan externális hatásokhoz, amelyek károsítják a környezetet és így tovább, akkor a bürokrácia alkalmazhat, sőt alkalmaznia is kell kiigazító intézkedéseket. (Magyarországon azonban ezeket a korrekciókat sem végzik el kielégítően.) Ha az állami beavatkozásoknak nemkívánatos mellékhatásai vannak, akkor a piaci egyensúlyzavarok jelzést adhatnak, és a tervező megteheti a kiigazításokat, feltéve, ha reagál a jelzésekre. Az efféle kedvező komplementaritásra azonban nem nagyon lehet számítani. Ahogyan a III/*E)* részben rámutattunk: minél nagyobb a bürokratikus beavatkozás, annál inkább gyengíti egy-egy beavatkozás a többi beavatkozás hatását. Minden egyes „bábjátékos" drótmozgató úgy gondolja, hogy ő tudja irányítani a vállalatot; a vállalat azonban a sok száz „irányítási dróttól" megzavarodva, rángatózni kezd. Nem reagál jól a bürokratikus szabályozásra, de nem válaszol a piaci jelzésekre sem. Ez az, amit Antal László (1980) „szabályozási illúzió"-nak nevez.

A naiv reformerek elfogadható választóvonalat kerestek a bürokrácia és a piac szerepe között. Közülük sokan úgy gondolták, hogy a választóvonal egyszerűen meghúzható a következőképpen: (marxi terminológiával) az egyszerű újratermelést szabályozza a piac, a bővített újratermelést pedig a tervezők. Más szavakkal: a folyó termelést szabályozza a piac, a beruházásokat pedig a tervezők. Kiderült, hogy ez a szétválasztás nem valósítható meg. Egyrészt a bürokrácia nem fogadja el tevékenységének korlátozását a beruházások szabályozására. Másrészt a vállalat önállósága és nyereségérdekeltsége illuzórikussá válik, ha a növekedést és a technikai fejlődést elválasztják a nyereségességtől és a vállalat pénzügyi helyzetétől, s ehelyett csak a magasabb hatóságok akaratától függ.

Az úttörő reformerek meg akarták nyugtatni a bürokrácia minden tagját arról, hogy tevékenységükre széles körben szükség lesz. Törekvésük érthető. A reform „felülről" jövő mozgalom, az irányítók magatartásának önkéntes megváltozása és nem az irányítottak „alulról" jövő lázadása. Ezért alakul ki az egész reformfolyamatnak egy makacs belső ellentmondása: hogyan nyerjék meg épp azoknak az embereknek az aktív támogatását, akik a folyamat sikeressége esetén elveszítik hatalmuk egy részét. A magyar esetben a megnyugtatás túl jól sikerült; a bürokráciát nem érte megrázkódtatás. A gazdasági adminisztrációs apparátusban dolgozók száma alig változott.

(Lásd a kötet első tanulmányát.) Nem csoda, hogy a „terv" és „piac" harmonikus együttélése vagy a „szabályozott piac" megteremtése helyett a III/*B)* részben leírt kettős függés jelensége alakult ki, s ez a bürokráciának nyújt uralkodó befolyást. S ahogyan korábban már kifejtettük, ha a bürokratikus beavatkozás túllép egy kritikus küszöböt, a piac többé-kevésbé elveszíti energiáját.

A naiv reformerek elsősorban az állami szektor problémáival foglalkoztak, s nem szenteltek komoly szellemi energiát a nem állami szektor szerepének újragondolására. Kiderült azonban, hogy a legutóbbi időkig éppen a nem állami szektor hozta a legkézzelfoghatóbb változásokat a gazdasági életben.

C) Galbraithiánus szocializmus

A mai magyar közgazdász-társadalmat nem könnyű osztályozni. Bizonyos értelemben minden közgazdász és hivatalnok a reform híve: a reform a politikai vezetés és a kormány hivatalosan deklarált politikája. Ami valóban számít, az a jelenlegi rendszer konkrét értékelése és a jövőre vonatkozó javaslatok, nem pedig általánosságokban mozgó kijelentések. Ebben a vonatkozásban a nézetek heterogének; több tucat kérdésről vita folyik. Két olyan közgazdász, akik *A* kérdésben egyetértenek, vitatkozhatnak *B*-ről. Minden egyes egyénnek sajátos gyűjtemé-

nye van javaslatokból és bíráló megjegyzésekből. A külföldi olvasó eligazítására ez a rész és a következő két „iskolát" vázol fel. Helyénvaló itt egy figyelmeztetés: jellemzéseimben van némi önkényesség. Még azoknak is lehetnek egyéni fenntartásaik és eltérő véleményük, akik tagadhatatlanul egyik vagy másik iskolához tartoznak. Két, némiképp amorf gondolatrendszer stilizált prototípusát mutatjuk be.

Az első iskolát *galbraithiánus szocializmusnak* nevezzük. Ezt az elnevezést a tanulmány írója alkotta, könnyen meglehet, hogy sem az iskola tagjai, sem Galbraith nem örülnének neki. Bárhogyan van is, az iskola írásaiban jellemző referencia Galbraith munkássága (Horváth László, 1976, Kozma Ferenc, 1983/a, b, Sugár Tamás, 1984, Szegő Andrea 1983/a, b). Köztük és a *radikális reformerek* iskolája (az ő nézeteiket a következő részben tekintjük majd át) között elég éles hangú vita folyik. Az első iskola gondolatait leginkább e vita keretében érthetjük meg.

A galbraithiánusok azt állítják, hogy a radikálisok egy anakronisztikus rendszer hívei. Azt mondják, hogy a radikálisok olyan mechanizmust akarnak bevezetni a szocialista gazdaságba, amely a XIX. századi manchesteri kapitalizmusra emlékeztet: minden kormányzati beavatkozástól mentes piacot és a kis gazdasági egységek túlsúlyát. Szocialista friedmanisták – így szól a dorgálás – annak ellenére, hogy a jelenkori kapitalizmus természete ettől eléggé különbözik. S itt

következik a nyomatékos hivatkozás John Kenneth Galbraithre (1967/a, b) és más, a modern piacgazdaságokat leíró szerzőkre. A mai kapitalizmus duális gazdaság. Az első szektor néhány hatalmas és nagy hatalommal rendelkező nagyvállalat kis csoportja, amelyek többsége monopolista vagy oligopolista helyzetben van. Szorosan összefonódott a kormánnyal, amelynek védelmét is élvezi. Olyan környezetben működik, amelyet nagy és nagy hatalommal bíró bürokrácia hozott létre. Ez a bürokrácia folyamatosan beavatkozik a gazdaság működésébe keynesiánus keresletszabályozással, ár- és bérszabályozással, protekcionista intézkedésekkel és így tovább. A másik szektor kistermelőkből, kiskereskedőkből és a háztartásokból áll, amelyeknek tevékenységét a piac koordinálja. Bár mindkét szektor létezik, az első hatalma valódi, és ez a domináns, a második csupán kiegészítő és alárendelt szerepet játszik. Ha ez igaz a modern kapitalizmusban - folytatódik a galbraithiánus iskola érvelése -, nincs ok arra, hogy nagyobb decentralizációt kívánjunk a szocializmusban. Ellenkezőleg: a szocialista rendszernek megvan a lehetősége, sőt a kötelezettsége is, hogy a tervezést és koordinációt következetesebben alkalmazza, és hogy szorosabb kapcsolatot hozzon létre a központi tervezők és a nagyvállalatok között. A központi tervezés meghatározó szerepét nem kell szemérmesen elleplezni, hanem nyíltan és büszkén hirdetni, és sokkal szervezettebben kell

megvalósítani. A nagy monopóliumoknak, oligopóliumoknak és a velük kapcsolatban lévő államnak kell „vállalkozóvá" válnia; nem szabad, hogy a „vállalkozás" a kis egységek privilégiuma legyen.

A galbraithiánus iskolát néhány írásban azzal vádolják, hogy a reform előtti tervutasításos gazdaság restaurációját kívánják. Ami publikált írásaikat illeti, ezek nem sugallják a mindent átfogó tervutasításos rendszerhez való visszatérést. Amit valójában sugallnak, az a status quo, a fennálló állapot legitimálása. A jelenlegi rendszer kettősségét igazolják: az állami és a magánszektor, a bürokrácia és a piac, a nagy- és kisvállalatok együttélését, feltéve, hogy minden felsorolt párból megkérdőjelezhetetlenül az első az erősebb. Néhány írásuk azt sugallja, hogy nincs nagy bizalmuk sem a piacban, sem a magánszektorban, s szívesen látnák ezek szerepének csökkenését. Szívesen legitimálnák a pillanatnyi helyzetet, javasolnának kisebb változtatásokat a továbbfejlesztésére, de elutasítanának minden olyan radikális változást, amely túlmenne a mai helyzeten. Ezért az iskola azt javasolja, hogy használjuk fel a jelenkori kapitalizmus minden elméleti és gyakorlati tapasztalatát: a kaleckiánus és keynesiánus makrogazdaságtant, a nyugati menedzserképző iskolák (business school) tankönyveit, az iparilag fejlett országokban a minisztériumokban, nagy bankoknál és vállalatoknál tett tanulmányutak tanulságait. Minden

olyan tapasztalatot, amely a fent vázolt irányba mutat, szívesen fogadnak.

Természetesen paradox „ideológiai" támogatás a mai magyar gyakorlat számára, ha azt mondják: „Nézzétek, a rendszer sok szempontból nem is olyan nagyon különbözik a modern kapitalizmus gyakorlatától." A baj az, hogy hasonlóságok el vannak túlozva. Igaz, hogy a mai kapitalizmus nagyon különbözik a tökéletes verseny walras-i világától. Ezt elismerve is lényeges különbségek vannak a mai magyar gazdasági mechanizmus és a magasan fejlett tőkés gazdaságok (a következőkben a „Nyugat") között. A teljességre törekvés nélkül kiemelünk néhány, ebben az összefüggésben lényeges vonást.

Mindkét rendszer mezőgazdaságában, iparában és kereskedelmében van állami és nem állami szektor, de az arányok élesen különböznek. Magyarországon az állami szektor az uralkodó, míg Nyugaton ez a szektor fontos, de kisebb jelentőségű.

Vannak sok hatalommal rendelkező nagyvállalatok mindkét rendszerben, de a nagyságeloszlásuk nagyon különböző. Magyarországon a koncentráció sokkal nagyobb, mint Nyugaton, ahogyan ezt a 15. táblázatban bemutattuk.

A „puha költségvetési korlát" szindróma mindkét rendszerben megjelenik. Magyarországon ez az élet rendje; Nyugaton ezek a jelenségek közelebb állnak a kivételhez. Ezzel függ össze az árérzékenység kérdése. Ez Magyarországon az

állami szektorban elég gyenge, míg a nyugati üzleti világban, köztük a nagyvállalatoknál is, elég erős.

Mindkét rendszerben vannak bürokratikus beavatkozások. Magyarországon mindent átfognak; a mikrobeavatkozások milliói teszik az állami vállalatot a hatóságoktól nagyon függővé. Nyugaton sem elhanyagolható a kormányzati bürokrácia befolyása, de a beavatkozások gyakorisága és intenzitása sokkal kisebb. Mindent összevéve, nem lépi át azt a kritikus küszöböt, ahol a piac életképessége csökkenne.

A hiány és felesleg mindkét rendszerben egyidejűleg jelen van. Magyarországon a hiányok gyakoriak, az eladó erős versenye a vásárló kegyeiért elég ritka. Nyugaton ennek az ellenkezője igaz. A hiányok elvétve jelennek meg, a tipikus a versenytársak rivalizálása a vevő figyelméért. Ez nemcsak a kisvállalkozásokra, hanem a nagyvállalatokra is igaz. Ők is érzik a tényleges és a potenciális versenytársak fenyegetését. Versenytársak az újonnan piacra lépők, legyenek akár kicsik, akár nagyok; versenyeznek termékeikkel az azonos vagy más szektorban tevékenykedők által piacra dobott új termékek, és végül riválisaik a külföldi termelők.

A vita dialektikájában azonban a galbraithiánus iskola képviselői figyelmet érdemelnek, mert rámutatnak a másik iskola, a radikális reformerek érvelésének néhány gyenge pontjára.

D) A radikális reformerek

Ez a csoport nem rendelkezik általánosan elfogadott, következetes reformprogrammal. Különböző kutatóintézetekben vagy felső hatóságoknál dolgozó közgazdászokról beszélünk, akik többé-kevésbé hasonló módon vélekednek a reformról. A legjellemzőbb írások: Nyers Rezső és Tardos Márton (1979, 1981, 1984), Tardos Márton (1985), Bauer Tamás (1982, 1985/a), Antal László (1985/a, b), de ennél sokkal nagyobb a hasonló szellemben íródott cikkek száma.[45]

A radikális reformerek a jelenlegi helyzet mély kritikai elemzését dolgozták ki; ebben az írásban e tanulmányok eredményeire sokban támaszkodtunk. Itt most normatív javaslataikra összpontosítunk. A töredékekből a piaci szocializmus modellje bontakozik ki. Ezek sokkal körültekintőbb javaslatok, mint 20–30 évvel ezelőtt a naiv reformerekéi. A legfontosabb gondolatokat a következőképpen lehet összefoglalni.

A piacot megtisztító árrendszerre van szükség; ez és csak ez az ármeghatározási elv fogadható el. Az árak meghatározását a piacra kell bízni. Ezektől az elvektől csak kivételesen lehet eltérni. A nyereségösztönzést erősíteni kell, ezzel növelve az árérzékenységet is. Ezenkívül új ösztönzési formákat kell bevezetni; a vállalatokat arra kell ösztönözni, hogy elsődleges céljuk vagyonuk nettó értékének növelése legyen.[46]

Korrigálni kell a torz vállalati nagyságmegoszlást. Jó lenne a közepes és kisvállalatok létrejöttét bátorítani, olyan politikai intézkedésekkel, amelyek támogatják az új egységek szabad piacra lépését, valamint a monopóliumok és a túlkoncentrált, túlságosan nagyméretű egységek szétbontását. A nagyvállalatokra csak ott van szükség, ahol ez a méretekből eredő hozadékkal jár, és e vállalatok sikeresen megállják a helyüket a nemzetközi versenyben.

A verseny akadályait ki kell küszöbölni. A verseny különböző formáinak kibontakozását segíteni kell: a különböző társadalmi szektorokhoz tartozó egységek rivalizálását, a nagy, közepes és kis egységek versenyét, a hazai termelés és az import versenyét stb.

Az ezeket a célokat következetesen magáévá tevő reform, a megfelelő makropolitikával együtt, nagymértékben kiterjeszthetné a vevők piacának hatókörét.

Ki kell küszöbölni a szabad munkaerőpiac korlátait. Az állami szektornak nem szabad viszonylagos hátrányba kerülnie a munkaerő megszerzésében a gazdaság többi szektorával szemben. A bérmeghatározás nagyobb rugalmasságára is szükség van.

Szigorú pénzügyi fegyelmet kell érvényesíteni, és meg kell keményíteni a költségvetési korlátot. Ezt az erőfeszítést az erőforrások nagyobb decentralizációjával és a rugalmas tőkepiac megteremtésével kell összekapcsolni. A csőd legyen a

végső fenyegetés. Ugyanakkor a virágzó vállalatoknak legyen lehetőségük az önmaguk finanszírozta, kölcsönökre alapozott vagy a tőkepiacon szerzett tőkével lebonyolított gyors növekedésre. Az ilyen változások előfeltétele, hogy csökkenjen a költségvetés aránya a teljes jövedelemáramlásban.

A kereskedelmi bankrendszer teljes kifejlődésére és üzleti elvek szerinti működésére van szükség.

Nagyobb versenyt kell engedni az exportban és az importban. Az árfolyamok legyenek reálisak, és váljanak hatásosabbakká. Meg kell teremteni a behozatal liberalizálásának és a forint teljes konvertibilitásának feltételeit.

Olyan törvényekre van szükség, amelyek védik a magánvállalkozást; kétséget kizáróan megvilágítják a magántevékenység jogi lehetőségeit és korlátait.

Meg kell teremteni a gazdasági rendszerben végbemenő változások politikai feltételeit; a különböző gazdasági és társadalmi csoportoknak megfelelő politikai képviseletet kell kapniuk. Az államnak továbbra is aktív szerepet kell játszania a gazdaságban. Legfontosabb kötelességei: az általános keresletszabályozás, a monopóliumok szabályozása, az infrastruktúra fejlesztése, a társadalom védelme a káros externalitásoktól, a személyi jövedelem újraelosztása a társadalmi igazságosság jegyében. Az eddig felsoroltakat, s talán még néhány intézkedést követ-

kezetesen, „csomagtervként" kell bevezetni. Bármely itt felsorolt intézkedés önmagában való, külön bevezetése - anélkül, hogy a többi szükséges intézkedés létrehozná a megfelelő feltételeket - káros vagy kockázatos lehet.

A szerző meg van győződve arról, hogy e javaslatok megvalósítása igencsak kívánatos. De azért egy sor alapvető kérdés még nyitva maradt. A tulajdon és a tulajdonosi jogok problémája nincs világosan kidolgozva a radikális reformerek írásaiban. Ezt a nagy kérdést két alkérdésre oszthatjuk.

Az első: mi legyen a nem állami, különösen pedig a magántulajdon jövője a megreformált szocialista rendszer modelljében? Növelhető-e a súlya? Vajon a hét alkalmazottal dolgozó kis egység a magánvállalat elfogadható felső határa egy szocialista országban?

A második: vajon összeegyeztethető-e az állami tulajdon hagyományos formája a felsorolt változásokkal, amelyek között szerepel az erős nyereségérdekeltség, a szabad belépés a piacra, a kemény költségvetési korlát, a rugalmas bérmeghatározás és a működő tőkepiac?[47] Különböző szerzők különféle megoldásokat ajánlanak a vállalati vezetés és az állami bürokrácia elválasztására. Egyes közgazdászok a munkás-önigazgatást ajánlják, mert ez biztosítja a függetlenséget a bürokráciától (Bauer Tamás, 1982, Csillag István, 1983).[48] Ezzel szemben vannak ellenérvek: a jugoszláv munkás-önigazgatás története és

az alkalmazottaknak a vezetők kiválasztásában és kinevezésében való részvételével folytatott első kísérletek nem eléggé biztatóak. Mások, például Tardos Márton (1982), a vállalati vezetést egy különleges intézménytől választanák el, amely a „tulajdonosi érdekek" deklarált képviselője lenne. Ez utóbbi, mint egy tőkés részvénytársaság igazgató tanácsa nevezné ki és felügyelné a vállalat vezetőit. A koncepció kritikusai szkeptikusak: szimulálhatja-e a tulajdonosi érdeket egy mesterségesen létrehozott testület, amelyet felruháztak (ki, a bürokrácia?) azzal, hogy a társadalmat mint „tulajdonost" képviselje?

Sok, a dolgozat előző részeiben már kifejtett érv juthat itt eszünkbe. Megvalósítható-e az állami vállalat valódi autonómiája a magyar politikai struktúra feltételei között? Betartja-e a bürokrácia saját tevékenységének önkéntes korlátozását anélkül, hogy áthágná a fent ismertetett javaslatok által kijelölt határokat?

Ezek a kérdések a végső problémához vezetnek: mehet-e egy szocialista országban a reformfolyamat sokkal messzebb, mint ameddig Magyarországon eljutott? Vagy a mai Magyarország jelzi többé-kevésbé a reform végső határait? A további, kisebb rendszerbeli változások, bármennyire kívánatosak is, e kérdés lényegét illetően irrelevánsak.

A szerző kénytelen őszintén bevallani ambivalenciáját. Mint magyar állampolgár reméli, hogy az előbbiekben felvetett kérdésekre pozitívak

lesznek a válaszok. Mint alkalmi tanácsadó megpróbálhatja a vázolt irányba befolyásolni a folyamatot. Mint kutató fenntartja a jogot a kétkedésre.

Egy tanulságot biztosan le lehet vonni a szocialista gazdaságok tanulmányozásából: ami a mély, egész rendszert érintő változásokat illeti, ezek javarészt nem jósolhatók meg, nem láthatók előre. Az előbbiekben fölvetett kérdésekre spekuláció útján nem adható válasz, csak történelmi tapasztalat révén. A mai napig Magyarország nem szolgáltat konkluzív, végleges következtetésre alkalmas választ. Várakozó álláspontra kell helyezkednünk, s majd meglátjuk, mit hoz a magyar, a jugoszláv vagy a kínai tapasztalat, illetve bármely más, a reform útjára lépő szocialista ország történelme.

JEGYZETEK

Az Amerikai Közgazdasági Társaság folyóirata, a *Journal of Economic Literature* felkért egy tanulmány megírására, amely áttekinti a magyar gazdasági reformot és az ehhez kapcsolódó szakirodalmi vitát. A tanulmány a folyóirat 1986. decemberi számában jelent meg (25. évfolyam, 4. szám, 1687–1737. o.). A folyóirat és az Amerikai Közgazdasági Társaság hozzájárult a cikk magyar nyelvű közléséhez. Az angol nyelvű írást Farkas Katalin fordította magyarra; gondos és

figyelmes munkájáért ezen a helyen is szeretnék köszönetet mondani.

A tanulmány kidolgozását 1986 tavaszán zártam le. Ezért ez az írás az azóta végbement magyarországi és külföldi fejleményekre nem tér ki.

1. Mindenekelőtt tanulmányom szerkesztőjének, Moses Abramovitznak vagyok hálás bátorításáért és alkotó segítségéért. Sok kollégának is köszönettel tartozom a tanulmány első változatához és további fogalmazványaihoz fűzött kritikai megjegyzéseikért és javaslataikért, különösen Bauer Tamásnak, Abram Bergsonnak, Dániel Zsuzsának, Farkas Katalinnak, Fazekas Károlynak, Gács Istvánnak, Gregory Grossmannak, Edward A. Hewettnek, Juhász Pálnak, Köllő Jánosnak, Lackó Máriának, Laki Mihálynak, Paul Marernek, Matits Ágnesnek, Nagy Tamásnak, Richard Portesnek, Simonovits Andrásnak, Sipos Aladárnak, Tardos Mártonnak és Laura D' Andrea Tysonnak. A támogatásért köszönetemet szeretném kifejezni a princetoni Institute for Advanced Studynak, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének és a Harvard Egyetem Közgazdasági Tanszékének. Köszönöm Kovács Mária odaadó segítségét. A tanulmányban kifejtett nézetekért és az esetleges hibákért természetesen kizárólag én vagyok felelős.

2. Íme, egy rövid ízelítő a magyar reformról szóló áttekintésekből és értékelésekből: B. Balassa (1978, 1982), Nyers R. és Tardos M.

(1981), Bognár J. (1984), Antal L. (1985/a) a magyar irodalomból és R. Portes (1977), E. A. Hewett (1981), P. Hare, H. Radice and N. Swain (1981), P. Marer (1986/a, b) a külföldi irodalomból. Szellemileg sokat köszönhetek ezeknek a munkáknak.

3. A reform történetét és a reformgondolat történetét is áttekinti Berend T. I. (1983), Pető I. és Szakács S. (1985); Szamuely L. (1982, 1985), Kovács J. M. (1984) főleg a reformgondolat történetét tárgyalja.

4. Az összehasonlító gazdaságtan irodalma különböző, gyakran egymást átfedő értelmezéseket kínál a *gazdasági rendszer* fogalmáról. Lásd például E. Neuberger és W. Duffy (1976) és J. M. Montias (1976).

5. Részletesebben lásd a jelen kötet első tanulmányában. M. Weber [1922] (1947), Polányi K. (1944), C. Lindblom (1977), O. Williamson (1975), Konrád Gy. és Szelényi I. (1979) nézetei hatottak rám.

6. A kelet-európai irodalom gyakran pejoratív értelemben használja a *bürokratikus* fogalmat. Ez a tanulmány nem követi ezt a szóhasználatot: a weberi tradíciónak megfelelően a fogalom a koordináció egy sajátos formájának értékmentes elnevezése.

7. Más „tiszta" alapformák is léteznek. Bármilyen fontosak is ezek, témánk szempontjából elegendő lesz az 1. és 2. számú formákat figyelembe venni.

8. A hivatalosan nem számba vett termelés nagyságáról később lesz szó.

9. Angol nyelven ennek részletesebb leírását lásd D. Granick (1954), Kornai J. (1957), J. Berliner (1957), B. Balassa (1959), W. Brus [1961] (1972), A. Nove (1983 a, 1983 b), M. Bornstein (1981), P. R. Gregory és R. C. Stuart (1981).

10. Sem itt, sem a tanulmány további részében nem tárgyaljuk külön a párt szerepét. A párt nem csupán politikai mozgalom, mint a nem szocialista országokban, hanem egyúttal minden ügyért felelős apparátus is. Noha jogi szempontból a párt és a kormány különálló intézmények, a gyakorlatban összefonódnak, és minden lényeges irányítási folyamatban közösen tevékenykednek. A közös tevékenységben a párté a vezető szerep. Ezért ebben a tanulmányban a *bürokrácia* és *bürokratikus irányítás* fogalmai a pártapparátus szerepét is magukba foglalják.

11. Kelet-Európában ezt a problémát már az 1950-es évek óta tárgyalják. Ott a jelenséget „bázisszemléletnek" nevezik. A nyugati irodalomban a találó „ratchet principle" (racsni-elv) elnevezést vezették be (J. Berliner, 1957, M. Keren, 1972, M. Keren, J. Miller és J. R. Thornton, 1983).

12. Ennek a megfigyelésnek és még néhánynak, amelyekre a későbbiekben hivatkozom, az a széles körű kutatás az alapja, amely az összes magyar állami vállalatok 1975–82. évi mérlegbeszámolóit elemezte. A kutatást a szerző és Matits

Ágnes vezette; az eredményeket pedig Kornai J. és Matits Á. (1983/a, 1983/b), Matits Á. (1984/a, b, c) és Várhegyi É. (1986/b) tanulmányai tárgyalják. Lásd még Laki M. (1982, 1985), Lamberger G., Matolcsy Gy., Szalai E. és Voszka É. (1986), Papanek G., Sárkány P. és Viszt E. (1986) írásait.

13. Két megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik: a vezetők jutalmazását az adózás utáni nyereséghez kapcsolták, s ezzel a vezetőt még inkább abban tették érdekeltté, hogy a kisebb adóért és a nagyobb támogatásért harcoljon. A második: a nyereségrészesedés kiegyenlített; a nyereségesség nagy szórásával ellentétben, az egy munkásra jutó nyereségrészesedés aránya a bérhez képest igen kis szórású (Kornai J. és Matits Á. 1983/a, b).

14. A 637 termékaggregátum a teljes feldolgozó ipari termelésnek kb. 75 százalékát felöleli.

15. R. Portes (1972) sokkal korábban tett hasonló megállapítást, amikor azt írta, hogy „a decentralizálásnak bizonyos határon túl kell lépnie ahhoz, hogy szilárd alapokon álljon". Elég bizakodó volt abban a tekintetben, hogy a magyar „stratégia és taktika már túlvitte a reformot ezen a határon". Ezeket a nézeteket sok külső megfigyelő osztja. Ebben a tanulmányban ettől eltérő álláspontot képviselünk: a magyar reform nem lépett át azon a kritikus határon, amely a bizonyos fokú bürokratikus beavatkozással együtt járó valódi piacgazdaságot a piaci koordináció

bizonyos elemeit magában hordozó, de alapvetően a bürokrácia által szabályozott gazdaságtól elválasztja.

16. A szövetkezetek közvetett bürokratikus irányításáról lásd Agonács G. és társai (1984), valamint Tellér Gy. (1984) fontos tanulmányait.

17. A mezőgazdasági szövetkezetek sokkal védettebb helyzetben vannak. Nem csoda, hogy a gazdaságnak ez a szektora makacsul ellenzi a csődtörvény bevezetését és más olyan intézkedéseket, amelyek keményítenék a költségvetési korlátot.

18. A *nagy* szövetkezetek és az állami vállalatok között az összes említett különbségek kisebbek és a hasonlóságok nagyobbak.

19. A legfontosabb magyar írások Gábor R. I. (1979, 1985), Gábor R. I. és Galasi P. (1981), Kolosi T. (1979), Belyó P. és Drexler B. (1985), Tímár J. (1985/a, b), Falusné Szikra K. (1986) munkái. A külföldi irodalomban a szovjet második gazdaságról úttörő munkát írt G. Grossman (1977); részletes bibliográfia található G. Grossman (1985).

20. Többé-kevésbé Gábor R. Istvánnak, a második gazdaság legjobb magyar szakértőjének definícióját követjük.

21. Ahogyan a 17. táblához fűzött megjegyzésben már említettük, sokan vannak, akiknek fő munkájuk az állami vagy a szövetkezeti szektorban, második munkájuk pedig a hivatalos magánszektorban van. Bár ezeket a tevékenysége-

ket a hivatalos magánszektorhoz számítjuk, a munkaidő növelésére vonatkozó megjegyzéseink erre a csoportra is érvényesek.

22. Forrás: KSH (1984/b, 470. o.), (1985/b, 10. o.).

23. Az állami lakások bérlői „kvázi-tulajdonosok" a krónikus hiány körülményei között. A bérleti jog örökölhető, illegálisan eladható egy új bérlőnek, vagy legálisan eladható az államnak. Ezért nem teljesen jogosulatlan, ha az állami lakások albérletbe adását ugyanabban a kategóriában tárgyaljuk, mint a magántulajdonban lévő lakások bérbeadását.

24. A magyar arány 1980-ban még Svédországénál, Dániáénál és Hollandiáénál is magasabb volt, bár mindhárom ország Magyarországnál lényegesen fejlettebb, és viszonylag többet fordítanak jóléti kiadásokra. A termelésre (főként beruházásokra és támogatásokra) fordított kormányzati kiadások aránya az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben és a szolgáltatásban a GDP-hez viszonyítva Magyarországon 25 százalék volt; ezzel szemben egy, 14 fejlett tőkés országot magába foglaló minta átlagában kevesebb, mint kilenc százalék. A számok összehasonlíthatóságot biztosító definíciókat felhasználó számításokon alapulnak. A kiadásoknak ugyanazt a halmazát (a központi és helyi kormányzati kiadásokat) vették alapul. A magyar GDP-t nyugati definíciók szerint számították. Az adatok forrása Muraközy L. (1985, 746-

747. o.) írása és Muraközy egy nem publikált kézirata.

25. A terjedelem korlátozottsága miatt a többi társadalmi szektorra vonatkozóan nem tudjuk tárgyalni ezt a kérdést.

26. Ez csak részben jelzi a kereskedelmi kapcsolatok egészséges „kommercializálódását". A kereskedelmi hitelek nagy része nem önkéntes; a vásárló egyszerűen nem fizeti ki idejében a számlát, és ezzel rákényszeríti az eladót, hogy hitelt nyújtson. Valójában ezt az eszközt általánosan használják a költségvetési korlát „puhítására". A nem önkéntes kereskedelmi hitel természetesen ismert volt a reform előtt is.

27. Ez a jelenség közvetetten bizonyítja azt a megfigyelést, hogy az állami vállalatok nem nagyon nyereségorientáltak. Sokkal inkább érdekeltek abban, hogy saját kapacitásaikat növeljék.

28. A háztartások egy évre lekötött betéteire a takarékpénztár ötszázalékos kamatot fizet, s az infláció mértéke a hivatalos statisztikák szerint az utóbbi néhány évben hat-kilenc százalék körül volt.

29. Előfordul, hogy a nagy mezőgazdasági szövetkezetek a kis állami vállalatoknál kedvezőbb elbírálásban részesülnek.

30. Létezik egy fontos elméleti iskola (amelyet helyesen vagy helytelenül, gyakran „disequilibrium iskolának" neveznek), amelyik a központilag tervezett gazdaságokkal foglalkozik, s tagadja, hogy a klasszikus, reform előtti szocialis-

ta rendszerekben, vagy legalábbis e rendszerek fogyasztói piacán a hiány krónikus lenne. Az iskola szellemi vezetője Richard Portes (R. Portes és D. Winter, 1977, 1978, 1980; R. Portes, R. Quandt, D. Winter és S. Yeo, 1986, R. Portes, 1984). Az iskola elméleti elképzeléseit és ökonometriai modelljeit felhasználva számos figyelemre méltó és értékes tanulmány keletkezett. Hosszú bibliográfiát tartalmaz R. Portes 1984-es írása.

A szerző folyamatosan vitában áll a disequilibrium iskolával (Kornai J., 1980, 1982/a). A vitakérdések között szerepelnek az aggregáció és mérés kérdései, az aggregált túlkereslet fogalma és értelmezése, a fogyasztói piac elszigetelése a gazdaság többi részétől, a kereslet és kínálat függetlensége vagy együttes meghatározottsága, a kényszermegtakarítás létezése, a hiány és a munkaerő-kínálat összefüggése stb. Nem ez az a hely, ahol e vitatott kérdéseket részletesen tárgyalhatjuk. A disequilibrium iskola néhány empirikus eredményére a következő részben visszatérünk.

31. Kivéve a többi hiánygazdaság bizonyos árukra vonatkozó importéhségét.

32. Minden árnak van egy kritikus értéke. Ez alatt az érték alatt a kereslet sajátár-elaszticitása zéró, azaz az ár névlegessé vált. A kritikus érték felett a sajátár-elaszticitás nem zéró, azaz az ár effektív. A szocialista gazdaságokban sok áru és szolgáltatás ára névleges.

33. Az eladónak a vásárlóval szembeni maga-

tartását két tényező határozza meg: az, hogy az eladó melyik társadalmi szektorhoz tartozik (állami tulajdonban lévő vállalat vagy a magánszektor), és az, hogy a piac milyen egyensúlyi állapotban van (eladók vagy vevők piaca). A magyar tapasztalat azt bizonyítja, hogy a második tényező a fontosabb.

34. A 30. lábjegyzetben említett disequilibrium iskola legfontosabb magyar képviselője Hulyák Katalin (1983, 1985). Legalábbis részben más elméleti alapon állva és Richard Portes és munkatársai becslési eljárását alkalmazva, empirikus eredményei összhangban vannak a fenti megfigyelésekkel. Bizonyítja, hogy a lakás, az autó és a beruházási javak iránt krónikus a túlkereslet. Ami a fogyasztást illeti, az általános hiány szintjében ingadozásokat mutat be. Az ingadozások időbeni lefutása és előjele erősen korrelál a más tanulmányokban bemutatottakkal, például Kornai János (1982/a) írásával.

35. Magyarországot olyan tőkés országok kis mintájával hasonlítjuk össze, amelyek (a GDP/fő mutatóval mérve) a magyar fejlettségi szinthez közel állnak. Az infláció ütemét tekintve nem más szocialista országokkal hasonlítjuk össze, mert nem áll rendelkezésünkre megfelelő információ arról, milyen módszerrel határozzák meg ezekben az országokban az árindexet. Az elemzők nagy része egyetért abban, hogy állandóan, minden szocialista országban van valamelyes rejtett infláció. A hivatalos sta-

tisztikák bizonyosfajta áremelkedéseket nem tükröznek megfelelően, a mérési módszerek szisztematikus torzítása miatt (Kornai J., 1980, 15. 4. rész és D. M. Nuti, 1985).

36. A hivatalos és a nem hivatalos magánszektor árainak és jövedelmeinek megfigyelése sajnos nincs kielégítően megszervezve. Petschnig M. (1985/a, b) sok példát hoz arra, hogy ezekben a szektorokban az áremelkedés sokkal gyorsabb, mint a gazdaság többi részében.

37. Az olajárrobbanás hatását csökkentette az a tény, hogy Magyarország a világpiaci árszínvonal alatti áron jutott szovjet energiához.

38. Szélesebb összefüggésben elemzi a kérdést Fehér F., Heller Á. és Márkus Gy. (1983).

39. A fogyasztói választásba való beavatkozás önkényességét bizonyítja a fogyasztási javak forgalmiadó-kulcsának nagy szórása. Semmiféle, az egyéni preferenciák felett érvényesítendő társadalmi preferencia nem ad magyarázatot a háztartási vegyi áruk +11 százalékos, a cipők +5 százalékos, a cukor −11 százalékos és a hal −26 százalékos forgalmi adójára (Csikós-Nagy B., 1985, 58. o.).

40. A *piaci* szocializmus különféle víziói csak kis részét alkotják annak a sokkal nagyobb halmaznak, amely magába foglalja a szocializmus különböző formáira vonatkozó valamennyi víziót.

41. A „nagy vita" legkiemelkedőbb munkái E. Barone [1908] (1935), L. von Mises [1920]

(1935), F. M. Taylor (1929), F. Hayek (1935) és O. Lange (1936–37) cikke. A klasszikus összefoglaló A. Bergson (1948) ismertetése. Fontos új szempontok merültek fel A. Bergson (1967), A. Nove (1983/a) és D. Lavoie (1985) írásaiban.

42. Vitatott kérdés, hogy mit is gondolt Lange a Központi Tervhivatal és a piac szerepéről, amikor a cikkét írta. Egy Hayeknek címzett magánlevélben a piac szerepét hangsúlyozta az árak közvetlen meghatározásában, azokban a szektorokban, ahol valódi verseny van. (T. Kowalik, 1984). Tanulmányom nem Lange 1930-as évekbeli gondolkodását tárgyalja, hanem a Lange-modellt a szakma felfogásában (ahogyan a tankönyvekben és cikkekben hivatkoznak rá), a közzétételétől napjainkig.

43. E cikkekre vonatkozó hivatkozásokat a 2. lábjegyzet tartalmazza.

44. A legfontosabb dokumentumok Vass H. (1968) gyűjteményében találhatók meg. Lásd még a Nyers R. által szerkesztett kötetet (1969). Az 1968-as intézkedések idején Nyers Rezső volt a párt gazdasági ügyekért felelős titkára, és ő tekinthető az 1968-as modell fő „építőmesterének".

45. A radikális reform egyik úttörője Liska Tibor (1963, 1969) volt. Később kidolgozott egy szocializmus-modellt, amelyben az állami tulajdont az egyéneknek bérbe adják. Gondolatai világosan megkülönböztethetők az itt felsorolt ra-

dikális reformerek javaslataitól. A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy javaslatait és azok bírálatát itt tárgyaljuk. Liska programját elemzi Bársony J. (1981), N. Macrae (1983) és Síklaky I. (1985).

46. Ez ésszerű kívánalom. Sajnos az elidegeníthetetlen, belső motivációkkal rendelkező, élő szervezeteknek előírt mesterséges „szabályok" és „ösztönzési rendszerek" életképességével kapcsolatban a korábbi részekben felvetett kételyek érvényesek erre a javaslatra is.

47. Ez olyan ellenvetés, amelyet a javasolt változások ellenzői újra és újra felvetnek (Szegő A. 1983/b).

48. Erről összefoglaló áttekintést ad Sárközy T. (1982).

A kínai gazdasági reform magyar közgazdászok szemével

Társszerző: Dániel Zsuzsa

1985-ben a Kínai Társadalomtudományi Akadémia meghívására négy hetet Kínában töltöttünk. Noha számos tanulmányt olvastunk Kínáról, semmiképpen sem szeretnénk magunkat Kína-szakértőknek feltüntetni. Sok évtizede tanulmányozzuk a tízmilliós Magyarország gazdaságát, amelyben élünk, és még mindig úgy érezzük: nem ismerjük eléggé. Hogyan is érthetnénk meg a kívánatos alapossággal a százszorta népesebb Kínát néhány olvasmány, beszélgetés és párhetes látogatás alapján? Nem vállalkozhatunk többre, mint az első benyomások leírására.

A legutóbbi évek változásairól számos értékes könyv és cikk jelent meg.[1] Nem törekszünk arra, hogy erről a gazdag irodalomról összefoglaló szemlét készítsünk. Lehet, hogy ilyesféle szemle alaposabb információhoz juttatná az olvasót, mint a személyes benyomások elmondása. Mégis, főképpen arra szorítkozunk írásunkban, amit magunk láttunk, vagy amit a kínai gazdasági vezetők és kutatók jelenlétünkben elmondottak – és mindezt leszűrve saját (nyilván közgazdasági előítéletektől elfogult) szemléletünkön keresztül. Sokféle emberrel találkoztunk. Részt vet-

tünk két tudományos konferencián: az egyik a reformmal, a másik az állami vállalattal foglalkozott. Az első konferencia résztvevőivel együtt találkoztunk, és két órán át beszélgettünk Csao Cejanggal, a Kínai Népköztársaság miniszterelnökével, és a másik konferencia résztvevőivel együtt többórás eszmecserét folytattunk Csang Jin-fuval, az Államtanács tagjával, a kínai gazdaság egyik irányítójával. Beszélgettünk a Reformbizottság tagjaival, egyetemi tanárokkal, vállalatvezetőkkel, újságírókkal, nagyvárosi és falusi polgármesterekkel, parasztokkal és munkásokkal. Hosszú éjszakába nyúló beszélgetéseink voltak fiatal közgazdász kutatókkal. Részt vettünk a vendéglátók által megszervezett üzemi, falusi és piaci látogatásokon, de alkalom nyílott rögtönzött, spontán találkozásokra is: hol egy lakótelep lakásaiba nyitottunk be, hol egy angolul tudó fiatalember telepedett éttermi asztalunkhoz. Mindezek alapján elöljáróban le kell szögeznünk: bár igyekeztünk megállapításaink helyességét a szakirodalom segítségével ellenőrizni, tudatában vagyunk annak, hogy szubjektív képet rajzolunk Kína gazdaságáról.

A Kína gazdaságát formáló négy fő tényező

1. Kínában *szocialista politikai-társadalmi-gazdasági* rendszer van. A politikai struktúra fő jellegzetessége, hogy a Kínai Kommunista Párt van

hatalmon, és ezt a hatalmat nem osztja meg semmilyen más szervezett csoporttal. A gazdaság számos kulcspozíciója állami tulajdonban van; a gazdaság szabályozása jelentős mértékben központosított.

Ebben a tekintetben Kína ugyanabba a „rendszercsaládba" tartozik, mint a Szovjetunió, a kelet-európai, ázsiai, afrikai és latin-amerikai szocialista országok. Igaz, hosszú időn át külpolitikai, stratégiai és ideológiai vitában állt, sőt nem is egyszer valóságos konfliktusba került más szocialista országokkal. Ez azonban nem változtat azon, hogy lényegbevágó azonosságok állnak fenn e rendszercsalád minden tagja között; egész sor fontos jellegzetességük megegyezik, és ennek megfelelően hasonlóságok mutatkoznak működési mechanizmusukban és a gazdasági egységek magatartásában is. Meggyőződésünk, hogy Kína megértésének egyik kulcsa: ezeknek a rendszerspecifikus azonosságoknak vagy legalábbis alapvető hasonlóságoknak a felismerése.

2. Kínában Mao halála után *reformfolyamat* indult meg. Mielőtt erre rátérnénk, néhány szót kell szólnunk a reform előtti Kínáról. A sokféle különbség ellenére lényeges hasonlóság mutatható ki a sztálini korszak kelet-európai mechanizmusa és a Mao-korszak kínai mechanizmusa között. Mindegyik egy általános típus, a „hagyományos", „klasszikus" szocialista gazdasági mechanizmus konkrét történelmi megjelenési formája. A típus fő jellegzetességei jól ismertek: az

állami és kollektív tulajdon dominál, erősen központosított bürokratikus-hierarchikus szabályozás megy végbe, az utasítások döntő szerephez jutnak, az árjelzések háttérbe szorulnak az állami és kollektív szektorban, krónikus hiány mutatkozik és így tovább.

A „reform" szót sokféle értelemben szokás használni. Mi szeretnénk megkülönböztetni a hagyományos, régi mechanizmus kisebb-nagyobb módosítását azoktól a radikális változásoktól, amelyek mélyen érintik a társadalmi viszonyokat, tulajdonformákat és a gazdaság szereplőinek erőviszonyait, lényegesen csökkentik a bürokrácia, és növelik a piac hatókörét. A „reform" szót csupán ezekre a mélyebb változásokra tartjuk fenn. Ebben az értelemben Kínában valóságos reformfolyamat megy végbe. Kína a harmadik szocialista ország - Jugoszlávia és Magyarország után -, amely a reform útjára lépett. A reform elemzése a mai Kína megértésének másik kiemelkedően fontos kulcsa.

3. Kína *fejlődő ország*. Ez tulajdonképpen udvarias formula annak kifejezésére, hogy elmaradott és szegény. A fejlett ipari országokban az egy főre jutó termelés a nyolcvanas évek elején 10–30-szorta nagyobb volt, mint Kínában.[2] A kínai gazdaság egész sor vonása nem rendszerspecifikus, hanem abból következik, hogy gyors növekedése ellenére még mindig az alacsony gazdasági fejlettségű országok közé tartozik.

4. Végül a kínai gazdaságot egész sor olyan

körülmény alakítja, amely *egyedi*, s ezt az országot megkülönbözteti minden más országtól. Tulajdonképpen széles gyűjtőkategóriáról van itt szó, amelyet sokféle szempontból tovább osztályozhatnánk. Ide sorolhatnánk többek között a következő adottságokat: az ország hatalmas mérete és óriási népessége; a sok ezer éves, gazdag kulturális örökség; a központosítás történeti hagyománya és így tovább. És persze nemcsak a távolabbi múlt formálja a jelent, hanem a szocialista rendszer majdnem négy évtizedes közelmúltja is. Ismeretesek ennek sajátos, minden más szocialista országétól különböző vonásai; a Maokorszak egymást drámaian váltó szakaszai: a „virágozzék minden virág", a „nagy ugrás", majd a „kulturális forradalom" korszaka. S végül ehhez hozzáadódik a mai politikai helyzet, az országban jelenleg létező politikai és társadalmi erő hatása.

Vannak antropológiai-szociológiai és történésziskolák, amelyek abból indulnak ki: minden nemzet története, minden kultúra csak a maga egyediségében érthető meg. Meddő vállalkozás közös törvényszerűségek keresése. Ez a szemlélet a mai Kína vizsgálatában főként a 4. pontban említett vagy ahhoz hasonló tényezők elemzéséből indulna ki. Mások – főleg egyes, a fejlődő országokkal foglalkozó közgazdászok – hajlanának arra, hogy Kínában is csupán a sok fejlődő ország egyikét lássák.

A mi filozófiánk eltér az említett két néző-

ponttól, amelyeket egyoldalúaknak érzünk. Mi mind a négy tényezőcsoportot elsőrendűen fontosnak tartjuk. Még csak kísérletet sem teszünk a „súlyozásukra" (a fenti sorszámozás nem jelent fontossági sorrendet). Lehetetlen bármiféle általános „súlyt" megadni e négyféle tényezőcsoport magyarázóerejére.

Viszont nyíltan vállaljuk, hogy tanulmányunk tárgykörének körülhatárolásában önkényesen jártunk el. Magyar közgazdászok vagyunk: szakmai érdeklődésünk középpontjában a magyar reform ügye áll. Vagy némileg általánosabban megfogalmazva: az a kérdés, hogy mennyire képes megreformálódni a szocialista rendszer. Ezért elsősorban azok a jelenségek ragadták meg a figyelmünket Kínában, amelyek - a fenti csoportosítás szerint - az 1. és 2. tényezőcsoporttal kapcsolatosak. Turistaként elámultunk a sok ezer éves kínai szobrokon vagy a pekingi operán, együttérző emberként mélyen érintett bennünket a városi lakásnyomor látványa. De kutató közgazdászként leginkább az foglalkoztatott bennünket, hogy mennyiben hasonlít Kína az általunk eddig megismert szocialista rendszerekhez. Mennyiben hasonlít a reformjuk a magyarhoz? Miben és miért tér el? Országunktól sok ezer kilométer távolságban, más történelmi múltra építkező civilizációban újra és újra meghökkentően ismerős jelenségekkel találkoztunk. Tanulmányunkban főként ezekkel az ismerős jelenségekkel, a *minden* szocialista országgal

közös vagy legalábbis a *reform útján járó szocialista* országokkal közös problémákkal foglalkozunk. Először a falusi és a városi reformról, a mezőgazdasági és ipari termelésről szólunk, utána a hiány, az infláció és a növekedési hajsza problémáit vizsgáljuk. Végül a kínai gazdaság és társadalom néhány ellentmondásával foglalkozunk.

Reform a falun: a parasztgazdaság

A kínai mezőgazdaság reformjáról írt a hazai sajtó[3], de talán nem lesz felesleges összefoglalni a váltazások főbb jellegzetességeit.

A reform előtt Kínában kollektív mezőgazdaság működött, amely - a kollektivizáltság fokát tekintve - túltett a szovjet mezőgazdaságon is. A „kommuna" egyesítette az állami szervezet („tanács") és a gazdasági szervezet („tsz") funkcióit. Üldöztek minden árutermelő tevékenységet, amelyet a kommuna keretein kívül próbáltak folytatni.[4]

A reform nyomán a föld jogilag a kommuna tulajdonában maradt, de gyakorlatilag a parasztcsaládok kezére került. Nem csupán a földterület kis részét művelik meg „háztáji gazdaságként", hanem - a szűk állami és kollektív művelésű földterületen kívül - az egész földet a parasztcsaládoknak adták át. A kialakult állapot hivatalos elnevezése *termelési felelősségi rendszer;* a termelési-társadalmi viszonyok valóságos tartalmát

tekintve ez azt jelenti, hogy a parasztgazdaság tartós bérlője a földnek, amelyet egyénileg művel meg. A bérlet időtartama egyre hosszabbá válik; mostanában a 10–15 éves szerződés a leggyakoribb, de létezik már 30–35 éves is. A földbérlet örökölhető. Noha jogi értelemben a föld visszavehető a bérlő parasztcsaládtól, gyakorlatban a változás a föld felosztását jelentette a parasztcsaládok között.

Megszűnt a kötelező terménybeszolgáltatás. Az értékesítés formái nem egyöntetűek. A bérleti díjat általában természetben fizeti meg a paraszt; a többlet felett szabadon rendelkezik. Eladhatja szerződés alapján állami felvásárló szervezeteknek, szövetkezeti vagy magán-élelmiszerkereskedéseknek, vagy közvetlenül maga értékesítheti a városi szabadpiacon.

Nem előre kialakított terv szerint megy végbe ez a változás. A reformfolyamat kezdetén számos forma jelent meg, köztük olyanok is, amelyek kevésbé radikálisan számolták fel a kommuna mezőgazdasági termelési szerepét. Végül is a fentiekben körvonalazott rendszer vált általánossá. Nem „felülről" kitervelt reform volt ez, hanem elemi erővel „alulról" nyilvánult meg a parasztok akarata: ezt a formát kívánják. A politikai és állami apparátus nem akadályozta, sőt nagy erővel támogatta az új forma elterjedését.

Ugyanaz a roppant energia, amellyel a parasztok ezt a formát létrehozták, megmutatkozik a termelési eredményekben is. Térjünk előbb egy

percre vissza a reform előtti helyzetre. Hosszú időn át évi átlagban 2-3%-kal nőtt a mezőgazdasági termelés, alig tartva lépést a lakosság növekedésével. Kína élelmiszer-ellátása stagnált. A világ annak idején azt hitte, hogy ez a hatalmas ország, amelynek népe oly sokat éhezett, legalább ezen a súlyos gondon túljutott, és mindenkinek van mit ennie. Most derült fény a tragédiára: a hatvanas évek elején a súlyos éhínségek milliók éhhalálát okozták.

A reform nyomán megugrott a termelés: évenként átlagban körülbelül 8%-kal nőtt, messze meghaladva a lelassult népességnövekedést. Az 1978-1983-as időszakban az egy főre jutó paraszti jövedelem megduplázódott. Saját szemünkkel is láttuk a gyarapodás jeleit: az új házsorokat, emeletes parasztházakat és a falusi életszínvonal emelkedésének sok más jelét. Egy évtizeddel ezelőtt bizonyára ahhoz a falusi dolgozóhoz vitték volna el a külföldi látogatót, aki a legjobban megtanulta Mao piros könyvét. Most viszont azokhoz kalauzolták el a látogatókat, akiknek a legszebb az új házuk és bútoruk, akiknek családi gazdaságában a legtöbb állat van.

A mezőgazdasági „csoda" egyedüli titka: a kínai parasztcsalád nekilátott nagy intenzitással dolgozni. (Ehhez hozzátehető, hogy a természet is kegyes volt: sok éven át kedvezett az időjárás.) A kézzelfogható közvetlen anyagi érdekeltség rendkívül megnövelte a termelési kedvet. Az a beruházás, technikai fejlesztés, amelyre ezekben

az években sor került, bár nem jelentéktelen, de nem magyarázza meg a nagy növekedést. A növekedés túlnyomó részének forrása több és szorgalmasabb, gondosabb munka. Az eredmény nemcsak a parasztok jövedelmének megugrásában mutatkozik meg, hanem a városok élelmiszer-ellátásában is. Bőséges és széles választékú az élelmiszer-kínálat; a szabadpiacok tele vannak áruval.

Túlzás nélkül elmondható: e változásoknak *világtörténelmi jelentőségük* van. Itt most 800 millió kínai paraszt tért át önkéntesen, a szocialista állam jóváhagyásával és támogatásával a „családi gazdaság" termelési formájára. Olyan esemény ez, amelyre oda kell figyelni a világ minden részén, így többek között azokban a fejlődő országokban, amelyek most és a jövőben kezdik meg a társadalom és a gazdaság szocialista átalakítását. A parasztpolitika, a mezőgazdasági fejlődés elméletének és gyakorlatának teljes újraátgondolására késztetnek ezek az események.

Nyitva van persze az a kérdés, hogy mi lesz a kínai mezőgazdaság jövője. A kisárutermelő gazdaságok milliói és a közülük esetleg kinövő, néhány munkást állandóan vagy alkalmilag foglalkoztató kiskapitalista farmok alkotják-e majd tartósan a mezőgazdasági termelés fő formáját? Ma még a technikai fejlődés alacsony szintjén állnak. A családi gazdaság válik-e majd egyre tőkeigényesebbé, s a termelés mindinkább a technikai felszereltség növekedésével bővül? Vagy

megnő-e a nagyüzem szerepe, akár az állami, akár a szövetkezeti, akár a magántulajdonú nagyüzemé, esetleg a különböző tulajdonformák kombinációi alakulnak-e majd ki?

A mezőgazdasági munka termelékenységének gyors növekedése örvendetes folyamat, de kísérőjelenségeként tömeges munkanélküliség keletkezhet. A reform előtti kollektív gazdaságban rejtve maradt a falu túlnépesedése. A kommuna a falu teljes felnőtt lakossága számára foglalkoztatottságot biztosított; igaz, alacsony termelékenységgel és a vele együtt járó alacsony életszínvonalon. Ahogy azt a kínaiak kifejezték: mindenki ehetett a közös vasfazékból. A családi gazdaság erős anyagi érdekeltsége, a többletermék szabad értékesítésének lehetősége felszínre hozza a munkaerő-tartalékokat. Érdemes a bevételt és a költségeket szembeállítva gondosan kalkulálni. A korábbinál sokkal intenzívebb munkateljesítmény végeredményben munkaerőt szabadít fel, amely foglalkoztatottságot keres. Kérdéses, vajon az ipar és a többi szektor növekedése képes lesz-e folyamatosan felszívni a falun munkanélkülivé váló tömegeket. .

A nehézségek áthidalásának egyik fontos eszköze a falu „iparosítása". Némileg rokon jelenség ez a magyar tsz-ek melléküzemágaival. Kínában gomba módra szaporodnak a falu kollektív tulajdonában levő, nem mezőgazdasági üzemek, amelyek ipari, építőipari, szolgáltató vagy kereskedelmi tevékenységet fejtenek ki.

Lehetőleg olcsó beruházás készíti elő a termelést, például használt gépeket vásárolnak a modernizálásra kerülő városi üzemektől. Noha primitívebb technikával dolgoznak, de így is hozzájárulnak a nemzeti jövedelemhez, és foglalkoztatják a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőt. Gyakoribbá válik a „kettős jövedelmű" család, amelynek jövedelme részben a mezőgazdaságból, részben más szektorokból származik.

Reform a városban: az állami ipar

A reform óriási sikere falun bátorította fel a kínai vezetést, hogy hozzákezdjen a városi reformhoz. A lakosság számát tekintve ez ugyan jóval kisebb szférát jelent, de gazdasági és politikai jelentősége nyilvánvalóan rendkívül nagy. A reform egyik mozzanata kézenfekvő: itt is nagyobb teret kap a magánkezdeményezés. Tömegesen jelennek meg a magánkereskedők és iparosok, egy részük – az ország fejlettségének megfelelő – elmaradott technikai színvonalon. Az egyik család kiviszi az utcára a varrógépét, és ott vállalja és végzi el a munkát; a cipész az utcára rakja ki a szerszámait; egy másik család tűzhelyet, néhány kondért és egy-két asztalt, széket tesz ki; ez az „étterem". Sokan a városigazgatás által felügyelt szabadpiacokon folytatnak magán-kiskereskedelmet vagy magánkisipart. Fontos szereplő a kézzel húzott kiskocsiján árut szállító és arról áruló vándorke-

reskedő. A szokásos ázsiai képet mutatja tehát ez a burjánzó magántevékenység. Csak azt kell hozzátennünk: a Mao-korszakban szinte teljesen felszámolták ezt a szektort. A reformkorszakban elegendő volt csupán újra *megengedni* e tevékenységek létezését, hogy a magánkereskedők és iparosok tömegesen működni kezdjenek.

Sokkal nagyobb problémát jelent az állami szektor megreformálása. Az alábbiakban elsősorban az állami iparvállalattal foglalkozunk, annak néhány jellegzetes vonását emeljük ki, de megjegyezzük, hogy a többi (építési, szolgáltatási vagy kereskedelmi) szektorban működő állami vállalat is hasonló vonásokkal jellemezhető.

1. Számottevő decentralizálás megy végbe *területi* értelemben. Gondoljuk csak el, hogy ebben az országban 800 000 állami vállalat működik! Ezt földrajzilag is lehetetlen egyetlen központból irányítani. Kína 21 tartományra és 3 tartományi jogú városra oszlik; nem is egy tartomány lakossága nagyobb, mint (a Szovjetuniót leszámítva) a legnépesebb európai ország lélekszáma. A reform keretében a központi kormány átadja a döntési jogkörök egy részét a tartományi kormányoknak, illetve a tartományi kormány alá tartozó alsóbb fokú helyi szerveknek.

Ez fontos és szükséges változás. De tudnunk kell: önmagában nem jelent semmiféle elmozdulást a bürokratikus koordinációtól a piaci koordináció felé. Egy-egy tartományi kormány tovább működhet a régi, utasításos mechanizmussal. Sőt

e területi decentralizálás létrehív olyan tendenciákat is, amelyek szembekerülhetnek az egységes nemzeti piac kifejlődésével, az áruk, a tőke és a munkaerő szabad mozgásával. A területi autonómia növekedésével együtt felbukkan a területi autarkia szelleme. A tartományi kormány protekcionista rendszabályokkal védi „saját" vállalatait a más tartományokból számazó „import" versenyével szemben. Ugyanakkor akadályozza az „exportot" más tartományokba, attól félve, hogy az hiányt idézhet elő saját piacain.

2. A kínai állami vállalat *kettős szabályozásnak* van alávetve. Kapacitásának egy részét olyan termelés köti le, amelyre - a reform előtti mechanizmus továbbéléseként - kötelező tervutasítást kap. Bürokratikus hatósági kiutalással biztosítják az anyagot és félkész terméket a kötelező termelés előállításához. A termelésnek erre a részére rögzített hatósági árakat állapítanak meg. Amit a kötelező termelésen felül állít elő a vállalat, azt szabadon értékesítheti, és vevőjével korlátozás nélkül megegyezhet az árban. Viszont ehhez a szabad kibocsátáshoz magának kell beszereznie a ráfordításokat, mépedig a többi vállalat szabad rendelkezésű termékkibocsátásából. A kötelező és a szabad termelés aránya vállalatonként eltér: van, ahol csak 50-80% a kötelező rész, de van olyan vállalat is, amelyet gyakorlatilag még mindig 100%-ra leterhelnek kötelező termeléssel.

A kínai közgazdászok élénken vitatják e ket-

tős rendszer előnyeit és hátrányait. Pártolói azzal érvelnek, hogy ez lehető teszi, hogy a központ kézben tartsa legalább a termelés igen nagy, kulcsfontosságú részét. Emellett módot ad a szabad szféra fokozatos bővítésére. A kettős rendszer ellenzői rámutatnak, hogy fennmaradt a régi utasításos mechanizmus számos jól ismert káros következménye: a tervalku, a rendelkezésre álló erőforrások egy részének eltitkolása, a felső szerveknek adott hamis tájékoztatás annak érdekében, hogy minél kisebb kötelező outputot rójanak ki a vállalatra, és minél több inputot adjanak. A vállalati vezetők, akik korábban csak a tervutasítások végrehajtása körül próbáltak ügyeskedni, most manipulálhatnak a kétféle szféra (a kötelező és a szabad) közötti kapcsolatokkal is. Mi, a magyar tapasztalatok alapján, a bírálókkal értünk egyet. Azt bizonyára tanúsítja a magyar reform tapasztalata, hogy a központi tervutasításos rendszer akár egy csapásra is leépíthető. Ez nem veszélyezteti a gazdaság működőképességét; sőt nem akadálya még annak sem, hogy az állami szervek nagy (gyakran túlontúl nagy és felesleges) befolyást gyakoroljanak a vállalati gazdálkodásra. Amilyen bátran vágott bele a kínai vezetés a mezőgazdaság átalakításába, olyan óvatoskodva változtat az ipar s általában az állami szektor mechanizmusán.

3. Kínában különböző rendszabályokkal érdekeltté szeretnék tenni az állami vállalatot abban, hogy növelje nyereségét. Ugyanakkor náluk

is érvényesül *„a puha költségvetési korlát"* jelensége.[5] Találkozásaink során maguk a kínai közgazdászok használták ismételten ezt a kifejezést, amelyet a magyar közgazdasági irodalomból ismertek meg. A vállalat tevékenységét nem korlátozzák keményen pénzügyi lehetőségei; nem érvényesül következetesen a jövedelmezőség kényszere. A tartósan veszteséges vállalat is tovább élhet, sőt növekedhet. A nyereség végső nagysága nem a piacon dől el, hanem a vállalat és a felsőbb hatóságok közötti alkudozásban. Ennek a nyereségalkunak különböző formái jelentek meg. Először - és ez a nyereségérdekeltség valóságos torzképe - „nyereségszerződést" kötött a hatóság és a vállalat. Alkudozás után megegyeztek, mennyi nyereséget szolgáltasson be és mennyit tarthat meg. Később ehhez az állapothoz képest valamivel közelebb kerültek az igazi nyereségösztönzéshez, amennyiben vállalati adókat vezettek be. Az elgondolás az volt, hogy a vállalat megfizeti az adókat, és a fennmaradó nyereség felett rendelkezhet. Igen ám, de az egyik adónem, az úgynevezett „alkalmazkodási adó" ismét csak alkudozás tárgyává válhatott. Ez az adónem, megalkotói szerint, azt a célt szolgálta volna, hogy kiegyenlítse a különböző vállalatok jövedelmezősége között mutatkozó, de a vállalat jó vagy rossz teljesítményével nem magyarázható különbségeket. De hát ki tudja azt megállapítani, hol végződik a jó vagy rossz teljesítmény, és hol kezdődik a jó- vagy balszerencse?

Nézetünk szerint már az is rossz teljesítménynek minősíthető, ha egy vállalat nem tud megfelelően alkalmazkodni a balszerencsés külső körülményekhez. A probléma ismerős a magyar közgazdász számára. Úgy látszik – és ezt a jugoszláv és magyar után immár a kínai tapasztalat is igazolja –, hogy ahol a társadalmi tulajdonban levő vállalatot megpróbálják kiszolgáltatni a piacnak, ott azonnal megjelennek az igazi verseny megpróbáltatásai alól „felmentést" kérő törekvések. Igen, legyen valamiféle verseny, de azért nem olyan „igazi" verseny, amelyben vannak nyertesek és vesztesek...

Ismerősen hangzottak a magyar közgazdász fülének, amikor kínai vállalatvezetők példákat mondtak el a nyereséget kiegyenlítő tendenciákról. A történelem sajátos iróniája, amikor ebben az országban, amely valamikor a maoista szélsőséges egalizálási jelszavak bölcsője volt, most a profitnál, az állami vállalatok jövedelmezőségénél érvényesül az egyenlősdi: a magas nyereségű vállalattól elvonják azt a tiszta jövedelmet, amit a felső szervek „túl soknak" tartanak, és odaadják a veszteségeseknek. Az egyik menedzser kínai közmondást idézett: „Mindig azt a bivalyt ütik, amely a legjobban húz." A másik a következő történettel jellemezte, miképpen érvényesül a valóságban az az elv, hogy a jövedelmezőbb vállalat többet ruházhat be: „Tegyük fel, hogy az első vállalat a saját megtakarításaiból két új beruházásba kezdhetne, a második vállalatnak pedig

egyetlen új beruházásra sem telne. Ilyenkor az elsőtől elveszik a pénze felét, odaadják a másodiknak, mindkettőnél egy-egy új beruházás valósul meg. Az elsőnek pedig, érdemei elismeréséül, egy vörös zászlót adományoznak."

4. A kínai állami vállalat *sajátos paternalista szerepkört* tölt be saját dolgozóival szemben. E szerepköre többféle tényező hatására alakult ki. Bizonyára közrejátszik benne a kelet-ázsiai hagyomány, hiszen a magántulajdonban levő japán vállalatnál is megfigyelhetők némiképpen hasonló jelenségek. Ezt az ázsiai hagyományt azután felerősíti a régi gazdasági és politikai mechanizmus, az utasításos rendszer, a piac kiküszöbölése, a hiánygazdaság.

Az állami vállalat dolgozója a reform előtt sokféle kedvezményben részesült, például a kommunák tagjaival szemben. Kiváltságot jelentett, ha valaki egy állami vállalat dolgozója lehetett. A falusi életszínvonal rohamos emelkedése nyomán mostanában már kérdéses, hogy milyen mértékben minősül ez még gazdaságilag előnyös pozíciónak az egyénileg gazdálkodó paraszttal szemben. De - mint említettük - már ma is és a jövőben talán még inkább megjelenik a munkanélküliség veszélye milliók számára, s így az állami vállalat keretében történő foglalkoztatás továbbra is bizonyos értelemben kiváltságot jelent majd.

Annyi bizonyos, hogy nem könnyű az állami vállalathoz belépni, de annak, aki belépett, gya-

korlatilag lehetetlen kilépni. Az állami vállalati munkahely a családon belül öröklődik. A vállalat vezetése nem bocsáthatja el a dolgozót, de a dolgozó sem hagyhatja el a munkahelyét; szinte egymáshoz vannak kötve.[6] A gazdaságot egységesen integráló piacról csak akkor beszélhetünk, ha van jól működő munkaerőpiac is[7] – és Kína még távol áll ettől.

A vállalat nemcsak munkáltatói szerepkört töltött be, hanem ellátási funkciókat is teljesített. Így például élelmiszerjegyeket adott, vagy esetleg természetben magát az élelmet osztotta szét a dolgozóknak, lakást utalt ki. Az előbbi funkció – az élelmiszer-forgalom „piacosodásával" – elsorvadóban van; az utóbbi, a nyomasztó lakáshiány közepette, még most is él. Kína lakossága nem részesül társadalombiztosításban, egészségügyi ellátásban állampolgári jogon; az állami szektor dolgozói ezeket a kiváltságos juttatásokat is a vállalat közvetítésével kapják. A vállalat szerepköre még az állami népesedéspolitika érvényesítésére is kiterjed; aktívan beleszól abba, hogy melyik család mikor és hány gyermekkel szaporodhat.

Csupán négy problémát vizsgáltunk az állami szektorral kapcsolatban. De ez a részleges áttekintés is mutatja: ahhoz képest, hogy a falu (és különösen annak nem állami szektora) mennyire eltávolodott a Mao-korszakbeli állapotától, a városban (és különösen annak állami szektorában) jóval kisebb a változás. Magyarországon, 18 év-

vel az 1968-as rendszabályok után, valamivel előbbre tartunk ezen a téren, bár sok közgazdász, köztük e cikk két szerzője is, túlságosan lassúnak tartja a reform folyamatát. Nehéz lenne ma prognózist adni arra, vajon Kínában milyen lesz az állami szektorban végbemenő reformfolyamat további meneténck üteme, és egyáltalán meddig jutnak majd el a változtatásokban, és miben fogják tartósan konzerválni a korábbi mechanizmust.

Hiány, infláció, növekedési hajsza

A reform előtti Kína, a többi szocialista országhoz hasonlóan, *„klasszikus" hiánygazdaság"* volt. Súlyos hiányjelenségek mutatkoztak a lakosság fogyasztási cikkekkel és szolgáltatásokkal, a termelőegységek termelőeszközökkel és beruházási erőforrásokkal való ellátásában. A reformfolyamat eredményeképpen a helyzet már nem ennyire egyöntetű; egyes termékek és szolgáltatások forgalmában továbbra is az „eladók piaca" érvényesül, másokéban viszont kialakult a „vevők piaca".

Az élelmiszerpiac, mint említettük, tele van áruval. Az iparcikkellátásról nehéz általános kijelentést tenni. Sokféle áruból a kínálat kellőképpen fedezi a keresletet; az utóbbit erőteljesen korlátozzák a magas és gyorsan emelkedő fogyasztói árak. Más árukból, például jó néhány igen keresett tartós fogyasztási cikkből nagy a

túlkereslet, ezekhez csak hosszas várakozás után lehet hozzájutni.

Ismerős jelenség volt számunkra a hiány és a felesleg összefonódása, együttes jelentkezése. Minden szálloda előtt nagy számban vesztegelnek az üres taxik. Első látásra azt gondoltuk, hogy megszűnt a legtöbb szocialista országra jellemző taxihiány. Később azonban sikerült kideríteni, hogy igenis nagy a hiány taxiból. Éppen ezért az intézmények, vállalatok egész napra bérelnek taxit, és inkább órák hosszat váratják őket a saját irodájuk vagy a szálloda előtt, de biztosítani akarják, hogy rendelkezésükre álljon, ha saját ügyintézőiknek vagy külföldi vendégeiknek szüksége van rá. A hiány felesleget - jelen esetben üresen álló taxikapacitást - és ezzel együtt további hiányt szül.

A fogyasztót gyötrő hiány a legélesebben a nem piaci szférában mutatkozik. Első helyen kell említenünk a városi lakáshiányt. Ez már ma is Kína egyik első számú társadalmi és gazdasági problémája, s ha majd a fogyasztás általános színvonala tovább nő, mind nyomasztóbbá fog válni. A magyar társadalmat is sújtja e probléma, de érzésünk szerint a túlnépesedett kínai városokban (közülük számos sokmilliós óriásmetropolisban) sokszorta súlyosabban jelentkezik ez a gond.

Nálunk is, a magunk fejlettségi szintjén, a telefonhiány az egyik legkínzóbb hiányjelenség. Kína ellátása telefonnal jóformán csak most kezdődik. Magánlakásban telefon gyakorlatilag nem

létezik, legfeljebb magas állású vezetők lakásába szerelnek fel „szolgálati telefont". De a vállalatoknak és intézményeknek, hatóságoknak is igen kevés a telefonvonaluk. Ebben a hatalmas méretű országban még a sürgős hivatali ügyekben is rendkívül nehéz összeköttetést kapni a különböző városok, országrészek között.

A közlekedés a növekedés másik szűk keresztmetszete. Repülőre szállni csak hatósági kiutalással lehet. Programunkat kénytelenek voltunk egy ízben módosítani: Sanghajból nem az eredetileg tervezett célpontra kellett mennünk, hanem vissza akartunk térni Pekingbe. Néhány nappal azelőtt, hogy erre az útra sor került volna, lehetetlen volt a menetirány-módosítást „kereskedelmi úton", a légitársaság jegyirodájában intézni. „Protekciót" kellett keresnünk; mind magasabb és magasabb helyre fordultak kísérőink. Ezzel párhuzamosan sanghaji szállodafoglalásunkat is meg kellett hosszabbítani, s ezt sem sikerült a szállodán belül elintézni. Végül is mindkét probléma megoldásában a főpolgármester helyettese segített. Gondoljuk csak el, hogy ennek a városnak 13 millió lakosa van, több, mint Magyarország népessége. A főpolgármester helyettesének munkaköre egy magyar miniszterelnök-helyetteséhez hasonlítható; óriási felelősség és millió feladat – és eközben kénytelen két külföldi vendég repülőjegy- és szállodaügyével foglalkozni. Megtudtuk, s nem is lepett meg bennünket: igen gyakran kerülnek ilyen magas szintre hason-

ló kis döntések. Mi hálát éreztünk az előzékeny támogatásért – és részvétet azért, hogy a hiány jelenségei ilyesféle diszpécsertevékenységre kényszerítik azokat, akiknek a valóban nagy állami és gazdasági ügyekkel kellene foglalkozniuk.

Szinte szemmel látható, hogy a közlekedés többi ága is fékezi és a jövőben még inkább fékezni fogja a fejlődést. A forgalmasabb távolsági utakat szinte eltorlaszolják a teherautók, autóbuszok és a kisszámú közületi személyautó. Mi lesz akkor, amikor megjelennek majd (mert ez bizonyára elkerülhetetlen a fejlődés magasabb szintjén) a magánautók? Hasonlóképpen hiányjelenségek, szűk keresztmetszetek várhatók más infrastrukturális ágazatokban is, például a vízellátásban, csatornázásban.

Ami a vállalatok anyag-, alkatrész- és félkésztermék-ellátását, valamint az energiaellátást illeti, a helyzet nem egyöntetű. Termékenként, időszakonként, területenként különbözik: egyensúly van-e a piacon, vagy hiány. Elég gyakori a hiány okozta fennakadás, zökkenő, műszaki kényszerhelyettesítés, bár erről pontos áttekintést nem tudtunk kapni.

Visszatérve a fogyasztói piacra, a feszültségek egy része *nyílt inflációs formában* vezetődik le. A hivatalos jelentések 14–15%-os inflációs rátáról szólnak, bár jó néhány közgazdász ezt magasabbra becsüli. Több kelet-európai szocialista országgal kapcsolatban vita folyik az akadémiai közgazdászok között, van-e túlkereslet a fo-

gyasztói piacon. Kínában ilyen vita nincsen; a túlkereslet létezése kétségtelen. Kizárólag arról érdemes vitatkozni, hogyan lehetne az infláció elszaladásának gátat vetni.

A vásárlóerő szinte gátlástalan kiáramlása két fő formában ment végbe. Az egyik: a nyakló nélküli *béremelés* az állami vállalatoknál. A régi adminisztratív tilalmak, amelyek befagyasztották a béreket, és szigorú felső korlátokat szabtak a béralapoknak, sokkal lazábbakká váltak. A régi mechanizmus *már nem*, az igazi vállalati nyereségérdekeltség *még nem* korlátozza a béremelkedést. A vállalati vezető nincsen különösen megijedve a bérek emelkedésétől, amelyet a „puha költségvetési korlát" eltűr, s amelyet vagy a felső szervekre vagy a vevőkre háríthat át. A költségkövetkezményekkel nem törődve, a vállalati vezető csak azt érzékeli, hogy a béremelés népszerű; jó eszköze a vállalaton belüli esetleges feszültségek, elégedetlenkedések feloldásának. Nem ritka, hogy a pénzben fizetett béreket a szokásoson felüli természetbeni juttatásokkal egészítik ki, például szőnyeget vagy fényképezőgépet „osztanak" a munkásoknak, s a kiadást termelési költségként számolják fel.

A vásárlóerő parttalan kiáramlásának másik forrása *a beruházási éhség*. Az öt-tíz év előtti magyar (és még inkább a lengyel) beruházási „boom"-hoz hasonlít a helyzet: minden vállalat, minden hatóság, területi szerv, minisztérium többet és még többet akar beruházni. A legfonto-

sabb a létesítmény építését megkezdeni, s ha ez megtörtént, majd csak elő lehet teremteni a pénzt a befejezéséhez, ha nem előbb, hát később. A sebtében elkezdett, de elégtelen pénzforrás vagy műszaki feltétel miatt elhúzódó létesítmények kínai elnevezése: a „szakállas" beruházások.

A vásárlóerő gátlástalan kiáramlása monetáris tükröződése az *erőltetett növekedési hajszának.* Megint csak jól ismert jelenség ez a kelet-európai gazdaságtörténetből. A siker (jelen esetben a mezőgazdaságban elért ugrásszerű növekedés) azt az érzetet alakítja ki a gazdaságpolitikusokban, hogy a rendszer többre és még többre képes. Ez az érzés azután irreálisan magas növekedési előirányzatokat diktál. A Mao-korszak drámai és drasztikus lezárása, a reform megindítása eddig rejtett energiákat szabadított fel, ami a növekedés hirtelen felgyorsítását tette lehetővé. Igen, de *ez* a gyorsulás egyszeri és vissza nem térő esemény. Ez a magas növekedési ütem nem állandósítható - s ha megkísérlik, akkor az a túlfeszített tervek jól ismert, katasztrofális következményeihez vezethet el. Elgondolkoztató, hogy miután a Mao-korszak a „nagy ugrást" erőltette, és kudarcot vallott ezzel, most a Mao-korszakkal szakító reformpolitika ismét „nagy ugrással" kísérletezik vagy abba csúszik. Úgy tűnik, hogy a kísértés a „nagy ugrások" megszervezésére a politikai-gazdasági rendszer legmélyebb rétegeiben gyökerezik, amelyeket nem szántott fel a reform.

Nemcsak a népgazdaság összesített előirányzatai okoznak súlyos problémát, hanem a növekedési folyamat *szerkezete* is. Félő, hogy a Kína fejlődésében már eddig is érvényesült egyoldalúság, torzítás, diszharmónia fennmarad, talán még fokozódhat is. Nem titkoltuk el kínai kollégáink előtt: aggódva látjuk, hogy nagy nemzeti feladatként az ipari és mezőgazdasági termelés megnégyszerezését írták elő. Sokkal célszerűbb lenne olyan összesített mutatószám (például GDP vagy nemzeti jövedelem) növelésére mozgósítani, amely az ipari és a mezőgazdasági termelés mellett magába foglalja a többi szektort is. Már a feladatnak ez a szűk megfogalmazása is magában rejti azt a veszélyt, hogy továbbra is háttérbe szorul az eddig is elhanyagolt infrastruktúra, a szolgáltatási szféra s általában minden szektor, amely nem tartozik az iparhoz és a mezőgazdasághoz. Kína sok ezer éves kultúrájának, művészetének, építészetének egyik vezéreszméje a harmónia. Vajon mikor fogja végre áthatni a harmónia gondolata a növekedési terveket is?

A növekedési hajsza kapcsán említjük meg a *külkereskedelem és a külföldi hitelek* problémáját is. Ez az évtizedeken át magába zárkózott ország végre rászánta magát ebben a tekintetben is a „nyitásra", és ezzel lehetőséget teremtett a nemzetközi munkamegosztás jól ismert előnyeinek kihasználására. Ez egészséges változás. Csakhogy az adott gazdasági mechanizmus mellett, amelyben még nem bontakozott ki a nyere-

ségben érdekelt vállalat keresletének önkorlátozása, szinte kielégíthetetlen *behozatali éhség* fejlődött ki. Minden vállalat, szerv, területi hatóság importálni akar. A fő az, hogy mielőbb hozzájusson a külföldi termékhez: a kívánatos fogyasztási cikkekhez a háztartások és a modern gépekhez a termelőegységek. Nem nehéz ezekért fizetségül előteremteni a belföldi kínai pénzt. Hogy miképpen teremti elő a konvertibilis fizetőeszközöket az ország? Ez már nem az ő gondja. A külföldi vállalatok, elsősorban a japán cégek, mohón vetik rá magukat a végtelennek látszó kínai piacra. Egyelőre ők is elhessegetik azt a gondot, hogy mivel is fog Kína fizetni. Az import növekedése máris háromszor-négyszer gyorsabb, mint az exporté. Igaz, Kínának egyelőre még van devizatartaléka, de gyorsan apad. Fennáll a veszély, hogy a tartalék hiányba csap át, s Kína, gigászi méreteivel, megindul az eladósodás útján.

Még egy problémát említünk: *az ár- és bérreform* ügyét. A kínai közgazdászok számottevő része egyetért abban, hogy az árarányok súlyosan torzítottak; egyes termékeket vagy szolgáltatásokat a többihez képest túlértékeltek, míg mások ára viszonylagosan túl alacsony. Hasonló torzítások mutatkoznak a bérrendszerben is. A piac nem működhet megfelelően e torz ár- és bérrendszer mellett; sürgős feladat lenne a kiigazítás. A kérdés csak az, hogy miképpen lássanak e feladathoz. Sokan fokozatos megoldást javasolnak, részleges kiigazítások sorozatát, mert at-

tól félnek, hogy egy átfogó reform túl nagy megrázkódtatással járna. Mások viszont - és számunkra ez az érvelés tűnik meggyőzőbbnek - azt hozzák fel a fokozatossággal szemben, hogy elfogadása felgyorsítaná az inflációs ár-bér-költség spirált. Egy-egy részleges ár- vagy béremelés azonnal növeli a költségeket, továbbgyűrűzik a gazdaságon, és nyomást gyakorol a többi ár emelésére is, ami megint csak indítékot ad újabb ár- és béremelésekre. Később már az inflációs „várakozások" is ebbe az irányba hatnak; minden termelő eleve belekalkulálja árainak meghatározásába a jövendő költségemelkedést. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az infláció *dinamikus* folyamat; ezt a dinamikát gerjeszti és gyorsítja az ár- és béremelések szüntelen sorozata.

Ellentmondások: nyitás és bezártság

Írásunk előző fejezetében tárgyaltuk a gazdaság egyensúlyzavarainak különböző formáit: a hiányt, az inflációt, a külkereskedelmi mérleg deficitjét. E jelenségek káros és veszélyes voltát felismerték a kínai gazdasági vezetők és kutató közgazdászok; a problámákkal szembenéznek, és széles körben tárgyalják, mit kellene tenni. Eléggé elterjedt - noha nem egyöntetűen elfogadott - az az álláspont, hogy a további reformintézkedéseket egyelőre el kell halasztani, amíg nem sikerül rendet teremteni a gazdaság egyen-

súlyában. E nézet hívei egyértelmű sorrendet javasolnak: *előbb* makroegyensúly, *utána* további lépések az intézmények reformjában, a piaci erők fokozott érvényesítésében. Jó néhány külföldi tanácsadó is erre hajlik. Mások viszont – s a mi szemünkben ez a másik nézet a meggyőzőbb – úgy gondolják: a kétféle törekvést nem szabad időben sem elválasztani. *Párhuzamosan* kell energikus lépéseket tenni a makroegyensúly megteremtése és a további intézményi reformok érdekében. Félő, hogy a makroegyensúly egyoldalú előtérbe tolása együtt jár a mechanizmus *recentralizációjával,* a bürokratikus szabályozás és beavatkozás elburjánzásával és a piaci hatások elerőtlenítésével.

Kínában nemcsak egyes gazdasági összefüggésekben keletkezett egyensúlyzavar, hanem az emberek *értékrendjében* is. A kulturális forradalom által hirdetett értékek tekintélye összeomlott. Magunk is nem egy kínai kollégával beszélgettünk, akik őszintén elmondották: kezdetben hittek e korszak jelszavaiban, maguk is részt vettek például vörösgárdisták mozgalmaiban, majd később csalódtak és kiábrándultak. Mások megrendüléssel és keserűséggel beszéltek megpróbáltatásaikról. A nyugati radikális mozgalmak keretében ma is megjelennek olyan értékelések, amelyek szerint Kína a kulturális forradalom idején járt a helyes szocialista úton, és a Mao utáni reformokkal letért erről az útról.[8] Azt hisszük, hogy ezek a francia vagy amerikai szerzők, sze-

mélyes élményanyag híján, nehezen tudják megérteni és értelmezni az elmúlt évtizedek kínai eseményeit. A magyarok részéről sokkal inkább magától értetődő érzés az empátia.

Kínában a „bürokrácia elleni harc" ürügyén féktelen terrorhullám bontakozott ki, az új kultúra nevében üldözték és megalázták az értelmiséget, az egyenlőség nevében megfosztották egészséges ösztönzőitől a gazdasági tevékenységeket. Mindez az alapjában érintetlenül maradt bürokratikus intézményi rendszer megerősítéséhez vezetett volna, ha eközben hatását szét nem zilálják az anarchikus kísérőjelenségek és a gazdasági fejlődés zavarai.

De ha a régi értékrend szét is bomlott, új még nemigen lépett a helyébe. Amennyire a beszélgetésekből és különböző elemzések tanulmányozásaiból kivettük, elég széles körű depolitizálódás ment végbe. Nincsenek többé politikai jelszavak a falakra festve. A vitákban az érvelés rendszerint gyakorlatias, pragmatikus.

Százmilliókban támadt fel a mesterségesen elfojtott fogyasztási kedv. Akik nem rokonszenveznek ezzel, azok gúnyosan „konzumerizmust" emlegetnek, akárcsak a hatvanas évek Magyarországával szemben a „frizsiderszocializmust" vagy a „gulyáskommunizmust". Igen, azok a kínai asszonyok, akiknek hosszú időn át szürke vagy zöld uniformisokban kellett járniuk, most örülnek, ha tarka ruhákba öltözhetnek. Az üzletek, áruházak zsúfolásig vannak ventilátort, jég-

szekrényt, Hi-Fi-rádiót kereső vásárlókkal. A legfőbb hiánycikk a színes tv. Mi a magunk részéről nem érzünk ebben semmiféle elítélendő, „antiszocialista" tendenciát. Más - és ez azért jogosult, lényeges - kérdés, hogy mikor és milyen mértékben adódnak hozzá az emberhez méltó anyagi életszínvonal jogos igényéhez más értékek is: az elkötelezettség nagy eszmények iránt. Talán ehhez hosszabb kifutási idő kell. És több személyes sikerélmény arról, hogy az ország átalakítása iránti társadalmi felelősségérzet és aktivitás valóban *hatást* gyakorol a közügyek alakulására.

Már ebben a tanulmányban is előfordult a kínai reform egyik kulcsszava, a „nyitás". Ennek egyik leginkább szembetűnő megnyilvánulása az érdeklődés a világ tudománya és kultúrája iránt. Ebben a hosszú időszakon át annyira bezárt országban, amelynek vezetése nyíltan megtagadta a közösséget az emberiség nagy irodalmi, művészeti, tudományos értékeivel, most hatalmas erővel tör ki a kulturális éhség. Hogy csak saját szűkebb szakmánknál, a közgazdaságtannál maradjunk: a sok tízezernyi külföldön tanuló diák között nagy számban találhatók közgazdászjelöltek, akik a modern közgazdaságtudományt akarják a legjobb külföldi egyetemeken tanulni. Közgazdászdelegációk sorra látogatják a külföldi országokat, és sorra-rendre hívnak meg előadásokra, konzultációkra külföldi szakértőket; meg akarják ismerni a magyar és a jugoszláv re-

formot, a francia tervezést és az NDK iparirányítását, az amerikai és a nyugatnémet bankok működését. De persze ez a mohón habzsolt, friss ismeretanyag csak lassan dolgozódhat fel. A tudás megszerzése folyamat; nem mehet végbe hirtelen elhatározással, egyik napról a másikra. És itt egész generációk estek ki. Az idősebb nemzedék tudásanyaga megkopott, elavult: akiket börtönbe zártak vagy falura küldtek sertéseket gondozni, nem olvashatták közben a legfrissebb szakirodalmat. Egész évjáratok maradtak ki a fiatalok tanításában. Hosszú ideig eltarthat, amíg a lépéshátrányt behozzák.

A „nyitás" nem egyeduralkodó áramlat. Igazság szerint a mai Kína sajátos kombinációja a bezártságnak és a nyitásnak, a reform előtti állapotok konzerválásának és megváltoztatásának. Több olyan magas beosztású vezetővel találkoztunk, akik maguk is a kulturális forradalom áldozatai voltak: állásukból elkergették, megkínozták és börtönbe zárták vagy falura száműzték őket, ahol magas fokú szaktudásukat és egészségi állapotukat semmibe véve, sok éven át képesítést nem igénylő, nehéz fizikai munkát kellett végezniük. De eközben tömegesen maradtak pozíciójukban azok az emberek is, akik a Mao-korszakban hatalmon voltak; a volt üldözők és üldözöttek békés együttélése folyik. A gazdaságpolitika toleráns: bizonyos határok között utat enged az egyéni kezdeményezésnek és tulajdonnak. Ugyanakkor a népesedéspolitika végletes

mértékig intoleráns. Érthető, hogy le akarják fékezni a gazdaságilag szinte elviselhetetlenül gyors népszaporodást - de a magunk részéről nem tartjuk erkölcsileg elfogadhatónak azokat az erőszakos eszközöket, amelyekkel ezt a politikát megpróbálják érvényesíteni. És folytathatnánk a sort az egymással szemben álló, tartósan össze nem férő jelenségek további példáival.

Lehetetlen megjósolni, mit hoz Kína jövője. Azt hisszük, hogy nemcsak mi vagyunk erre képtelenek, akik keveset tudunk erről az országról, de a legkiválóbb Kína-szakértők sem vállalkoznának jóslatokra. A szocialista Kína eddigi története tele volt éles fordulatokkal: a „nyitás" és a „bezáródás" korszakai, a „virágozzék minden virág" és a kíméletlen erőszak korszakai, a „nagy ugrás" és az óvatos lassítás korszakai váltogatták egymást. Nem lehet tehát eleve kizárni a jövendő lehetőségek közül a reformfolyamat megtorpanását, esetleg visszafordítását sem. Annyi azonban bizonyos, hogy *most* nem látszik ennek semmiféle kézzelfogható előjele. Itt megint adódik az összehasonlítás Magyarországgal. Idehaza gyakran találkozni nyomott hangulattal; az emberek jelentős része ingerült, kételkedő vagy pesszimista. A reformfolyamatnak, amely hol megakad, hol előremozdul, nemigen van lelkesítő pátosza. Ezzel szemben Kína most éli át a változások első eufóriáját. Most tért vissza az élet a megmerevedett társadalomba, ugrásszerűen megnőtt a fogyasztás, és kellemesebbé vált az élet, s mindez

bizakodással tölti el a társadalomnak szinte minden rétegét. Őszintén kívánjuk, hogy reményeik és terveik valóra váljanak.

JEGYZETEK

1. Néhány friss összefoglaló munkát emelünk ki. E. Lim - A. Wood (1985), E. J. Perry - C. Wong (1985), J. D. Solinger (1984).

2. Folyó árakon és devizaárfolyamokon mérve az arány 1 : 30 körül van. Vannak azonban mélyreható összehasonlító vizsgálatok, amelyek kísérletet tesznek az árfolyamok és árak bizonyos fokú megkerülésére és korrigálására, s ezek jóval kisebb, körülbelül 1 : 10-es arányt mutatnak ki. [Lásd I. B. Kravis és mások munkáját (1982) és (1983).]

3. Kitűnő áttekintést ad Jordán Gy. cikke (1985).

4. A kínai irodalom Mao utáni új hullámában jelent meg egy megrázó elbeszélés egy parasztról, aki arra vállalkozott, hogy fárasztó mezőgazdasági munkája végeztével lenyúzza az elhullott állatokat, és bőrt készítsen csekélyke díjazásért. Ezt a nehéz, piszkos - és társadalmilag bizonyára hasznos - munkát végző embert nyilvános gyűlésen „kapitalistának" minősítették, megszégyenítették és fizikailag is bántalmazták a vétségéért.

5. Ezt a kifejezést a jelen tanulmány egyik szerzője, Kornai J. vezette be a *A hiány* című

könyvében (1980). A közgazdaságtanban a „költségvetési korlát" azt jelenti, hogy a gazdasági egység (a háztartás, a vállalat vagy más intézmény) kiadási tervének, költségvetésének korlátot szabnak a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök. Ezt a korlátot hitel segítségével átmenetileg túllépheti, de a hitelt előbb-utóbb vissza kell fizetni; tartósan a bevételek szabnak korlátot a kiadásoknak. Az állami vállalatok költségvetési korlátja „felpuhul", ha az állam kész fedezni a tartós veszteséget is, például adók elengedésével, „puha" hitelekkel, amelyek időben történő visszatérítését nem kényszerítik ki a költségekhez passzívan igazodó hatósági árakkal és így tovább. Puha költségvetési korlát esetén a nyereségösztönzés félig-meddig illuzórikussá válik. A vállalat fennmaradása és növekedése nem a piaci sikerektől, hanem a felsőbb szervek elhatározásától függ. (Bővebben lásd minderről a kötet második tanulmányát.)

6. Egyébként a falusi dolgozó is „röghöz kötött"; csak a helyi hatóság engedélyével vállalhat más helyen munkát. E korlátozás kikényszerítését elősegíti, hogy vasútra, távolsági buszra vagy repülőre is csak a helyi hatóság írásos engedélyével válthat jegyet.

7. Lásd Tardos M. (1985).

8. Az észak-amerikai és nyugat-európai radikális-újbaloldali álláspontokról, amelyek egyebek között Kína kérdésében sem egységesek, széles áttekintést ad K. Griffin és J. Gurley cikke (1985). A Kínáról szóló rész: 1134–1136. o.

A tudományos kutató, a tanácsadó és a politikus felelősségéről

Előszó „A hiány" szovjet kiadásához

Nagy öröm és megtiszteltetés, hogy „A hiány" című könyvem megjelenik a Szovjetunióban.

A jelenség, amelyről a könyv szól, jól ismert az olvasó előtt. Magyarok és szovjet emberek, kínaiak és románok, kubaiak és lengyelek egyaránt tudják, mit jelent sorban állni húsért vagy cipőért, áru helyett goromba szót kapni az eladótól, éveket várni a lakáskiutalásra, vagy az üzemben megállni a termeléssel, mert hiányzik az anyag vagy az alkatrész. A hiány sokféle veszteséget okoz: csökkenti a fogyasztó megelégedettségét, akadályozza a nyugodt termelést, megfosztja fontos ösztönzőitől a műszaki fejlődést. Talán a legsúlyosabb kár az, hogy az eladó fölénybe kerül a vevővel szemben: sérelmet szenved az egyén autonómiája és szabadsága. Az eladó uralma a vevő fölött kiszolgáltatott, nemegyszer megalázó helyzetbe hozza az embert, akár mint fogyasztót a boltban, akár pedig mint termelőt az üzemben. Mint látjuk, itt a politikai gazdaságtan legsajátabb vizsgálati területén vagyunk: nem az ember és a dolgok viszonyát tanulmányozzuk, hanem ember és ember közötti társadalmi viszonyt elemzünk, amikor a krónikus hiány okait és következményeit próbáljuk tisztázni.

A szovjet közgazdaságtudomány hamar felfigyelt erre a problémára. A jelen könyv is hivatkozik L. N. Kricman 1925-ben és V. V. Novozsilov 1926-ban írott munkáira. Később azonban évtizedeken át legfeljebb a családban, esetleg sorban állás közben beszéltek a hiányról az emberek, a politikai gazdaságtan tudományos kutatási témái között nem szerepelt. Itt érdemes egy percre megállni és elgondolkodni azon: tulajdonképpen mi a szocializmus problémáit kutató közgazdász feladata.

Abban a hosszú történelmi korszakban, amelyben a szocialista országok közgazdászai megkerülték a hiány és a többi, hasonlóan „kényes" kérdés vizsgálatát, a következő gondolatmenet szabta meg a kutatók filozófiáját. A szocializmus olyan rendszer, amely az emberiség régi vágyait elégíti ki. Minden törvénye, definíció szerint, kedvező hatású. Tehát minden kedvezőtlen, káros, emberi szenvedést vagy gazdasági veszteséget okozó jelenség nem más, mint múló kellemetlenség, egyes emberek hanyagságának, rossz munkájának következménye. Még az is meglehet, hogy egyik vagy másik rendkívüli hatalomra szert tett vezető - egy Sztálin vagy egy Mao Ce-tung - hibái idéznek elő káros jelenségeket, s éppen mert e személyiségeknek igen nagy a befolyása, az okozott veszteség igen súlyos lehet. Annyi azonban bizonyos - e szerint az idézett gondolatmenet szerint -, hogy a problémák függetlenek a fennálló rendszer alapvető

társadalmi viszonyaitól. A szocializmusban minden törvény „jó". Bajok, ha egyáltalán vannak, csak azért keletkeznek, mert egyes emberek a „jó" törvényt nem ismerték fel, rosszul alkalmazták vagy ellene szegültek.

E gondolatmenet alapján készült művekben összekeveredtek a közgazdász különböző feladatkörei: a valóság megfigyelése, leírása és megmagyarázása, értékítéletek alkotása a helyzettel kapcsolatban, valamint a gyakorlati teendők, cselekvési programok kidolgozása. A nemzetközi irodalom többféle elnevezést használ e szerepkörökre, szembeállítván a „pozitív" (leíró-magyarázó) elméletet a „normatív" (értékelő és ajánlásokat tevő) elmélettel. Azokban a munkákban, amelyek a fenti gondolatmenet sugalmazására születtek, összemosódik kétféle, egymástól logikailag élesen szétválasztandó kérdésre adandó válasz: mi *van* és mi *legyen?* Mi a *valóság* és milyen lenne a *kívánt* helyzet? A tökéletes társadalom eszményképének, utópiájának elképzelt tulajdonságait nevezik a fentebb említett művek „objektív törvénynek", miközben a valóságos társadalom valóságos belső ellentmondásai meg sem jelennek az elemzésben. Kielégítetlen marad a tudományos munka legfontosabb követelménye: a megállapítás szembesítése a megfigyeléssel, a tapasztalattal, a tényekkel.

A jelen könyv, sok más szerző művéhez hasonlóan, a fentiektől eltérő gondolatmenetre és szemléletre épül. Mindenekelőtt abból indul ki:

szembe kell nézni a valósággal, akár tetszik nekünk az, amit megfigyeltünk, akár nem. Az első kérdés, amit a lelkiismeretes kutatónak fel kell tennie önmaga számára, nem az, hogy „jó"-e az, amit látunk, hanem hogy *igaz*-e az, amit megállapítunk. Megfelel-e a kutató által adott leírás a tényeknek? S ha ennek az egyedül lehetséges tudományos kritériumnak a kutató saját lelkiismerete szerint megfelel, akkor joga van leírni, amit megállapít, akár kellemes, akár kellemetlen igazság az, ami így kiderül.

A „törvény" szóval oly sok visszaélés történt és annyi félreértésre adott okot, hogy a szerző nem szívesen használja. Éljünk ennél szerényebb kifejezésekkel: beszéljünk társadalmi *szabályosságokról*, tendenciákról, a rendszer hajlamairól, magatartási mintáiról. A könyv alapvető tétele: az a gazdasági rendszer, amely a decentralizálási reformok előtti szocialista gazdaságot jellemezte, elkerülhetetlenül létrehozza a hiányt. Ez tehát olyan szabályosság, amely meghatározott társadalmi körülmények között szükségképpen létrejön.

A jelenség *általános*. Senki sem állítja, hogy ebben a rendszerben mindig és mindenből hiány van. Az állítás ennél körülhatároltabb, nevezetesen az, hogy a gazdaság egyetlen fontos szférája sem mentes a hiánytól, jelentkezik a fogyasztói cikkek és szolgáltatások piacán, a termelésben, a munkaerő allokációjában, a beruházásokban, a külkereskedelemben, a nemzetközi fizető-

eszközökben. A jelenség *krónikus:* minden időszakban érvényesül; a leküzdésére tett kísérletek esetleges átmeneti sikere után mindig újra feltámad. A rendszer biztosítja a hiány újratermelését. A jelenség *öngerjesztő* jellegű: a hiány hiányt szül. A jelenség *intenzív:* nagy erővel érvényesül, és igen mély hatást gyakorol a társadalom minden tagjának viselkedésére. Amikor egy rendszerben - az itt most leírt, körülhatárolt értelemben - általános, krónikus, öngerjesztő, intenzív hiány érvényesül, akkor ezt a rendszert *hiánygazdaságnak* nevezhetjük.

A könyv megkísérli az *okozati* elemzést. Ha egy jelenség tömeges, tartós és intenzív, nem magyarázható egyes személyek alkalmi, véletlen hibáival. Nem tűnik meggyőzőnek az az érvelés, mely szerint a tervezés számítási hibái, vagy egyes üzemek önzése és gondatlansága, vagy néhány eladó figyelmetlensége okozná a hiányt. Ennél mélyebben fekvő okokat kell keresnünk.

A könyv által előadott elemzés megpróbál „visszafelé" haladni a mindenki által megfigyelhető jelenségektől a felszínesebb, majd a mélyebb, általánosabb, inkább alapvető jellegű okok felé, behatolva az ok-okozati kapcsolatok mind mélyebb rétegeibe. Foglalkozik azzal, hogy mennyiben magyarázhatóak a hiányjelenségek a gazdaságban érvényesülő különböző súrlódásokkal, az információ, a döntés és a döntésvégrehajtás gyengeségeivel. A következő réteg: mennyiben függ össze a krónikus hiány különböző

társadalmi hatásmechanizmusokkal: az expanziós kényszerrel, a mennyiségi hajszával, a beruházási éhséggel, a halmozás tendenciájával, az állami szektor szinte kielégíthetetlen keresletével termelési inputok és legfőképpen beruházási erőforrások iránt. És ismét még egy réteggel mélyebben: hogyan magyarázhatók az imént felsorolt tendenciák az állami vállalatnak az árak és a nyereség iránti gyenge érzékenységével, a jövedelmezőségi kényszer hiányával, azzal a jelenségcsoporttal, amelyet a könyv így keresztelt el: a vállalatnak puha a költségvetési korlátja. Ez pedig azzal függ össze, hogy az állami vállalat sokkal inkább függ a fölé rendelt bürokráciától, mint a vevőitől. Élete vagy halála, elsorvasztása vagy kibővülése nem azon múlik, hogy sikeres-e a versenyben, hanem hogy a neki parancsoló és ugyanakkor őt paternalista módon gyámolító hatóságok mit szándékoznak vele tenni. Bizonyára folytatható lenne az okozati elemzés, minden válasz után megint csak feltehető a kérdés: „miért?" De már abból az elemzésből is, ami ebben a munkában megtalálható, az következik: a hiány állandóan reprodukálódik, amíg a vállalat vertikális függősége marad a termelés domináló viszonylata.

Amióta könyvem megjelent, sokat vitatkoztak róla, mind Magyarországon, mind külföldön. Tíz–húsz év múlva, sok vita – és remélhetőleg minél több, nagy tényanyagon alapuló empirikus kutatás – után bizonyára jobban megérti majd a

közgazdaságtudomány a hiány problémakörét, mint amennyire az a könyv megírásakor lehetséges volt. Számítok arra, hogy szovjet kollégáim között is vita tárgyát képezik majd a könyv elemzései. Nagyon szeretném azonban, ha minél nagyobb megértésre találna az, ami a könyv egyik vagy másik közgazdasági tételénél fontosabb: a munka alapjául szolgáló *tudományfilozófia és tudományetika.* Szeretném, ha minél többen egyetértenénk abban: szembe kell néznünk a tényekkel, még ha azok rossz érzéssel töltenek is el bennünket. Nincs jogunk megkerülni a kényes igazságokat. Nem elégedhetünk meg felületes válaszokkal, hanem meg kell próbálnunk megtalálni a problémák és bajok mélyre lenyúló gyökereit. Fel kell tárnunk a bennünket körülvevő gazdasági valóság igazi szabályosságait, a tömegesen ismétlődő jelenségek, a tartós tendenciák igazi magyarázatát.

Még azok között is, akik osztják e nézeteket, bizonyára lesz, aki csalódottan teszi majd le a könyvet, mert a szerző nem ad útbaigazítást arra, hogyan lehet a bajt megszüntetni. Mit ér a diagnózis terápia nélkül?

Maradjunk az egészségügyi hasonlatoknál. Néhány évvel ezelőtt tanulmányt írtam az orvostudomány és a közgazdaságtudomány analógiájáról; nemrég az „Eko" c. szovjet folyóirat közölte az orosz fordítást. (Magyarul az „Ellentmondások és dilemmák" című, a Magvető Kiadó gondozásában 1983-ban megjelent kö-

tetben olvasható.) Ennek az írásnak a gondolatmenetéhez kapcsolódnék ezen a ponton. Tagadhatatlan, az a legfontosabb, hogy a beteg ember életben maradjon, sőt lehetőleg meg is gyógyuljon. De hát ez nem érhető el azzal, hogy ráparancsolunk az orvosra: adjál gyógyszert, mert a betegnek meg *kell* gyógyulnia. Évezredeken át kínozta a „tüdőbaj", a „mellbetegség" (későbbi tudományos nevén, a tuberkulózis) az embereket. Kezdetben a varázslóknak, később a magukat orvosnak nevező szakma művelőinek hol könyörögtek, hol fenyegették őket. Mindennel kezelték a betegeket: imádsággal és ördögűzéssel, forró és hideg fürdővel, a legkülönfélébb gyógynövényekkel és vegyszerekkel. Végül is csak 1890-ben tudta a modern bakteriológia felfedezni, hogy a tuberkulózist bacilus okozza. És amikor Robert Koch ezt megállapította, képtelen volt megmondani, hogyan kell a bacilust leküzdeni. Több mint fél évszázad telt el, mire az igazán nagy hatású gyógyszert, a sztreptomicint megtalálták és a tuberkulózis megszűnt általános, széles körben pusztító népbetegség lenni. Igaz, a betegség okának megértése megkönnyítette, hogy már a valóban hatékony gyógyszer feltalálása előtt is alkalmazzanak értelmes, józan kezelési formákat: kímélték és friss levegőre küldték a beteget, csillapították a lázát, esetleg kioperálták a beteg tüdő egy részét. Betartották az orvosi mesterség hippokratészi szabályát: legalább ne ártsunk a betegnek.

És most térjünk vissza saját szakmánkhoz. A szocialista rendszer működésének bonyolult szabályosságai még nincsenek feltárva. Ebben a tekintetben sokkal rosszabbul állunk, mint a kapitalista országok közgazdászai saját rendszerük működésének megértésében. Szinte csak most kezdünk hozzá ehhez a roppant munkához. Van, aki nagyon magabiztos; éppen csak körülnéz, és máris tudja, mit kell tenni. A szerző nem tartozik ezek közé. Nem tudjuk egész pontosan, hogy a mi „betegünk", a szocialista gazdaság mitől beteg. Nem egyetlen bajról van szó, hanem a negatív tünetek egész komplexumáról. Hogyan is függnek ezek össze? Külön-külön okaik vannak, vagy közös okok következményei? Veleszületett tulajdonságai-e a rendszernek, *mindennemű* szocialista rendszernek, bármely konkrét mechanizmussal működjék is, vagy kizárólag a szocializmus egyik változatából, a túlközpontosított utasításos gazdaságból következnek-e? Gyógyítható-e valamennyi baj, vagy van-e közöttük olyan, amely leküzdhetetlen, s legfeljebb a tünetek enyhítése jöhet szóba? Megannyi kérdés, amelyre nem született meggyőző válasz.

A fentiekben általánosan feltett kérdéseket konkretizálhatjuk a jelen könyv tárgyára, a hiányra. Noha sok-sok éve tanulmányozom a témát, meg kell vallanom, egész sor kérdésre nincsen határozott válaszom. Az imént így fogalmaztam: az utasításos gazdaságnak, a régi túlközpontosított mechanizmusnak szükségszerű

velejárója a hiány. Ebből azonban nem következik automatikusan, hogy az állítás egyszerűen megfordítható normatív célra: elegendő az utasítások megszüntetése és az állami vállalatok nagyobb önállósága, s ettől egymagában megszűnik a hiány. Számomra úgy tűnik: ez ugyan szükséges, de egymagában nem elégséges feltétele annak, hogy a rendszer hiánygazdaság-jellege megszűnjön, s hogy ne a vevők versenyezzenek az eladókért, hanem megfordítva a termelők és eladók versenyezzenek a vevőkért. Az még nincsen kellőképpen tisztázva, melyek a hiány megszüntetésének összes elégséges és szükséges feltételei.

A tudományos vizsgálat nem adhat végleges választ ezekre a nyitott kérdésekre, már csak azért sem, mert az eddigi gyakorlati reformok mindmostanáig nem vezettek egyértelmű eredményekhez. Magamról elmondhatom, hogy régi, őszinte és lelkes híve vagyok a reformnak, s szeretném, ha minél meggyőzőbb sikereket érne el. A tudomány művelőjének azonban – és ezt most itt nyomatékosan szeretném újra hangsúlyozni – nem az óhajokból kell kiindulnia, hanem a megfigyelt tényekből. A reformfolyamat Jugoszláviában négy, Magyarországon két, Kínában majdnem egy évtizedes múltra tekinthet vissza. Mindhárom ország sajátos keveréke a lenyűgöző eredményeknek és a lesújtó kudarcoknak. Lelkiismeretlenség lenne a „reformpropaganda" kedvéért csak az eredményeket észrevenni, vagy az

„ellenpropaganda" kedvéért kizárólag a balsikerekre rámutatni. Többek között a jelen könyv témája, a hiány (és a vele összefüggő másik súlyos jelenség, az infláció) szempontjából sem jelzi e három ország tapasztalata egyértelműen a bajokból kivezető utat. Nem ennek a rövid előszónak a feladata a reformfolyamat eddigi mérlegét összeállítani és azt tisztázni, miért felemás a helyzet, miért nem gyorsabb a haladás. Itt csupán arra akartam rávilágítani: érthető, hogy nem rendelkezünk a hiánygazdaság megszüntetésének olyan cselekvési tervével, ami a szó szigorú értelmében tudományosan megalapozott lenne.

Az eddigi reformintézkedések, bármely szocialista országban hajtották is végre azokat, tudományelméleti értelemben „kísérleteknek" tekinthetők. Kevés kísérletből is megkockáztathatjuk erős következtetések levonását, ha a kísérleti eredmény egyértelmű. Sajnos a reformfolyamatok eddigi kísérletezései mind ez ideig nem bizonyultak a tudományos igényű következtetések szempontjából eléggé konkluzívnak.

Mindebből *nem* következik, hogy bárkinek is azt javasolnám: álljunk meg, s várjunk minden gyakorlati lépéssel mindaddig, amíg a tudomány végérvényesen és megcáfolhatatlanul feltárja a problémát és kezünkbe adja a cselekvés programját. Itt már el kell szakadnunk az orvostudományi analógiától, s azt kell hangsúlyozni: a történelem nem szokta megvárni, amíg a tudomány emberei tisztázták a problémákat. Nem-

csak a gazdaságon belül, a termelésben van munkamegosztás, hanem a társadalmi cselekvésben is. Először is munkamegosztás van a politikus és a tudós között. A politikus, az államférfi, aki a társadalom vezetésére vállalkozik, cselekvési kényszer hatása alatt tevékenykedik. Tisztában van azzal, hogy akkor is lépnie *kell,* ha tulajdonképpen nem is tudja pontosan, melyek lesznek a lépés következményei, s milyen összefüggések mozgatják azt a bonyolult társadalmi közeget, amelyben politikai tevékenységét kifejti. Többnyire sokkal inkább a belső meggyőződés és hit sugalmazza számára a teendőket, mint a szigorú és tárgyilagos tudományos elemzés.

Ami a tudomány területén dolgozókat illeti, közöttük is munkamegosztás van; nem mindenki vállalkozik azonos feladatra. Van, aki úgy érzi: képes gyorsan és határozottan állást foglalni a gyakorlati teendők ügyében, a tudomány eddig feltárt eredményeire és – ami igazság szerint sokkal reálisabb – saját józan eszére hallgatva. Ugyanakkor más közgazdászok az alapkutatásokra, a problémák mélyebb elemzésére éreznek elhivatottságot, s nem érzik önmagukat alkalmasnak az aktuális döntések előkészítésében közreműködő gyakorlati tanácsadó szerepére.

Teljes tiszteletet érdemel közgazdász kollégáink közül az, aki operatív javaslatok, azonnal végrehajthatónak tartott gyakorlati cselekvési programok kidolgozására összpontosítja erejét. Munkájukra szükség van; a reform politikája

igényli a közreműködésüket. Segíthetnek abban, hogy a változtatások átgondoltabbak legyenek, jobban hasznosítsák a nemzetközi tapasztalatokat. De miközben őszintén átérzem ezt a tiszteletet, ugyanezt igényelném azok számára is, akik más feladatot jelöltek ki önmaguk számára. Szükség volt a mikroszkóp felett görnyedő Robert Kochra, még ha saját életében egyetlen tuberkulotikus beteget sem gyógyított meg. Van, aki operál, bátran belemetszve a beteg testébe – és van, aki nem merne sebészkést a kezébe venni, hanem a kutatólaboratóriumban próbálja megfejteni az organizmus titkait. Talán az alapkutatások elméleti emberének munkájából is van azonnali haszon; ha más nem, elemzése visszatarthatja a könnyelműen cselekvőket a látványos, de valójában haszontalan vagy egyenesen káros lépésektől, lehűtheti az illúziókat, a később csalódásokat előidéző túlzott várakozásokat. S túl ezen a hálátlan, de hasznos „kijózanító" szerepkörön, az alapkutatások, az elméleti vizsgálatok előbb-utóbb, sok áttételen át és nagy késleltetésekkel segítséget adhatnak a helyzet és a teendők alapos átgondolásához és végső soron a társadalom gyakorlati fejlesztéséhez.

Kölcsönös tisztelet, megértés és türelem egymás véleménye, a sajátunkétól eltérő filozófia és feladatvállalás iránt – erre nagy szükség lenne tudományos világunkban. Semmilyen intézmény, szervezet, mozgalom, tudományos vagy politikai

személyiség nem érezheti magát tévedhetetlennek. Ez a könyv, a benne foglalt felismerésekkel és tévedésekkel együtt, szeretne hozzájárulni ennek a szellemnek a megerősödéséhez, a tudományos viták kibontakozásához.

Befejezésül még egy személyes megjegyzést szeretnék tenni. Első tudományos dolgozatomat, kandidátusi disszertációmat 1955–1956-ban írtam „A gazdasági vezetés túlzott központosítása" címmel. Nemsokára könyv alakban megjelent magyarul, majd 1959-ben az Oxford Egyetem kiadta angolul. Majdnem harminc esztendő múlt el tehát azóta, hogy először jelent meg munkám idegen nyelven. Engedtessék meg, hogy itt most elmondjam: sokszor okozott keserűséget, hogy miközben könyveimet sok nyelvre lefordították mind a szocialista, mind a kapitalista országokban, egyetlenegyet sem adtak ki a Szovjetunióban. Igaz, szórványosan megjelent néhány cikkem, ez azonban – úgy érzem – nem pótolhatta a könyveket, amelyekben sokkal teljesebben, átfogóbban fejtettem ki mondanivalómat. Annál nagyobb hálát érzek azok iránt, akik kiálltak könyvem publikálása mellett. Először az azóta elhunyt R. Karagedov nevét kell felidéznem, aki sok évvel ezelőtt egy cikkben kitűnően és tömören összefoglalta a jelen könyv gondolatait, és szovjet publikációra ajánlotta azt. De idekívánkozna annak a többi kollégának a neve is, aki újra és újra síkraszállt a könyv szovjet kiadásáért; hadd említsem legalább azokat, akiknek ez

irányú erőfeszítéseiről magam is tudomást szereztem: T. I. Zaszlavszakaját, A. G. Aganbegjant és O. T. Bogomolovot.

Hálás vagyok D. Markovnak és M. Uszijevicsnek, a könyv fordítóinak, valamint a szovjet kiadás szerkesztőinek nagy és fáradságos munkájukért, valamint a „Nauka" kiadónak, amely vállalkozott a könyv megjelentetésére. Megragadom az alkalmat, hogy köszönetemet fejezzem ki mindazoknak, akik kezdeményezéseikkel és közreműködésükkel elősegítették könyvem kiadását a Szovjetunióban.

Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja

Bevezetés

Óriási és egyre növekvő irodalom foglalkozik a szocialista gazdaságok reformjával. Mostanában, amikor a két nagy ország, először Kína és újabban a Szovjetunió követte a kisebb úttörő országokat - Jugoszláviát és Magyarországot - a reform útján tett első lépésekkel, világszerte gyorsan megnövekedett az érdeklődés irántuk. A reformfolyamat legtöbb elemzése korlátozott gazdasági, illetve technológiai szempontokat alkalmaz, és pusztán olyasféle kérdésekkel foglalkozik, mint például a hatékonyság, a növekedés, az anyagi jólét és a világpiachoz való alkalmazkodás.

Ez a tanulmány egészen más oldalról közelít a reform tárgyköréhez. A problémák megfogalmazását a morálfilozófa és politikai filozófia ihlette, és a gondolatmenet az egyéni szabadság témáját próbálja körüljárni. Az alapkérdés a következő: milyen kapcsolat van a szocialista rendszer reformja és az egyéni szabadság között.

A választott téma értékítéletet tükröz. Nem normatív elméletet mutatok be; a tanulmány nagy része pozitív, leíró megfigyeléseket tartalmaz. Hadd szögezzem le azonban mindjárt az

elején credómat. Nagy becsben tartom az egyéni szabadságot és az önmegvalósítás, valamint az életmód megválasztásának jogát. Értékrendszeremben az egyéni szabadság az alapvető, elsődleges javak egyike.[1] A gazdasági szabadság jelentős növekedését tartom a magyar reform egyik legnagyobb eredményének. Ugyanakkor egyik legsúlyosabb hiányosságának tekintem azt, hogy nem sikerült ebben az irányban elég messzire mennie. E tanulmány egyik célja az, hogy a reformfolyamat haladásának új mértékét vezesse be, amelyet célszerű alkalmazni a hatékonyság szokásos mértékei mellett. E mértéket használva a dolgozat egyaránt beszámol a magyar reform sikereiről és kudarcairól.

Hogy Magyarországot választottam, az természetes; ez az az ország, amit legjobban ismerek. Bízom azonban abban, hogy a tanulmányban tárgyalt kérdések, problémák, fogalmak és összefüggések más szocialista országokat tanulmányozva is alkalmazhatók. Ezért, bár szemléltető példaként Magyarország szerepel, általánosabb érvényű megfigyelések és megállapítások kidolgozására törekedtem.

A koppenhágai kongresszus hallgatóságának és a European Economic Review olvasóinak nagyobb része nyugati közgazdász. Ez a hallgatóság és olvasóközönség nem várhat a dolgozattól sok újdonságot az egyéni szabadság általános tárgyalását illetően. Érdekes lehet azonban, hogy mi történik e vonatkozásban a szocialista rendszerben.

Remélem, hogy a tanulmány mondanivalója eljut a szocialista országokba is. Az egyéni szabadság tárgyalása évtizedekig ideológiai tabunak minősült; az „individualizmus" és a „liberalizmus" fogalmának erősen pejoratív kicsengése volt. Meggyőződésem azonban, hogy az egyéni szabadság tiszteletben tartása nemcsak összeegyeztethető sok szocialista gondolkodó eredeti elképzeléseivel, de mindenhol a szocialista programok alapvető alkotórészévé kellene válnia.

A szabadság a filozófia, a közgazdaságtan és a politikai elmélet állandóan visszatérő témája, és minden ezzel kapcsolatos kérdés elkerülhetetlenül széles körű, gyakran heves viták tárgya. Nem fogok bele olyan fejtegetésekbe, amelyekkel belebonyolódnék a modern analitikus filozófia szövevényes kérdéseibe. Tanulmányom szerény, pragmatikus, földközeli szinten kíván maradni; nem szeretnék eltávolodni a mai szocialista rendszerben folyó valóságos élettől.

Fogalmi tisztázás

A „szabadság" (liberty, freedom) szónak még egy közönséges szótár is több jelentését adja meg, nem csoda hát, hogy minden filozófiai iskola különböző módon értelmezi a fogalmat. Nem törekszünk arra, hogy átfogó, minden részletre kiterjedő jellemzést adjunk. Olyan részleges értelmezésre van most szükségünk, amely a „sza-

badság" összetett kategóriájának a mi témánk szempontjából lényeges elemeit öleli fel.[2] Reméljük, hogy senki nem fogja vitatni: az általunk vizsgált jellemzők valóban a szabadság alkotórészei.

A tanulmány témája csupán az *egyéni* szabadság. Bármilyen fontos a közösségek szabadsága (s itt a vállalatokra, egyesülésekre, városokra és nemzetekre gondolunk), ebben a dolgozatban ezeket nem tárgyaljuk. A *gazdasági* szabadságra összpontosítjuk figyelmünket, más szóval az egyénnek arra a jogára, hogy szabadon rendelkezzék vagyonával, jövedelmével, idejével és erőfeszítéseivel. Bár teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy a politikai, intellektuális és a gazdasági szabadság között szoros kapcsolat van, a politikai és intellektuális szabadsággal most nem foglalkozunk, s a kifejtés a gazdasági szabadságra korlátozódik.[3]

A szabadság instrumentális értékkel bír; az egyént segítő eszköz az alternatív cselekvések közötti választásban. A szerző emellett azokhoz csatlakozik, akik az egyén gazdasági szabadságának belső, *önmagában vett értéket* (intrinsic value) tulajdonítanak.

E nézet különösen a szocialista gazdaságok tárgyalásával összefüggésben igényel tisztázást. Még ha a paternalista állam ugyanazt az árucsomagot utalná is ki, amelyet az alternatív csomagok közül szabadon választottam, számomra e két csomagnak nem azonos az értéke. Többletér-

téke van annak, hogy az utóbbit szabadon, minden beavatkozás nélkül magam választhattam. Ráadásul a legtöbb esetben a paternalista beavatkozás eredményeként az egyén autonóm választásától igen nagy mértékben eltérő döntések alakulnak ki.[4] Ami a paternalizmust illeti, egyetértek Isaiah Berlin (1969) szavaival: „Ha tehát az ember lényege az, hogy autonóm lény – önmagukban vett értékek alkotója, amely értékek érvényessége épp abból a tényből fakad, hogy szabad akarattal hozták létre őket –, akkor semmi nem lehet rosszabb számára, mint az, ha úgy kezelik, mintha nem autonóm lenne, hanem természeti tárgy... akinek választásait a felette uralkodók manipulálják... »Senki nem kényszeríthet arra, hogy az ő módján legyek boldog« – mondta Kant. »A paternalizmus az elképzelhető legnagyobb önkény«... A paternalizmus nem azért önkényes, mert zsarnokibb a meztelen, brutális, felvilágosulatlan zsarnokságnál... hanem azért, mert a magamról mint emberi lényről alkotott elképzelésem megsértése."

Minthogy az egyén gazdasági szabadságának önmagában vett értéket tulajdonítunk, nem tekintjük csupán a jólét vagy a hasznosság elérését szolgáló eszköznek. Tudatában vagyok annak, hogy a szigorúan monisztikus megközelítést vallók részéről metodológiai ellenvetések merülhetnek fel. A magam részéről előnyben részesítem a pluralisztikus szerkezetet, vagyis az összemérhetetlen dolgok – mint például a végső morális el-

vek – elkülönített kezelését, mert ebben a szerkezetben kifejezhetők a lehetséges konfliktusok és az átváltások (trade-off).[5] A *Hamlet* igen rövid történet lenne, és a tétovázás mellőzhető lett volna, ha a főszereplő lényegre törő módon, egy egyszerű hasznosságmaximalizáló problémát fogalmazott és oldott volna meg. A tanulmány a későbbiekben tárgyalja az egymásnak ellentmondó etikai értékek problémáját. A metodológiai eltérés ellenére, a jelen írásban foglalt gondolatokat természetesen át lehet rendezni monisztikus szerkezetbe. Ha azonban bárki meg akarná ezt tenni, el kellene döntenie és megfelelően meg kellene védenie, mi az *egyetlen*, végső, elsődleges jószág az ő számára. Ez lehet a legáltalánosabb értelemben vett szabadság. Ebben az esetben a jólét ennek csupán egyik alkotórésze. Avagy lehet a hasznosság. Ebben az esetben a szabadságnak a hasznossági függvény egyik argumentumának kellene lennie.[6]

Nem célunk az egyéni gazdasági szabadság szocialista gazdaságban fellelhető összes vonásának kimerítő, teljes elemzése. Ehelyett a szabad választás korlátainak két fontos csoportját választjuk ki, és sok más korláttól eltekintünk, bármilyen lényegesek legyenek is azok.

Az első részletesebben tárgyalt csoporthoz tartoznak a *bürokratikus korlátok*. Ebbe a kategóriába nemcsak a formális törvényeket vagy tilalmakat soroljuk, hanem a bürokrácia nyomásával vagy fenyegetéseivel az egyénre kényszerített

informális parancsokat is. A bürokratikus korlátok természetét világosabban érzékelhetjük, ha megvizsgáljuk, milyen hatásokat vált ki a korlátok megváltozása. Hogyan hathat a korlátok változása a szabadság növekedésének irányába? Íme néhány szemléltető példa; a helyzetek jegyzéke természetesen nem kimerítő.

- Növekszik a szabadság, amikor bizonyosfajta döntések meghozatalának joga a bürokrácia kezéből átkerül az egyénhez; például amikor a diploma utáni kötelező elhelyezést felváltja az, hogy a végzős maga választhatja meg első munkahelyét.

- Növekszik a szabadság, amikor az egyén döntésének bürokratikus korlátját megszüntetik. Tételezzük fel például a következőket: a munkavállalónak joga van elhatározni, hogy kilép, és új munkát keres, de szándékának megvalósításához szükséges a főnökei hozzájárulása. Szabadabb lesz, ha erre a hozzájárulásra nincs már szükség.

- Növekszik a szabadság, amikor egy bürokratikus korlátot mennyiségileg enyhítenek, például ha a magánvállalat által foglalkoztatott személyek adminisztratív rendelettel előírt maximális számát háromról kilencre emelik.

A szabadságnak azt az értelmét, amely szerint az egyén akkor szabad, amikor más egyén, csoport vagy az állam nem korlátozza, gyakran „negatív szabadságnak" nevezik. (A rövidség kedvéért használják a „vala*mitől* szabad" kifeje-

zést is.)[7] E szerint az értelmezés szerint a bürokratikus korlátok megszüntetése, illetve lazítása kétségtelenül erősíti a negatív szabadságot.

A szocialista mozgalom sajátos hagyománya, hogy lekicsinyli a negatív szabadság jelentőségét. Ez a hagyomány a formális, „burzsoá" jogok üresség ét hangsúlyozza, például azzal, hogy idézi: a szegényeknek és gazdagoknak egyaránt joguk van a híd alatt aludni. E vélemény szerint csak a „pozitív szabadság" számít, azaz az egyénnek rendelkeznie kell azzal a hatalommal, ami szükséges ahhoz, hogy valóban megtegye azt, amit akar. (Röviden ezt szokták „vala*mit* szabad"-nak nevezni.) Bármilyen nagy a pozitív szabadság jelentősége, a negatív szabadság kérdése sem intézhető el kézlegyintéssel, hiszen az egyén életében nagyon fontos szerepet játszik. Mellesleg megjegyezhetjük: nem bizonyult általánosan elfogadott elvnek, hogy mindenkinek joga van szabadon eldönteni, hol tölti az éjszakát – ezt a jogot tehát nem szabad magától értetődőnek tekintenünk. Voltak olyan idők, amikor egyes szocialista államok polgárai nem utazhattak az állam írásos engedélye nélkül, s azonnal jelentkezniük kellett a rendőrségen, ha egy vagy két éjszakánál többet szándékoztak állandó lakhelyüktől távol tölteni. Erre a kérdésre és a negatív szabadság más vonatkozásaira még vissza fogunk térni a magyar helyzet tárgyalása során.

A korlátok másik csoportja, amelyre a figyelmünket összpontosítjuk, *a választás hiány okoz-*

ta korlátozása. Feltehetően helyes, ha azt állítjuk, hogy erről szólva a „pozitív szabadságot" érintő kérdéssel foglalkozunk. A pozitív szabadság fogalma általában az egyén lehetőségeire vonatkozik: szabadsága akkor növekszik, ha növekednek a céljának eléréséhez rendelkezésére álló eszközök. Ez az általános kategória gondolkodásunkban bizonyos szűkebb fogalmakhoz kapcsolódik. Képzeljünk el egy szabad asszociációs kísérletet. Egy nyugati közgazdásznak a pozitív szabadság fogalmára elsőként valószínűleg olyan fogalmak jutnak eszébe, mint a jövedelem, gazdagság, fizikai és emberi tőke. Ezek kétségtelenül az egyén lehetőségeinek alkotórészei. Rendelkezésre állásuk határai korlátozzák az egyén választási szabadságát. Ha egy kirakat metaforáját használjuk: hiába gazdag a kirakatban bemutatott választék, ha nem állnak az egyén rendelkezésére a jövedelméből, illetve vagyonából fakadó források, amelyek révén megvásárolhatná azokat.

Ha hasonló szabad asszociációs kísérletet hajtanánk végre Kelet-Európában, a keleti közgazdász reakciója kissé különbözne nyugati kollégájáétól. Természetesen eszébe fog jutni a szegénység, a fejlődés alacsony szintje s az ennek a helyzetnek megfelelő szegényes anyagi források, így elsősorban a szűkös jövedelem. De az is bizonyos, hogy más asszociációk is keresztülfutnak az agyán. A jól megfogalmazott kereslet és az ennek kielégítéséhez rendelkezésre álló jövedelem

ellenére gyakran előfordul, hogy az egyén nem képes az érvényes áron, sőt tulajdonképpen bármilyen áron megkapni azt az árut, amelyet szeretne. Ez nem kisebb akadály céljainak elérésében, mint költségvetésének korlátja.

A pozitív szabadság első típusú korlátja általános, ezt minden rendszerben, a szocialista rendszerben is megtalálhatjuk (bár természetesen az egyes országokban érvényesülő elosztási paraméterek több okból különböznek egymástól). A második típusú korlát inkább rendszerspecifikus, s emiatt szentelünk az utóbbinak nagyobb figyelmet ebben a dolgozatban. Nem szórványos, esetenként előforduló túlkeresletről beszélünk, hanem olyan gazdaságról, amelyben a hiány krónikus, és ezt a rendszerből fakadó tényezők okozzák.[8] A hiányjelenségek esetlegesen minden rendszerben előfordulnak, de a „hiánygazdaságban" nagyon gyakoriak, a gazdaság minden területén megjelennek, intenzívek, és sok szenvedést okoznak.

A „kényszerhelyettesítés" fogalmát a hiánygazdaság gyakori, tipikus jelenségének leírására, az önkéntes helyettesítéssel való szembeállítás céljára alakítottam ki. Ez utóbbi szabad választást tesz lehetővé: az egyén azért helyettesíti *A* terméket *B*-vel, mert ízlése vagy a termékek relatív ára megváltozott. Viszont a kényszerhelyettesítés esetében az adott árviszonyok mellett *A* terméket részesítené előnyben *B*-vel szemben, de nincsen más választási lehetősége, mint hogy

A-t *B*-vel helyettesítse, mert *A* hiánycikk. Vannak esetek, amikor a kényszerhelyettesítés csupán kis kényelmetlenséget okoz. Máskor tartós szenvedéshez vezethet, például amikor sok ember akarata ellenére kénytelen egy életen át más családokkal közös lakásban lakni, vagy amikor hosszú éveken át hiába vár arra, hogy telefont szereljenek fel a lakásába (annak ellenére, hogy beteg, rokkant vagy más okból nagy szüksége lenne a telefonra). A hiány áldozatainak megaláztatást kell elszenvedniük; a bürokrata és az eladó kényének-kedvének vannak kiszolgáltatva.[9]

Az egyén feltételezhetően nem közömbös még aziránt sem, vajon hozzáférhetőek-e azok az áruk, amelyeket éppen most nem keres. Minél nagyobb a választék, annál nagyobb az alternatívák száma, következésképp annál biztosabban hozzáférhetőek azok az áruk, amelyeket keresnek, s így annál erősebb a vásárló meggyőződése, hogy valóban szabadon választhat. A szabadság önmagában vett értékéből következik, hogy az a helyzet, amelyben valaki *C*-t választja, miközben *C* és *D* egyaránt rendelkezésre áll, nem azonos azzal a helyzettel, amelyben azért választja *C*-t, mert ez az egyetlen lehetősége. Az utóbbi esetben megfosztják a szabad választás elemi jogától; valami értékeset veszít el - bár a veszteség „jólétben" vagy „hasznosságban" nem mérhető, hiszen mindenképpen *C*-t részesítette volna előnyben *D*-vel szemben.

Ezért azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyén gazdasági szabadsága növekszik, amikor a hiányjelenségek intenzitása és gyakorisága csökken, s a fogyasztó választási lehetősége megnő. Az összefüggés különösen közvetlen és erős, ha a kedvező irányú változás nem átmeneti, hanem a gazdasági mechanizmus reformjának eredményeként állandóvá válik.

A szabadságnak a fejtegetésünk középpontjában álló kétféle korlátja, nevezetesen a bürokratikus korlát és a szabadságnak a krónikus hiány által okozott megkurtítása, összefügg egymással. A bürokratikus szabályozás a hiány előfordulásának egyik magyarázó tényezője; s a hiány kiváltja a bürokratikus kiutalást. A kétféle korlát azonban csak részben fedi át egymást, ezért az elemzés szempontjából hasznos, ha elkülönítetten tárgyaljuk őket.

Az eddigiekből következik, hogy fogalmi keretünkben a szabadságot *többdimenziós* kategóriának tekintjük. Az egyén gazdasági szabadságát csökkentő valamennyi eddig említett korlát megfigyelhető. Reprezentálható akár egy kétértékű mutatóval (amely egy bizonyos korlát létét vagy hiányát tükrözi), akár egy skálával, ami például zérótól egyig terjed (és az adott korlát szorosságát tükrözi).[10] Minden mutató a szabadságnak egy-egy jól meghatározott dimenzióját ábrázolja, amely - ha így közelítjük meg - immár nem megfoghatatlan metafizikai entitás. Szabadok-e a magyarok gazdasági tevékenységükben? Erre

a kérdésre lehetetlen egyszerű „igennel" vagy „nemmel" válaszolni. Viszont értelmes válasz adható mindegyik korláttípusra külön-külön. Ezek a válaszok vizsgálódásunk szempontjából lényegbevágóak lehetnek, és minden egyes dimenzióban tekintetbe vehetik a szabadság fokát vagy a szabadság hiányát.

Mércék: a minimális és a maximális állam

Ahhoz, hogy az egyéni szabadság mértékének változását értékelni tudjuk, mércékre van szükségünk. Kezdjük azzal, hogy egy piacgazdaságban megítéljük a szabadság korlátozását. Ehhez kiindulópontul szolgálhat Locke „természetes állapota", amelyben az egyének *teljes anarchiá*ban[11] élnek. A *7. ábrán* a függőleges tengely ábrázolja a gazdaság 1., 2., 3. ... számú területei felett gyakorolt állami szabályozást.

A 0 fokozat, azaz a teljes anarchia állapota nem tartható fenn. Ha 0-tól elindulunk felfelé, elérünk azokhoz a pontokhoz, amelyeket a politikai filozófusok „minimális" vagy „éjjeliőr" államnak neveznek. (Az ábrán e pontokat a Δ szimbólum jelöli.) Az állam szerepe az állampolgár erőszakkal és tolvajlással szembeni védelmére és az önként kötött szerződések betartatására korlátozódik.[12] (A rövidség kedvéért itt most eltekintünk az államnak a külügyekben játszott szerepétől.) Minden további állami tevékenység,

7. ÁBRA

A MÉRCÉK SZEMLÉLTETÉSE: A TELJES ANARCHIÁTÓL A TELJES ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSIG

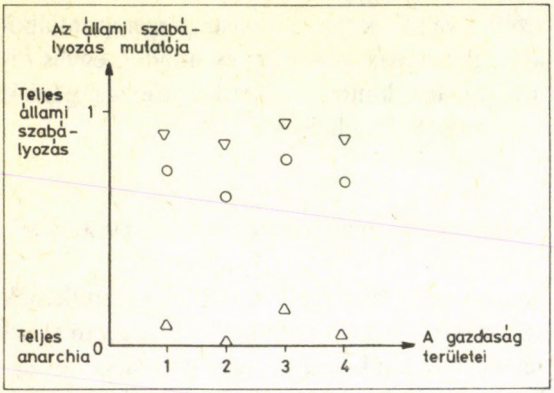

Jelmagyarázat: ▽ maximális állam,
○ közepes állam,
△ minimális állam.

Megjegyzés: Ez az ábra csupán a szöveg állításainak vázlatos szemléltetésére szolgál. Gondolatmenetünk nem kívánja meg a gazdaság különböző területei közötti kardinális összehasonlíthatóság felvetését

beleértve az újraelosztás igazságosságát és a közhasznú javak (public goods) kínálatát növelő intézkedéseket is, túllép a minimális államon.

Ha a tengely felső végéhez érünk, az 1 fokozat jelöli a gazdaság minden területe feletti teljes állami szabályozást, amely semmi teret nem hagy a magánkezdeményezésnek, illetve a szabad választásnak.[13] Ez az orwelli helyzet teljesen hipo-

tetikus s történetileg precedens nélküli, soha nem létezett. Vezessünk be a minimális állam ellentéteként egy új fogalmat, a *maximális* államét (amit a vázlaton a ∇ jellel jelképeztünk).[14] Ez az „etatizáltság" alacsonyabb foka, mint amit a skála végső pontja, azaz a teljes állami szabályozás képvisel. A maximális állam nem elvont elméleti fogalom, hanem történeti; ez a bürokratikus hatalom legnagyobb, még *működőképes* foka. Ebben az összefüggésben a működőképesség a centralizáció érvényre juttatásának gyakorlati feltételeitől függ. Ezek között a feltételek között van az információgyűjtés és -feldolgozás és a hierarchikus bürokrácia hivatalnokai közötti kommunikáció technológiája; a bürokrácia szervezési készségei; a tömegek manipulációjának képessége; az elnyomás elviselésének végső határai stb. A maximális állam tehát kényszerűségből tesz bizonyos, az egyéni szabadságot illető kisebb engedményeket. Az egyik ilyen tipikus engedmény az egyén korlátozott választási lehetősége a fogyasztási javak piacán. Ezt a berendezkedést az állam elviseli, de csak átmenetileg. Mindig érvényben marad az a kikötés, hogy amennyiben a teljes állami szabályozás felé tett következő lépés megvalósítható, akkor azt kívánatos is megtenni.

A történeti tényeket szemügyre véve azt találjuk, hogy - legalábbis fejlődésének egy-egy időszakában - valamennyi szocialista ország megközelítette a maximális államot; a Szovjetunió a mezőgazdaság kollektivizálása után Sztálin

idején, Kína a kommunák létrehozása után Mao idején, Kelet-Európa pedig az 1949 és 1953 közötti időszakban. A gazdaság különböző területei között még az etatizálás csúcsidőszakaiban is lényeges különbségek vannak abból a szempontból, hogy mennyire kerültek közel a maximális államhoz az egyes országokban. Most nem áll módunkban, hogy ezt részletesebben kifejtsük; az általános elemzéshez szükséges némi egyszerűsítéssel azonban azt mondhatjuk, hogy a szocialista országok reformfolyamatainak történelmi kiindulópontja a maximális állam volt. A reform következményeként a központi irányítás a *tényleges* államban (amelyet a vázlaton a O jellel ábrázoltunk) kisebb, mint a maximális államban.

A jóléti állammal foglalkozó tudósok és politikusok számára eléggé kézenfekvő, hogy arról gondolkozzanak, milyen közel, illetve messze kerültek a minimális államtól, s hogy mennyire közel kellene kerülniük ehhez, vagy mennyire kellene eltávolodniuk tőle. Nem kevésbé kézenfekvő a szocialista országok reformjainak problémáival foglalkozó tudósok és politikusok számára az, hogy diametrikusan ellentétes fogalmakban gondolkozzanak: milyen közel, illetve távol vannak a maximális államtól, s milyen közel kellene maradniuk hozzá, vagy eltávolodniuk tőle.

Magyarországi változások

Térjünk át a magyarországi változások ismertetésére. Túlságosan hosszadalmas lenne a reform teljes történelmi folyamatát követni. Ehelyett két jellegzetes időszakot állítunk szembe: az ötvenes évek elejét, mert ez volt a bürokratikus centralizáció csúcspontja a legtöbb (bár nem minden) területen, és ez áll legközelebb a maximális állam fogalmához, és a jelenlegi időszakot, amely a nyolcvanas évek közepén kezdődött, és amelyet „megreformált államnak" fogunk nevezni.

Minden megállapításunkat tömören és egyszerűsített formában adjuk elő, s a kvalitatív elemzést nem támasztjuk alá statisztikai adatokkal.[16] Minden megállapításhoz pontosító megjegyzéseket lehetne fűzni, de a terjedelem korlátai miatt nem merülhetünk el a részletekben.[17]

A változások egy része a magyar törvények határozott módosításában öltött testet; régi törvényeket hatályon kívül helyeztek, és újakat léptettek életbe helyettük. A változások másik, nem kevésbé fontos része nem nyíltan bejelentett új szabályok eredménye, hanem egyszerűen a régi jogszabályok és a kormányzati utasítások végrehajtásának lazulásából következik. Az állam nemcsak hátrább vonult, „meg is puhult", s ez új lehetőségeket nyitott a magánkezdeményezés és -vállalkozás, az önkéntes, gyakran a legalitás és illegalitás határán működő szürke sávban lét-

rejövő magánszerződések számára. (Ez utóbbi sávot gyakran nevezik második gazdaságnak.) E hatásokat tőlük elválaszthatatlan mellékhatások kísérték: csökkent a törvények tisztelete, elnézőbben ítélik meg a csalást és a korrupciót. Bár nem minden esetben leszünk képesek élesen megkülönböztetni, áttekintésünkben igyekszünk világossá tenni, melyek azok a változások, amelyek formálisan, és melyek azok, amelyek informálisan, az állami szabályozás „puhulása" révén következtek be.

1. *Tulajdon és vállalkozás.* A maximális államban csaknem minden bérből és fizetésből élőt az államnak kell alkalmaznia. Néhány kivételtől eltekintve a felfelé irányuló társadalmi mobilitásnak egyetlen útja van, s ez a bürokratikus hierarchiában megvalósított karrier.

Magyarországon léteztek szövetkezetek, főként a mezőgazdaságban és a városi szolgáltatásokban, ezek azonban nem önkéntes, valódi szövetkezeti mozgalomból nőttek ki. Működésükben kevéssé különböztek az állami vállalatoktól: menedzsereiket valójában mindig a bürokrácia nevezte ki, és kötelező terveket kellett teljesíteniük. Ráadásul a magániparosok száma csaknem elhanyagolható volt, ezek közül is kevésnek volt alkalmazottja. Tipikus esetben a magániparos legfeljebb egy embert alkalmazott. A reformidőszak előtt is előfordultak árnyékgazdaságbeli tevékenységek, de csak szórványosan, mert elég kockázatosak voltak.

A legszembetűnőbb s véleményünk szerint legfontosabb változás egy jelentős magánszektor kifejlődése volt. Ez a szektor különböző formákban működik, amelyek közül csak a legfontosabbakat említjük:

(a) *Családi kisvállalkozások:* Találunk közöttük kisiparosokat, kiskereskedőket, autójavítókat stb. Működésükhöz engedélyt kaphatnak az állami szervektől, és alkalmazhatnak, ha csak korlátozott számban is, idegen munkaerőt.

(b) *Családi mezőgazdasági kisvállalkozások:* Ebben a szektorban azt találjuk, hogy a család munkaidejének egy részét a magángazdaságban (háztájiban stb.) tölti, s a család egy vagy több tagja a mezőgazdasági szövetkezetben vagy állami gazdaságban, illetve a gazdaság más szektorában dolgozik.

(c) *Gazdasági munkaközösségek:* Ezeket hivatalosan engedélyeztetni kell, kis- vagy közepes méretű vállalkozásokat folytathatnak. A tagok egyben tulajdonosok is, s a munkaközösség működéséhez munkájukkal is hozzájárulnak.

(d) *Önálló, szabad foglalkozású egyének; részmunkaidőben dolgozók vagy otthon tevékenykedő bedolgozók:* Tevékenységük túlnyomó része a „második gazdaságba" tartozik.

Lehetetlen a formális és informális magánszektor teljes nagyságát felbecsülni, hiszen nagy részét (meghatározásából eredően) nem tartják nyilván. Durva becslések szerint a nemzeti össztermék egyötödét-egynegyedét termeli ez a

szektor. A magyar családoknak legalább háromnegyede részt vesz valamilyen formában a második gazdaságban. Ami még ennél is fontosabb, a szektor jelentősége valójában nem is tényleges termelésében mérhető, hanem - ahogyan erre már a módszertani fejtegetéseinkben utaltunk - abban a lehetőségben, amit a nem elhanyagolható magánszektor puszta létezése jelent. A reform előtt végső soron egyetlen munkaadó létezett, az állam; nem létezett tehát más értelmes alternatíva, mint az állami szektorban dolgozni. Ma viszont, noha az egyének nagy többsége továbbra is állami alkalmazásban áll, nagyobb a szabadságuk annak az egyszerű ténynek az eredményeképpen, hogy megnyílt az állami szektorból való kilépés lehetősége. Ha úgy kívánják, magánvállalkozásba foghatnak, kísérletezhetnek szabad foglalkozású tevékenységgel vagy munkát vállalhatnak egy magánvállalkozásnál. Azaz az állam munkaadói *monopóliuma* megtört (bár jelenlétének súlya továbbra is roppant nagy). A változás következtében az egyén sokkal függetlenebbé vált, s bár még mindig sok korlátozásnak van kitéve, mégis a maga urává válhat. S ennek az érzésnek a megszerzése történelmi fontosságú változást jelez.

Az energikusak és tehetségesek számára most egy helyett két út áll nyitva az életben való boldoguláshoz. Ahogyan régebben, most is választhatják a bürokratikus hierarchiában befutandó karriert, de egy másik út is megnyílt: lehetnek vállal-

kozók. Sokan előnyben részesítik a második lehetőséget, mert szeretik saját kezükbe venni a sorsukat, élvezik a függetlenséget és a piaci kockázatvállalás lehetőségét.[18] Ráadásul gyakran sokkal többet tudnak keresni, mint a legmagasabb kormányzati pozíciókban dolgozók – feltéve, hogy hatékonyan működnek, s tevékenységükhöz egy kis szerencse is társul. Izgalmas megfigyelni, hogyan jelentek meg újra a vérbeli vállalkozók jó néhány évtizedes olyan időszak után, amikor ezt a személyiségvonást szinte teljesen elnyomták. Feltűnnek emberek, akik igazi schumpeteri értelemben újítanak: új termékeket vezetnek be, új piacokat fedeznek fel, és új szervezeteket hoznak létre.

A magántevékenységet azonban még mindig egy sor bürokratikus gát akadályozza: adminisztratív engedélyezés, szeszélyes változások az adózásban, hátrányok abban, ahogy hozzájuthatnak földhöz, épületekhez, anyagokhoz, hitelhez és valutához. Felső határt szabtak az alkalmazható létszámnak: az állandó alkalmazottak száma nem haladhatja meg a kilencet (a kereskedelemben a tizenkettőt), beleértve ebbe a családtagokat is. Ezt a korlátozást meg lehet kerülni, például alkalmi munkaerő foglalkoztatásával. Mégis a magánvállalkozók, megalapozottan, úgy érzik: nincs mód arra, hogy „nagytőkésekké" váljanak. Ezenfelül – s talán ez a legfontosabb korlát – a kis magánvállalkozások a bizonytalanság légkörében működnek, a tulajdonhoz való

jog megfelelő garanciája és az előre nem látható bürokratikus beavatkozás elleni védelem nélkül.

Tegyünk egy gyors kitérőt, s nézzük a problémát a morálfilozófia és a politikai filozófia szempontjából.[19] Fontos hangsúlyozni, hogy az állam által alkalmazott korlátozásokat nem *konzekvencialista* etikai megfontolások motiválják; például nem az elérendő jövedelemelosztási szerkezetre vagy a még eltűrhető egyenlőtlenségre vonatkozó elgondolások sugalmazzák. Ami valóban számít, kizárólag a következő: vajon egy bizonyos *eljárás, folyamat* (procedure) megengedhető-e, vagy pedig megengedhetetlen. Nevezetesen, hogy megengedhető-e „a magánvállalkozó és nagyszámú alkalmazott közötti kapitalista jellegű viszony", amely bizonyos jövedelemre való *jogosultságot, jogcímet* (entitlement) eredményez.

Egy gazdag magánvállalkozó, ha úgy kívánja, nyugodtan költheti luxusjavakra a jövedelmét. Az azonban nincs megengedve a számára, hogy nagy magánvállalkozást építsen fel, még akkor sem, ha mind a vállalkozó, mind pedig a leendő alkalmazottak készek lennének arra, hogy önkéntes munkaszerződést kössenek. Megítélésünk szerint ez komolyan megnyirbálja az egyén választási szabadságát annak érdekében, hogy megakadályozza kapitalista jellegű folyamatok és intézmények kialakulását.

Összefoglalva: a megreformált állam a hagyományos, a köz- és a magántulajdon biztonságát

védő „éjjeliőr" államnak és a tulajdonhoz való jogot korlátozó, sőt néha a magántulajdon kisajátításáig elmenő „forradalmi szervezetnek" sajátos és következetlen keveréke.

2. *A foglalkozás, a munkahely és a munkaidő megválasztása.* E kérdéseket részben már érintettük az állami és magánszektorról szóló előző részben, de van néhány olyan kérdés, amely további vizsgálódást érdemel. Az áttekintést itt (és később a 3. pontban is) táblázatos formában közöljük.

A helyzet nem volt tökéletesen egyöntetű sem időben, sem a gazdaság különböző területein. Az élesebb szembeállítás kedvéért a legszélsőségesebb helyzeteket választottuk ki (ezek azonban semmiképpen nem voltak jelentéktelen kivételek, inkább olyan helyzetek, amelyek valamenynyi ideig legalább a gazdaság egy nagyobb szektorában jellemzőek voltak). Ugyanilyen kiválasztást alkalmazunk a *25. táblázatban* is, amely csak az állami szektorral foglalkozik.

A táblázat magáért beszél, csupán a 4. sorhoz fűzünk megjegyzéseket. Emlékezetünkbe kell itt idéznünk a magánszektorról az 1. pontban mondottakat, és össze kell kapcsolnunk azzal az információval, amit a 25. táblázat tartalmaz az állami szektorról. A maximális államban szigorúan korlátozták a többletkeresetért végzett többletmunka és a többlet szabadidő közötti klasszikus egyéni választási lehetőséget. A munka, abban az értelemben, hogy állandó munkahellyel kellett

25. TÁBLÁZAT

A FOGLALKOZÁS, A MUNKAHELY ÉS A MUNKAIDŐ MEGVÁLASZTÁSA

Választási probléma	Maximális állam: Az ötvenes évek eleje		Megreformált állam: A nyolcvanas évek közepe	
	Állami szabályozás (a bürokratikus centralizáció tetőzésekor)	Az egyéni választás megmaradó lehetősége	Egyéni szabadság (a decentralizáció csúcspontján)	A megmaradó bürokratikus korlátok
1. A középfokú és a felsőoktatás megválasztása	Erős bürokratikus befolyás arra, hogy hova lehet jelentkezni. A jelentkezők száma lényegesen meghaladja az oktatási intézmények kapacitását. Szigorú válogatás, elsőbbség politikai kritériumok alapján. Ahol az oktatás iránti igény és a munkaerő-kereslet eltér, a jelentkezőket a termelés igényei szerint átirányítják	A bürokratikus korlátokon belül néhányan (de nem mindenki) képesek befolyásolni a tanulásukat illető döntést	Az egyén szabadon dönt arról, hová kéri felvételét	A középiskolai, különösen pedig a felsőoktatás iránti túlkereslet megmarad. Sok pályázót nem vesznek fel. A szakmunkásképzésben nem ritka, hogy bizonyos szakmákra bürokratikusan irányítanak. Az oktatási szolgáltatások szerkezete nem alkalmazkodik a kereslethez
2. Az első munkahely megválasztása	Kötelező elhelyezés	Csekély hatás az elhelyezésre	Szabad választás	Semmi

3. Munkahely-változtatás	A vezetők egyetértése nélkül nem megengedett. Az „önkényes" kilépést szigorúan büntetik. Kötelező áthelyezés, amennyiben a vezetés ezt szükségesnek találja. „Munkaerő-közvetítő" kötelező igénybevétele az egyik munkahelyről a másikra való áthelyezésben	A munkavállaló kezdeményezheti saját áthelyezését, és bizonyos esetekben befolyásolhatja a döntést	A munkahely-változtatásnak formálisan nincs adminisztratív korlátja	A munkahely-változtatás ellen bürokratikus nyomást alkalmaznak azokban a szakmákban, ahol kevés a munkaalkalom
4. A munkaidő meghosszabbítása	Bürokratikus nyomás a munkavállalóra, hogy túlórázzon, amennyiben ez a vállalat számára szükséges. Egyébként általában tilos	Csekély lehetőség a túlmunka kezdeményezésére, többletfizetésért	A túlmunka szabályozása rugalmasabb. A vgmk, ez az új szervezeti forma főként arra teremt lehetőséget, hogy a vállalaton belül magasabb bérért túlmunkát végezzenek	Bizonyos bürokratikus korlátozás a „rendszeres" túlórák ellen. A vgmk-k tevékenységét sok vonatkozásban korlátozzák
5. Külföldi munkavállalás	Nem megengedett	Semmi	Lehetséges	Munkavállalási engedély szükséges a magyar hatóságoktól. A külföldi kereset előírt százalékának kötelező hazautalása

rendelkezni, jogszabállyal előírtan kötelező volt, s csak pontosan meghatározott esetekben (egészségügyi okból, anyaság stb.) engedtek meg ez alól kivételt. Akik nem engedelmeskedtek, azokat „parazitának" bélyegezték, s törvénysértőnek minősítették. A munkavállalót kötelezhették arra, hogy többletmunkát végezzen, de ha a munkáltatónak nem volt szüksége túlmunkára, akkor nem volt lehetősége arra (valójában tilos volt), hogy más módon többet keressen. Ez a helyzet gyökeresen megváltozott a megreformált államban. Egyrészt ma már megengedett, hogy az egyénnek ne legyen állandó munkahelye. A régi jogszabály, amely az egyént munkára kötelezi, érvényben maradt ugyan, de nem alkalmazzák konzisztens módon, és megsértése felett szemet hunynak. Másrészt az egyén választhatja azt is, hogy a törvényben előírt minimális 40 óránál lényegesen többet dolgozik, s gyakran nemcsak másod-, de harmadállása is van. Sokféle alkalmi munkát végeznek, részben az első, részben a második gazdaságban. Vannak olyan becslések, amelyek szerint a felnőtt lakosságnak legalább a fele 60 óránál többet dolgozik hetente, s ebbe nem számították bele a háztartási munkát. A népességnek egy kisebb része még ennél is többet, heti 80–100 órát dolgozik. Az eredmény az, hogy a magyarok számottevő része fizikailag kimerült a túlmunkától. Ami azonban az egyén szabadságát illeti a munka és a szabadidő közötti választásban, ez nagymértékben növekedett.[20]

3. *A fogyasztó választása.*[21] A változásokat a *26. táblázatban* tekintjük át. A táblázat nem terjed ki minden részletre, csak a legjellemzőbb szektorokat foglalja magába. Néhány megjegyzést kell fűznünk hozzá.

A 3. és 5. sor: A szocialista átalakítás vezérlő eszméi szerint a lakás és az egészségügyi ellátás olyan alapvető szükséglet, amelyet az államnak kell kielégítenie. Ezek a szolgáltatások minden állampolgárnak járnak, ezért a lakbér lényegesen a kereslet és kínálat egyensúlyát biztosító lakbér szintje alatt van, és az orvosi ellátás ingyenes. Ugyanakkor az egyénnek nem áll módjában, hogy befolyásolja az ezekben a szektorokban felhasznált erőforrások mennyiségét, teljesen a bürokrácia döntésétől függ ugyanis az erőforrások elosztása. Szó sincs arról, hogy különleges figyelmet fordítanának ezekre az alapvető szükségletekre; ellenkezőleg, más szektorok részesülnek előnyben, mégpedig azok, amelyekről a tervezők úgy gondolják, hogy közvetlenül hozzájárulnak a gazdasági növekedéshez. A lakásépítést és az egészségügyet következetesen elhanyagolják, részesedésük a népgazdaság beruházásaiból lényegesen alacsonyabb, mint a piaci gazdaságokban. Az erőforrások elosztásának központosítása lehetőséget teremt arra, hogy elnyomják a fogyasztó prioritásait.

A reform jótékony változásokat hozott a fogyasztói választások hatásának erősítésében, a változások azonban nem voltak simák és fájda-

26. TÁBLÁZAT

A FOGYASZTÓ VÁLASZTÁSA: TERMÉKEK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

Termék vagy szolgáltatás	Maximális állam: Az ötvenes évek eleje		Megreformált állam: A nyolcvanas évek közepe	
	A hiánynak tulajdonítható állami szabályozás és korlátok (a bürokratikus centralizáció tetőzésekor)	Az egyéni választás megmaradó lehetősége	Egyéni szabadság (a decentralizáció csúcspontján)	A megmaradó bürokratikus korlátok és a hiányjelenség
1. Élelmiszerek	Bizonyos időszakokban az alapvető élelmiszerek egy részét jegyrendszerben osztják el. Krónikus, intenzív hiányok; teljes árucsoportok szinte teljesen hiányoznak. Az élelmiszerek egy részét közvetlenül osztják el az állami vállalatoknál dolgozóknak. Speciális, jobban ellátott üzletek a kivételezett csoportok számára	A pénzért való vásárlást korlátozzák a bal oldalon felsoroltak. Szórványos feketepiac	A kínálat lényegesen javult. Minden hivatalos elosztás megszűnt. A speciális üzletek (néhány kivételtől eltekintve) megszűntek	A hiányjelenségek fennmaradnak, bár lényegesen kevésbé intenzívek: választéki hiányok, késedelmes szállítások, az áruk területileg nem megfelelő terítése stb. Speciális üzletek, amelyek valutáért értékesítenek
2. Egyéb fogyasztási javak	Ebben a kategóriában nincs jegyrendszer. Krónikus és intenzív a hiány. Speciális üzletek (mint 1-ben)	Mint 1.	A kínálat lényegesen javult	Mint 1.

3. Közlekedés és távközlés	Minden közlekedési szolgáltatást állami vállalatok nyújtanak. Magántulajdonban lévő gépkocsit csak kisszámú kivételezett birtokolhat. A lakásokban lévő telefonvonalakat adminisztratív úton osztják el. Telefonvonalra igen hosszú a várakozási idő	A baloldalt felsorolt adminisztratív korlátozásokkal a közlekedés módját az egyén határozza meg. Az országon belüli utazáshoz nincs szükség külön engedélyre (mint néhány más szocialista országban)	A magánautók száma igen gyorsan növekszik, a használt kocsiknak szabad piaca van. A telefonra várakozás sorában előbbre lehet kerülni, ha az ember telefonkötvényt vásárol	Krónikus túlkereslet új magánautók iránt, amelyeket egy állami monopólium értékesít. Hosszú várakozási idő. A kivételezettek soron kívül juthatnak kocsihoz. A telefonra várakozók száma növekszik, az adminisztratív elosztás változatlan
4. Lakás	*Városi lakás:* A bérházakat államosították. Az állam tulajdonában lévő lakásokat a hivatalos szervek osztják el. Intenzív hiány; hosszú, többéves várakozás. Gyakori a kényszertársbérlet. Adminisztratív parancsokkal folyó kitelepítések. Az albérletet szigorúan korlátozzák. Házak és öröklakások csak igen szűk korlátok között lehetnek magántulajdonban	*Városi lakás:* A magántulajdonban lévő házak, illetve öröklakások adásvételének korlátozott lehetősége. Az állami tulajdonban lévő bérlakások önkéntes cseréje a bérlők között lehetséges, de csak hivatalos engedéllyel. Albérlet megszerzése lehetséges. *Vidéki lakás:* főként magántulajdonú; a magánlakás adásvétel tárgya, bár adminisztratív korlátozásokkal	*Városi és vidéki lakás:* A magántulajdonban lévő lakások gyors terjedése; az új épületek nagy többsége magántulajdonban van. Az állami lakások egy részét magánszemélyek számára értékesítik. Az állami lakásbérleti jog törvénytelen, de hallgatólagosan megtűrt adásvétele. Az albérletbe adás széles körben elterjedt, s ez jelentős jövedelmeket biztosít a tulajdonosoknak, illetve a főbérlőknek a városokban és az üdülőhelyeken	*Városi lakás:* A városi lakások többsége még mindig állami tulajdonban van: intenzív hiány, nagyon hosszú várakozás, a kínálat szerkezete rosszul alkalmazkodik a kereslethez. *Városi és vidéki lakás:* Szigorúan korlátozott lakástulajdon: elő van írva, hogy egy egyénnek hány és milyenfajta lakása lehet. A lakáshitel iránt túlkereslet van, s a hiteleket adminisztratív úton osztják el. Visszatérő építőanyag- és magánépítési kapacitáshiány

(A 26. táblázat folytatása)

Termék vagy szolgáltatás	Maximális állam: Az ötvenes évek eleje		Megreformált állam: A nyolcvanas évek közepe	
	A hiánynak tulajdonítható állami szabályozás és korlátok (a bürokratikus centralizáció tetőzésekor)	Az egyéni választás megmaradó lehetősége	Egyéni szabadság (a decentralizáció csúcspontján)	A megmaradó bürokratikus korlátok és a hiányjelenség
5. Egészségügyi szolgáltatások	Az országos egészségügyi ellátás és az orvosi szolgáltatások ingyenesek. Nincs szabad választás – az orvost és a kezelés helyét (pl. a kórházat) kötelezően előírják. Az orvosi szolgáltatások iránt intenzív a túlkereslet, a kórházak és a sebészetek túlzsúfoltak, hosszú várakozási idő. Az orvosi magángyakorlat, ritka kivételektől eltekintve, tiltott. Speciális kórházak a kivételezettek számára	Bizonyos esetekben némi befolyás gyakorolható arra, hogy melyik orvoshoz kerüljön az ember, s hogy melyik kórházban kezeljék. A magánpraxis általános tilalma alól van néhány kivétel	Különös „kettős elosztási" rendszer az egészségügyi szolgáltatásban. Névlegesen még mindig ingyenes, de sok beteg ad „hálapénzt" az orvosnak abban a reményben, hogy jobb kezelést kap. Ez a gyakorlat illegális, de eltűrt, és nagy hatással van az orvosválasztásra és a kezelés helyének megválasztására. A magánpraxis nagymértékben növekedett	Az orvos és a kezelés helyének kötelező kijelölése még mindig létezik. A szabad választás nem legális, kockázatos és kényelmetlen. Az orvosi szolgáltatások iránti túlkereslet fennmaradt, vagy még növekedett is. A kivételezettek speciális kórházai továbbra is léteznek

6. Gyermekgondozás	A nők növekvő hányada dolgozik az alacsony bérek és a növekvő társadalmi nyomás miatt. Intézményes gyermekgondozás: állami bölcsődék és óvodák. Túlkereslet és adminisztratív elosztás az intézményes gyermekgondozásban	Adminisztratív módon nem akadályozzák, hogy az anya otthon maradjon gyermekével	A gyermekgondozási szabadság meghosszabbítása (gyes, gyed) szerény anyagi támogatással. Az anyák növekvő hányada marad otthon a gyermekeivel, ezt a részmunkaidőben, illetve otthon foglalkoztatás is elősegíti. Létezik magán-gyermekgondozás: magánóvodák, gyermekmegőrzés stb.	Az állami bölcsődék és óvodák iránt még mindig van némi túlkereslet, az adminisztratív elosztás fennmaradt
7. Pihenés és külföldi utazás	Az állami üdülők férőhelyeit a szakszervezeti funkcionáriusok osztják el. A külföldi utazás, a turizmus és a rokonlátogatás igen ritka, csak a kivételezetteknek engedélyezett. Utazni általában csak szervezett csoporttal, családtagok nélkül lehet. Turistautazások Nyugatra alig léteznek	A szabadság eltölthető barátok és rokonok otthonában	Sok családnak van nyaralója vagy hétvégi háza. Kereskedelmi szabadságeltöltési lehetőségek (szállodák, kempingek, magánházakban kiadó szobák) is vannak. Nagyon sokan utaznak egyénileg vagy a családjukkal külföldre, Keletre és Nyugatra egyaránt, turistaként és rokont látogatni is	Az állami üdülési lehetőségekhez (szakszervezeti, vállalati üdülők) való hozzájutásban az adminisztratív elosztás fennmaradt, de más lehetőségek is vannak. A külföldi utazáshoz adminisztratív engedély, a munkaadó egyetértése is szükséges (kivéve néhány szocialista országot). A magánturista-utazások gyakorisága korlátozott. [Lásd a valutavásárlás lehetőségeinél a dolgozat szövegében, a *D)* pontban]

lommentesek. Miután a lakásszektort évtizedekig elhanyagolták, a lakásellátás terheinek nagy részét visszautalták a háztartásokhoz. Az az állampolgár, akinek lakásra van szüksége, nagy bajban van. Nincsen elegendő hitel, s nincsenek olyan kis- és középvállalkozók, akik gyorsan és megbízhatóan építenének magánlakásokat. Sok háztartást kényszerítettek a magas árak és a hiányjelenségek arra, hogy házukat „házilagos kivitelezés"-ben, a család, a barátok és a második gazdaság segítségével, óriási anyagi és időbeni áldozatok árán maguk építsék fel. Vannak olyan háztartások is, amelyek egyszerűen nem képesek megbirkózni ezzel a nehéz feladattal, és elvesznek az elégtelen állami lakáskínálat és a magánlakások elviselhetetlen költségei között. Ennek ellenére sokan érzik úgy, hogy javult a helyzet, mert legalább világos elképzelésük van arról, hogyan elégítsék ki lakásszükségleteiket.

Az egészségügyi szolgáltatásban a bürokratikus elosztás és a leplezett kommercializálódás sajátos, perverz kombinációja alakult ki. A puszta tény, hogy az egészségügyi ellátás minden állampolgár számára ingyenes, nem elégíti ki a betegeket, mert a szolgáltatás minősége gyakran kifogásolható. Az orvosok és az egészségügyiek is nagyon elégedetlenek. Az állampolgárok egyre hangosabb panaszai arra kényszerítették a tervezőket, hogy több erőforrást juttassanak az egészségügyi szektornak. A hálapénz széles körben elterjedt, s ez azt jelzi, hogy jobb ellátás

és több figyelem reményében sokan lennének hajlandóak saját pénzükből közvetlenül többet költeni az egészségükre. Az állampolgárok orvosi szolgáltatások iránti keresletének kielégítésére alkalmas intézményi és gazdasági kereteket azonban még meg kell találni.

Fel kell hívni a figyelmet a 26. tábla 7. sorára és a 25. táblázat 5. sorára, azaz az utazáshoz és a külföldi munkavállaláshoz való jogra. A nem szocialista országokba utazó magyar magánturisták száma évről évre nő. Az 1958-as 22 000-ről 1985-re[22] 655 000-re növekedett (a 10,6 milliós népességből). A szocialista országokba utazó turisták száma ennek többszöröse. A fennmaradó korlátozások ellenére ez rendkívül fontos változás, s az évtizedekig tartó elzártság után sok magyar élvezi a világ felfedezésének szabadságát.

4. *A háztartások megtakarításai és beruházásai.* A reform előtti rendszerben – bizonyos megszorításokkal – a háztartások döntésére volt bízva, mennyit költenek el és mennyit takarítanak meg a jövedelmükből.

Csaknem minden esztendőben bocsátottak ki alacsony kamatozású államkötvényeket, s a polgárokat erőszakos politikai kampányokkal kötelezték arra, hogy jegyezzenek e kötvényekből. Ez a gyakorlat ma már nem létezik. (Később még visszatérünk a másfajta, „kommerciálisabb" kötvények problémájára.)

Nem szándékos megtakarítás keletkezik olyankor is, amikor a keresett javakat és szolgál-

tatásokat nem kínálják megfelelő mennyiségben, s ezért a háztartások jövedelmének egy - elkölteni szándékozott - hányadát nem tudják elkölteni. A szocialista makrofogyasztási piacot tanulmányozó tudósok között vita folyik arról, hogy mekkora a hiány által indukált megtakarítás; a nem szándékos megtakarítást ugyanis nehéz mérni. Mindenesetre ahol ez a jelenség előfordul, ott ez nyilvánvalóan egyenértékű az egyén szabadságának korlátozásával. A megreformált államban a jövedelmek elköltésének lehetősége nagymértékben kiterjedt - ha nem az első, akkor a második gazdaságban. A hiány által indukált megtakarítás tehát - ha egyáltalán létezett valaha - bizonyosan nem jellemző a jelenlegi helyzetre.

Ha egyszer az egyén döntött a megtakarításairól, felvetődik a kérdés, hogy milyen formában tartsa őket. A reform előtt a választás lehetősége igen csekély volt. A megtakarítások túlnyomó részét készpénzben vagy alacsony nominál- (és a legtöbb esetben zéró vagy negatív reál-) kamatot hozó takarékbetétben tartották. Az értéküket megőrző vagyontárgyaknak, befektetési lehetőségeknek csak igen kis választéka állt rendelkezésre. Már említettük, hogy az ingatlanvásárlást szigorúan korlátozták. Adminisztratív megszorítások voltak érvényben a nemesfémek birtoklásával kapcsolatban, és a műtárgy-kereskedelem csekély volt. A reform megnövelte a választási lehetőségek számát. A bankok nagyobb választékban kínálnak takarékbetéteket, bár a

reálkamat még mindig alacsony, sőt negatív. Az állampolgárok az állami társadalombiztosítás és nyugdíj kiegészítésére különböző fajta biztosításokat köthetnek. A vállalatok, a szövetkezetek és a tanácsok állami garanciával támogatott, vonzó kamatozású kötvényeket bocsátanak ki, s ezek nagyon népszerűeknek bizonyulnak. Az ingatlanvásárlás lehetőségei – bár még mindig nagyon korlátozottak – valamelyest javultak, és a többi értékőrző vagyontárgy piaca is bővült.

Az eredmények ellenére továbbra is szigorúak a korlátozások.

A magánvállalkozásoknak nagy szükségük van külső finanszírozási forrásokra, s az állami bankszektor szűkmarkúan ad számukra hiteleket. Sok magánszemély örömest kölcsönözne a magánvállalkozásoknak. Mások szívesen ruháznának be magánvállalatokba, s válnának ezáltal csendestársakká.[23] A magánfinanszírozás és tőkepiac e fajtáihoz természetesen megfelelő intézményekre, jogi szabályozásra van szükség. Ezek azonban nem léteznek. Épp ellenkezőleg, az efféle magánmegállapodások illegálisak. Bizonyos mértékben – baráti segítségnek és személyes kölcsönnek álcázva (ezek nem illegálisak) – ennek ellenére létrejönnek ilyen ügyletek. Ennek megfelelően az ilyen ügyletek alapja csupán az egyéni bizalom, s így eléggé kockázatosak, s nem terjednek el szélesebb körben. Ez is olyan eset, amelyben az állam, amely egyébként minden bizonnyal több mint „minimális" állam, még a mi-

nimális állam szükséges funkcióinak egy részét sem látja el, nevezetesen azokat a feladatokat, amelyek a tulajdon védelmét és a magánszerződések végrehajtását szolgálnák.

Már több alkalommal vitatták, de mind ez ideig nem fogadták el azt a javaslatot, amely megengedné, hogy az állami vállalatok valamilyen formában magánszemély által is vásárolható részvényt bocsássanak ki, s ezzel vegyes tulajdonba kerüljenek.

A magyar pénz nem konvertibilis. Egy magyar magánember nem vásárolhat szabadon valutát, különösen nem konvertibilis valutát. Van néhány szűkös csatorna, amelyen keresztül legálisan is kemény valutához lehet jutni (például az a szerény utazási keret, amelyért háromévenként lehet folyamodni). Másrészt eléggé kiterjedt a – fekete és a szürke különböző árnyalatait képviselő – illegális valutapiacok működése, de ezek kényelmetlenek és eléggé kockázatosak. Ez nagy probléma. A külföldi valuta hozzáférhetősége a teljes egyéni szabadság feltétele, mert szükséges a külfölddel fenntartott emberi és kulturális kapcsolatok fejlődéséhez.

Ezzel a végére értünk annak a rövid összehasonlításnak, amellyel át akartuk tekinteni a reform előtti és a reform utáni Magyarország jellegzetességeit az egyéni gazdasági szabadság szempontjából. Összefoglalva: az áttekintés bizonyítja azt, amit a bevezetőben már elmondtunk. A reformfolyamat lényegesen megnövelte

az egyén gazdasági szabadságát. A dolgok pillanatnyi állása ugyanakkor nem elégíti ki azokat, akik a szabadságot alapvető értéknek tekintik.

Növekedés és jólét versus szabadság

Milyen a kapcsolat az egyéni szabadság és a jólét között? (A terjedelem korlátozottsága miatt nem tekintjük át a szabadság és más alapvető értékek összefüggését.) Természetesen a jólét erősen összefügg a termelés és a fogyasztás növelésével.

Két, széles körben elterjedt nézet létezik. A szocialista ideológia negatív összefüggést tételez fel egyfelől a növekedés és az anyagi jólét, másfelől a szabadság között. Nem tagadja ugyan az egyéni szabadság önmagában vett morális értékét, de megkívánja, hogy alárendeljék a közérdeknek. Ha az új, szocialista rend már megszilárdult, a közérdek szolgálata együtt jár a termelés és a termelékenység állandó növekedésével, s ez lehetőséget teremt a fogyasztás növelésére. Azt az egyéni szabadságot, amely akadályozná a növekedést, fel kell áldozni a köz érdekében.

Sok érvet sorakoztatnak fel az átváltás (tradeoff) létezésének bizonyítására. A legfontosabb ezek közül az, hogy magas beruházási hányadra van szükség, mert ez tekinthető a gyors növekedés motorjának. Az érvelés szerint a magas beruházási hányad nem biztosítható, ha a beruházá-

sokat főként vagy csupán egyéni, önkéntes megtakarításokból finanszírozzák. További érv: a fogyasztói kereslet finom szabályozása költséges, túl gyakran igényli a termelés változtatását, túl széles választék és túl nagy készletek szükségesek stb. A bürokratikus centralizáció és a krónikus hiányok révén megtakaríthatók a finom alkalmazkodás költségei.[24] A munkaerő teljes szabadsága túlságosan nagy mobilitással jár, s ez alássa a fegyelmet és az egyenletes termelést, s a megszerzett tapasztalatot és készségeket illetően veszteséget okoz. Folytathatnók az érvek felsorolását.

Az ellentétes nézet, amelyet a piaci szocializmus hívei képviselnek, az egyéni szabadság és a növekedés közötti erős pozitív összefüggést emeli ki. A hatékony erőfeszítés legerősebb ösztönzői közé sorolják a szabad választást, a szabad vállalkozást, a profitmotívumot és a piaci versenyt.

Sajnos, a magyar kísérlet nem nyújt perdöntő bizonyítékot. Nem támasztja alá kétséget kizáróan sem a „komplementer" (kiegészítő), sem pedig a „trade-off" (átváltási) kapcsolatot feltételező nézeteket. Ennek oka kétségtelenül részben az, hogy mind ez idáig maga a reform is inkonzisztens volt, az egyéni szabadság felé haladva félúton habozott. A korábban a bürokrácia által kikényszerített fegyelem fellazult, és az állam „megpuhult", s ennek természetesen következménye az, hogy a korábbi erőltetett növekedés

módszerei - a kiugróan magas beruházási hányad és a hatalmas kényszermegtakarítás - nem állnak többé rendelkezésre. Ugyanakkor a verseny által kikényszerített kemény fegyelem sem általános, s így a szabad választáshoz kapcsolódó motiváció sem elég erős még a gazdaság minden területén.

Ezen a ponton két alternatív gondolatmenetet követhetünk. Az első a konstruktív reformeré, amely szerint ki kell dolgozni az inkonzisztenciák kiküszöbölésének és a szabad választás és a hatékonyság közötti kapcsolat erősítésének programját. Ez kétségkívül gyümölcsöző lehet, de mi egy másik gondolatmenetet követünk, s ez egy előrejelzéstől függ. Az előrejelzés pedig az, hogy a magyar helyzet nem marad kivételes. Ha nem is ugyanolyan módon, valamiféle hasonló, valószínűleg inkonzisztens, „félutas" reform várható a többi szocialista országban is. Ez a folyamat decentralizációval kezdődik, miközben fennmarad az addig fennálló politikai struktúra. Ezt az előrejelzést alátámasztják Lengyelország és Kína kezdeti tapasztalatai.

Nézzünk most nyíltan szembe egy választási problémával: Ha választanunk kell a „maximális" állam történelmi realitása és a félig megreformált, a „maximálisnál kisebb" állam történelmi realitása között, vajon melyiket részesítenénk előnyben?[25]

Legyünk pontosabbak, s vegyük szemügyre a Német Demokratikus Köztársaságot, amelynek

vezetése minden jugoszláv, magyar vagy kínai stílusú reformtól elhatárolta magát. Az NDK-ban a hagyományos intézményes kereteket érintetlenül fenntartották, s ügyeiket okosan és hatékonyan menedzselték. A magyar reformnak – saját jogosultságának védelmében – ki kell állnia az NDK-val való összehasonlítást. Az összehasonlítás megkönnyítésére a *27. táblázatban* bemutatjuk a termelés és fogyasztás növekedésének az NDK-ra és Magyarországra vonatkozó hagyományos mérőszámait. Első pillantásra az NDK adatai kedvezőbbek.

Mielőtt azonban értékelnénk őket, szóljunk néhány minősítő szót.

Először is eltérés lehet a növekedés mérésében Magyarország hátrányára.[26] Másodszor azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy az NDK-nak speciális kapcsolata van a Német Szövetségi Köztársasággal, s ez minden bizonnyal hozzájárul figyelemre méltó gazdasági eredményeihez. Egyetlen szocialista ország sem élvez hasonló támogatást, s ez a tényező minden bizonnyal magyarázza a különbség egy részét.

Nehéz pontos, számszerű becslést adni az NDK és Magyarország növekedési ütemének különbségére. Élesebben fogalmazva meg a választási problémát, tételezzük fel, hogy *van* pozitív különbség a termelés és fogyasztás növekedési ütemében, az NDK javára. Az érem másik oldala az, hogy Magyarországon lényegesen nagyobb az egyéni szabadság, mint az NDK-ban.

27. TÁBLÁZAT

ÁTLAGOS NÖVEKEDÉSI ÜTEMEK AZ NDK-BAN ÉS MAGYARORSZÁGON

	NDK	Magyarország
Nemzeti jövedelem		
1. 1956–68	7,4	5,7
2. 1969–86	4,7	3,4
Személyi fogyasztás		
3. 1954–59	7,3	3,9
4. 1961–74	3,9	4,7
5. 1974–80	4,0	2,7
6. 1980–83	0,5	0,2

Forrás: 1. sor: Központi Statisztikai Hivatal (KSH), (1971), 77. o.
2. sor: KSH (1971), 77. o., (1975), 73. o., (1986/*a*), 64. o., (1986/*b*), 374. o.
3. sor: Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) (1968), 236. és 293. o.
4. sor: ENSZ (1977), 465. és 579. o.
5. sor: ENSZ (1982), 435. o., ENSZ (1983), 576. és 726. o.
6. sor: KSH (1986/*a*), 306. o.

Megjegyzés: A „nemzeti jövedelem" nettó kibocsátást jelent az anyagi termelés (MPS=Material Product System) fogalomrendszerében. A szocialista országokban ezt az elszámolási rendszert használják. A „személyi fogyasztás" minden, a háztartások által vásárolt, természetben kapott vagy a saját felhasználásra, saját kertjében termelt fogyasztási jószágot tartalmaz (kivéve a lakásokat). Az összehasonlított időszakok önkényes kiválasztását az egész időszakra vonatkozó összehasonlítható adatok hiánya magyarázza. Az adatok nem állnak minden esztendőre rendelkezésre, s a statisztikai hivatalok ismételten megváltoztatták a személyi fogyasztás definícióját és a folyóáras adatok deflálásához használt bázisidőszakot. E nehézségek ellenére a táblázatban felsorolt minden időszakon belül a két ország átlagos növekedési üteme összehasonlítható. Egészében nyilvánvalónak tűnik, hogy a személyi fogyasztás növekedése az utóbbi harminc évben az NDK-ban átlagosan gyorsabb volt, mint Magyarországon.

Az egyén gazdasági szabadságát az elég magas egy főre jutó fogyasztás ellenére az NDK-ban különféle hiányjelenségek erősen korlátozzák.[27] Nincsen alapos összahasonlító elemzés, de a megfigyelők minden bizonnyal egyetértenének abban, hogy a magyar fogyasztónak - részben az informális magánszektorból, részben a bőségesebb fogyasztásicikk-importból adódó - nagyobb választékból van lehetősége válogatni. Az egyéni szabadság bürokratikus korlátait illetően a különbség Magyarország javára még inkább kézzelfogható. Ha összehasonlítjuk a két ország kétdimenziós teljesítményvektorát (amelyben az egyik dimenzióban a növekedésnek és az anyagi jólétnek egyik összetett mutatója szerepel, a másikban az egyéni gazdasági szabadságnak egy összetett mutatója), akkor egyik vektor sem *dominálja* a másikat. Másként kifejezve, alapvető értékítélettel kerülünk itt szembe. Választanunk kell: nagyobb egyéni szabadság, még ha a termelés lassabb növekedése kíséri is, vagy az egyéni szabadság erősebb korlátozása, az anyagi jólét gyorsabb növekedése kíséretében.

Világosan következik a *Bevezető*-ben leszögezett alapelvekből, hogy - amennyiben az adott társadalmi-gazdasági és intézményi rendszer keretei között negatív összefüggés vagy „átváltás" (trade-off) érvényesülne a szabadság és a növekedés kiterjesztése között - a magam részéről, bizonyos megszorításokkal, a szabadság kiterjesztése mellett foglalnék állást. Más szóval, ha az

egyetlen valóban rendelkezésre álló választási lehetőség a jól szervezett, fegyelmezett, kemény, nagymértékben centralizált NDK és a liberálisabb - és igen, anarchikusabb - Magyarország között állna fenn, akkor a magyar helyzetet részesíteném előnyben.

Ebből az értékelésből nem következik, hogy teljes egészében jóvá kell hagynunk mindazt, ami Magyarországon történt a reform kezdete óta. Kritikai elemzésemet azonban nem ezen a helyen szeretném közölni; ez megtalálható más munkáimban. Itt a fenti kijelentés csupán annyit mond: a rossz irányítás, a nagy tragédiák, a hibák, következetlenségek és ismételt visszafordulások ellenére a magyar út közelebb áll értékrendszeremhez, mint az NDK-é.

A második megszorítás: a fenti választás nem alapul lexikografikus rendezésen, amely a szabadságot feltétel nélkül rendelné bármely más érték fölé. Nem tekintem a szabadság ügyét „igen vagy nem" problémának. Nem vagyok kész arra, hogy általánosan, egészében bármiért is feláldozzam a szabadságot, de elfogadhatónak érezném a szabadság korlátozását egyik vagy másik dimenzióban, ha ez az áldozat nélkülözhetetlen az anyagi jólét jelentős növeléséhez. Helyteleníténém azonban, ha túl sokat adnánk fel túl kevésért, mivel az egyéni szabadságnak igen nagy értéket tulajdonítok. Természetesen nem létezik valamiféle a priori kvantitatív kritérium annak megállapításához, hogy mi minősül „túl

soknak" és „túl kevésnek". Sajnos az etikai dilemma csak esetről esetre dönthető el.

Anélkül, hogy az éles erkölcsi probléma elködösítésére törekednénk, mégis megkérdezhető: vajon valóban szükség van-e ilyen áldozatra, legalábbis a mai Magyarországon szükség van-e rá? Biztosak lehetünk abban, hogy Magyarország nem a hatékony frontvonalon (efficiency frontier) helyezkedik el, ahol az alapvető célok (jólét, igazságosság és szabadság) bármelyikéhez csak úgy juthatnánk közelebb, hogy a többi céltól távolodnánk. A további reformnak számos olyan további lépése lehetséges, amely növelhetné a hatékonyságot és az anyagi jólétet, anélkül hogy az egyéni szabadság bármiféle szűkítése kísérné. Sőt sok olyan változás képzelhető el, amely éppen az egyéni szabadság növelése révén javítaná a hatékonyságot, mégpedig azáltal, hogy felszámolja a verseny és a vállalkozás útjában álló akadályokat.

A közvélemény és az értékek

Amikor a változások pozitív leírását kommentáltam, kifejezetten saját értékítéleteimről szóltam, de hát valójában ennek nincs nagy jelentősége. Ami igazán számít, az a magyar lakosság értékítélete.

Szélesen elfogadott sztereotípia, miszerint két, egymással merőben ellentétes attitűd léte-

zik: a bürokrácia ellenzi az egyéni szabadság kiterjesztését, de a nép többi része ezt óhajtja. A valóságos helyzet nem ilyen egyszerű.

A bürokrácia nem homogén, monolitikus társadalmi csoport. Sok tagja ambivalens ebben a tekintetben. Sokan közülük nem akarják feladni személyes hatalmukat, de nem bánják, ha más egyének hatalma felmorzsolódik. Mint állampolgárok, maguk is élvezik a nemrég megszerzett sokféle szabadságjogot: több szabadságot gyermekeik neveltetésének megválasztásában, betegség esetén az orvos szabad megválasztásának jogát, az utazás lehetőségét, azt a vívmányt, hogy kevesebb nehézséggel kell megküzdeni a fogyasztási javak megszerzésekor és így tovább. Ezenfelül érdemes azt is tekintetbe venni, hogy a bürokrácia sok tagja, köztük magas tisztségben lévők is, elvesztették a fennálló intézményekbe vetett vak hitüket, és fogékonyabbá váltak az új eszmék iránt.

Ami az utca embereit illeti Magyarországon, az általuk alkotott sokaság még kevésbé homogén. Hankiss Elemér és munkatársai az MTA Szociológiai Intézetében figyelemre méltó közvélemény-kutatást folytattak tekintélyes számú egyénből álló minta körében az értékekről és az életmódról. A kérdések egyik csoportja azonos volt azokkal a kérdésekkel, amelyeket az Egyesült Államokban és más nyugati országokban tettek fel hasonló mintának. A megkérdezetteket megkérték arra, hogy rangsoroljanak 18 alapve-

tő értéket. A mi szempontunkból legfontosabb eredményeket a *28. táblázat* összegezi. Ebből kiderül, hogy az amerikaiak sokkal nagyobb értéket tulajdonítanak a szabadságnak, mint a magyarok. Az amerikaiaknál a szabadság mindjárt a béke és a családi biztonság után következik. A magyarok ugyancsak a békét és a csalá-

28. TÁBLÁZAT

ELSŐDLEGES ÉRTÉKEK RANGSOROLÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS AZ USA-BAN

Elsődleges érték	USA 1968	Magyarország 1978	Magyarország 1982
Béke	3,30	2,54	3,88
	(1)	(1)	(1)
Családi biztonság	3,81	4,09	5,30
	(2)	(2)	(2)
Szabadság	5,53	8,45	8,80
	(3)	(9)	(8)
Egyenlőség	8,51	9,53	9,07
	(7)	(12)	(10)
Üdvözülés	8,75	17,70	15,47
	(8)	(18)	(18)

Források: Az első oszlop forrása M. Rokeach (1979), a másodiké Hankiss és szerzőtársai (1982). A harmadik oszlop adatait Hankiss Elemér és munkatársai közvetlenül adták át a szerzőnek.

Megjegyzések: Az értékelés országos jellegű véletlen mintavételen alapul. A rövidség kedvéért nem közöljük mind a 18 érték rangsorolását, csak néhány kiválasztott példát mutatunk be. A táblázat mindegyik helyén a felső adat az egész minta által adott rangsorszám középértéke. A zárójelben szereplő alsó adat a 18 elsődleges érték egész halmazára vonatkozó rangsorolásban kapott rangsorszám. Ez utóbbi rangsorolást a minta által adott átlagos rangsorszámok alapján határozták meg.

di biztonságot teszik az első és a második helyre, de ezeket azután további öt érték követi, mielőtt a szabadság sorra kerülne.[28] A magyaroknak mindössze 25%-a rangsorolja a szabadságot az első négy érték közé.

Mi lehet a preferenciák e kiáltó különbségének, a szabadság viszonylag alacsony értékelésének magyarázata?

Vajon a magyarok hozzáidomultak-e ahhoz a helyzethez, amelyben mások határoznak róluk, és kizárólag arra kell szorítkozniuk, hogy engedelmeskedjenek? Ismeretes Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című művéből a Nagy Inkvizítor példázata, aki elmagyarázza: az emberek rettegnek a szabadságtól, és maguk kívánják, hogy a magas hatóság irányítsa őket.[29] A paternalizmus a biztonság és védettség megnyugtató érzését adja.

Vagy talán a „savanyú szőlő" jól ismert lélektani effektusa dolgozik itt: akinek nem adatott elég szabadság, az saját lelki békéje érdekében hozzáigazítja aspirációit a lehetőségekhez, és „devalválja" a szabadságot.[30]

Vagy talán a nevelés és a tömegkommunikáció torzulásai miatt alakult ki ez az értékrend? Évtizedeken át kiszorult az erkölcsi nevelés előteréből a szabadság értéke. Jellemző, hogy a piac, a decentralizáció és más reformintézkedések legitimálására szolgáló perdöntő érv mindig a hatékonyság volt, továbbá az a perspektíva, hogy több, intenzívebb munka nagyobb

anyagi jólétet eredményez. A szabadság *önmagában vett* értéke sohasem bukkan fel az érvelésben. A 28. táblázat nem jelez világosan trendet a vizsgált ötéves időszakra a szabadságnak tulajdonított értékelésben. Talán a rangsor változott a legutóbbi, 1982. évi felvétel óta, és esetleg tovább változik majd a jövőben. Talán valóban azzal az esettel állunk szemben, melyben – közgazdasági szóhasználattal – a kínálat megteremti a saját keresletét, legalábbis hosszú távon. Ha a magyarok több szabadságban részesülnek, mindinkább hozzászoknak ehhez a nagyobb szabadsághoz, és akkor – némi időeltolódással – még több és több szabadságot igényelnek majd maguknak.

A közvélemény-kutatás eléggé absztrakt formában tette fel a kérdést, amikor az általános elsődleges értékek rangsorolását kérte a megkérdezettektől. A legtöbb magyar valószínűleg nagyra értékeli a különböző specifikus, jól meghatározott szabadságjogokat, miközben nincs is tudatában annak, hogy valójában ezek egy általánosabb elsődleges érték, nevezetesen az egyéni szabadság alkotóelemeit képezik.

Ezt a magyarázatot közvetve alátámasztja egy másik vizsgálat: egy közvélemény-kutatás, amelyet egy kis, munkásokból és diákokból álló minta körében végeztek 1987-ben.[31] Ez alkalommal az interjúalanyokat nem absztrakt erkölcsi értékek rangsorolására kérték fel, hanem egy sorozat konkrét, specifikus kérdést tettek fel annak tisz-

tázására, mennyit hajlandó az egyén fizetni több választási szabadságért. A válaszok ennek az értéknek a nagyfokú megbecsülését tükrözik. Kiderült, hogy a megkérdezetteknek körülbelül a fele hajlandó szignifikánsan magasabb árat fizetni a következő szabadságjogokért: 1. az általános iskola szabad megválasztása a gyermek számára, ahelyett hogy elfogadná az oktatási bürokrácia által kijelölt iskolát; 2. az orvos szabad megválasztása az egészségügyi bürokrácia által kijelölt orvos igénybevétele helyett; és 3. a jelenlegi kettőnél több tv-program közötti választás lehetősége. A számok nem mutatnak nagy eltérést a két csoport között, kivéve az általános iskolai oktatásra vonatkozó kérdésnél. Itt a diákok nagyobb értéket tulajdonítanak a választás szabadságának, mivel közvetlenebb tapasztalatuk van azzal a hatással kapcsolatban, amelyet az általános oktatás minősége gyakorol a későbbi tanulás eredményességére.

Korábbi megállapításunk, amely szerint a magyarok nagyra becsülik a jól meghatározott egyéni szabadságjogokat, egy másik megközelítéssel is alátámasztható. Szemmel láthatóan nincsen „túlkínálat" a szabadságból; minden új lehetőséget azonnal kihasználnak. A „kinyilvánított preferencia" (revealed preference) elméletének szerkezetét követve elemezhető „az etikai értékek kinyilvánított rendszere". Sem a reform értelmiségi képviselői, sem pedig gyakorlati alkalmazói nemigen beszélnek egyéni szabadságról,

de az intézményi rendszernek a fentebb áttekintett sajátos irányú elmozdulása *kinyilvánítja* az erkölcsi értékrendszernek az egyéni szabadság javára végbement relatív eltolódását.[32]

A „KÖZEPES ÁLLAM" FELÉ?

Milyenek a kilátások? Majdnem fél évszázaddal ezelőtt F. Hayek azt sugalmazta, hogy a központosítás, sőt már az egyéni szabadság csekély mérvű megnyirbálása is ráhelyezi a társadalmat a teljes etatizálódás csúszós lejtőjére.[33] Nem állította közvetlen módon, de olvasója hajlamos a végső következtetést levonni: ez egyirányú utca. Ha már egyszer elért a társadalom a központosítás egy kritikus értékéig, amelynek létezésére Hayek világosan célzott, lehet, hogy nincs többé visszatérés. Ha ma visszatekintünk elemzésére, amely tele van figyelemre méltó, a későbbi tapasztalat által megerősített meglátásokkal, úgy tűnik: az egyirányú utca aspektusa megcáfolódott. Az anarchia és a teljes állami szabályozás, vagy még pontosabban, a minimális és a maximális állam közti út nyilvánvalóan kétirányú, és igen sokféle mozgás figyelhető meg: lassú előrehaladás az egyik irányban, amely megtorpan egy bizonyos ponton, váltakozó irányú előre-hátra mozgás, szinte ciklikus jelleggel stb. A „maximális állam", amint azt világosan szemléltetik a reform országai, nem irreverzíbilis és nem végleges állapot.

A szocialista gazdaságok sok kutatója, köztük én is, arra számítunk, hogy valószínűleg az állami szabályozás és az egyéni szabadság keveréke alakul majd ki, valahol félúton a maximális és a minimális állam között. Ezt „közepes államnak" nevezhetnénk.

Ehhez a kategóriához nem társítható semmiféle „optimalitási" gondolat. Induljunk ki néhány normatív megfontolásból. A politológusok, közgazdászok és filozófusok körében az állam szerepéről folytatott vitákban az állam háromféle funkcióját szokták szóba hozni: 1. Aktív kormányzati makropolitika szükséges a stabilizáció, a teljes foglalkoztatás és a külvilággal tartott gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozása érdekében. 2. Kormányzati tevékenységekre van szükség kártékony externalitások (a piaci elszámolás által nem tükrözött káros hatások) elleni küzdelemben és a közhasznú javak (public goods) megfelelő kínálatának biztosításához. 3. Igény van a kormányzat jövedelem-újraelosztó tevékenységére a társadalmi igazságosság, valamint a szegények és gyengék támogatása érdekében. A továbbiakban „*igazolható* közepes államnak" nevezzük azt az államot, amely arra szorítkozik, hogy lényeges mértékben ellásson a fenti három funkció közül legalább egyet. Mint állampolgár, rokonszenvezek azzal a gondolattal, hogy ilyen állam alakuljon ki; e kijelentés nyilvánvalóan következik a korábban jelzett értékrendből. Nemcsak a szabadságot, de a jólétet (s ezzel

együtt a termelés, a hatékonyság és a termelékenység növekedését), valamint a társadalmi igazságosságot is alapvető értéknek tekintem. Tekintet nélkül azonban e személyes értékítéletekre, teljesen tisztában vagyok azzal, hogy az „igazolható közepes állam" normatív eszméje messzemenően vitatott. Az imént említett három funkció ellátása nagy kárt okozhat egyik vagy másik alapvető érték szempontjából. Elővigyázatos szeretnék lenni a megfelelő jelző kiválasztásában: ezért beszélek „igazol*ható* államról", ezzel sugalmazva, hogy ilyen állam léte nem nyilvánvalóan és automatikusan igazolt. A jelző azt fejezi ki, hogy ésszerű érvek hozhatók fel az ilyesfajta állam mellett, s ezeket az érveket nem lehet „kapásból" elvetni.

Annyi bizonyos: nem számíthatunk arra, hogy a szocialista országokban a reformfolyamat végeredményeképpen „igazolható közepes állam" alakul ki, vagy bármiféle más jól átgondolt tervezet válik valósággá, megtestesítve a fenti három ésszerű funkciót. Bizonyára nem egy szigorú normatív elmélet fog megtestesülni, hanem önkényes, „ad hoc" jellegű közepes állam alakul ki, mégpedig rögtönzések, nyomások és ellennyomások, újítások és tehetetlenségek következtében, mintegy kompromisszumként a szabadság kiterjesztésére irányuló törekvés és a szabadság korlátozásának kísértése között. Egyfelől, ilyen állam megtart olyan kormányzati tevékenységeket is, amelyekre nincs szükség a fenti három

funkció ellátásához. Másfelől, a három funkció részben vagy egészben ellátatlan marad. Például az állam nem kellőképpen aktív egy ésszerű stabilizációs politika végrehajtásában (1. funkció) vagy a természeti környezet védelmében (2. funkció) vagy a rászorulók megfelelő szociálpolitikával való segítésében (3. funkció) stb.

Képes-e az ilyen önkényesen kialakuló közepes állam megszilárdítani önmagát? Kifejlődhet-e egyensúly a több és a kevesebb állami szabályozást, a több és a kevesebb egyéni szabadságot elérni akaró, egymással szembeszegülő nyomások eredőjeképpen?

Hatalmas erők működnek a szocialista gazdaságban a maximális államhoz való visszatérés érdekében, amely számos gazdasági szférában megfosztaná az egyént a szabad választás lehetőségétől. Sok bürokrata szeretné visszanyerni elvesztett hatalmát. Emellett érvényesülnek az adminisztratív szabályozás belső konzisztenciakövetelményei is. Ha sok, de nem valamennyi gazdasági tevékenységet bürokratikus módon szabályoznak, akkor kibúvók mutatkoznak. Természetes, hogy ilyenkor megjelenik a kibúvók, rések eltömésére irányuló szándék, mégpedig több központi szabályozás, több törvény, több rendelet segítségével. Végül a hagyományos ideológia és etika is fontos befolyást gyakorol, mert úgy tűnik, hogy legitimalizálja a reetatizáció, a „visszaállamosodás" irányzatát. Arra szólít fel, hogy vessenek véget különböző nemkívánatos jelen-

ségeknek, ideértve az anarchiát, az önző individualizmust, a profithajszát, a meg nem érdemelt jövedelmet, mely munka helyett a tulajdonon alapul, s néhány szerencsés ember erkölcstelen gazdagságát, miközben a társadalom többi része közel sem részesül hasonló anyagi jólétben.

De vannak ellentétes trendek is, a közepes (sőt talán a közepesnél is kisebb) állam irányában. A jelenlegi határvonal, amely elválasztja az egyén törvényes jogait a bürokratikus úton tiltott vagy nem ajánlatos akcióktól, nem valamiféle „természetes határ". Nyomás alakul ki, nem általában a „szabadságért", hanem az élet különböző dimenzióiban érvényesülő egyéni szabadságjogok specifikus kiterjesztéséért.

Azok az erők, amelyek az egyéni szabadság növekedéséért szállnak síkra, nem homogének. Különböző kategóriákból tevődnek össze, amelyek eltérnek egymástól politikai filozófiájukban és a jó államra vonatkozó elképzeléseikben. Találhatunk közöttük liberalizmusra hajló bürokratát, aki kész lazítani a szabályozás szorosságán; felvilágosult tervezőt, aki érzékeli a divatjamúlt parancsgazdaság korlátozottságát, és előnyben részesítené az olyan tervezést, amely a fő változók és összefüggések meghatározására összpontosít, miközben ezeket szorosan kézben akarná tartani. Sok reformer a skandináv stílusú jóléti államért lelkesedik, azaz olyan államért, amely – így remélik – igazságosabb lenne, és inkább biztosítaná az egyenlőséget, mint a mostani. És ak-

kor itt vannak azok is, akik szeretnének továbbmenni, túl a közepes államon, közelebb a minimális államhoz, de akik a jelen időpontban örömmel veszik a maximális államtól a nagyobb egyéni szabadság irányában történő puszta elmozdulást is, bármilyen csekély legyen is ez a mozgás.

Itt egy kis kitérő szükséges. Néhány nyugati megfigyelő álcázott „thatcheristáknak" tartja a kelet-európai reformereket. Annak megvilágítására, mekkora nagy tévedésen alapul ez a vélemény, ismét felhasználjuk a 7. ábra sémáját. A *8. ábrán* három nyíl látható. Az *A* nyíl reprezentálja a nyugati konzervatívokat, miközben a *B* és *C* nyíl a keleti reformerek két csoportját. Ami közös mindhárom csoportban, az az őket jelképező nyíl lefelé mutató iránya. Más szóval valamennyi csökkenteni akarja az állam tevékenységét, és növelni akarja az egyén szabadságát. Ez a körülmény megmagyarázza, miért van oly sok közös az érvelésükben és retorikájukban. Mindazonáltal igen fontos a csoportok közti különbség. Ami már túl sok állami tevékenység és túl kicsi szabadság az *A* csoportnak, az éppen a kívánatos szintű állami tevékenység és az elfogadható mértékű egyéni szabadság a kelet-európai reformerek fő áramlatának. Több intellektuális és etikai rokonság található az *A* és a *C* csoport között, más szóval a nyugati konzervatívok és néhány keleti „szélsőséges liberális" között, ámbár még a *C* csoport számos

8. ÁBRA

A KELETI REFORMEREK ÉS A NYUGATI KONZERVATÍVOK ÁLTAL KÍVÁNATOSNAK TARTOTT ELMOZDULÁSOK

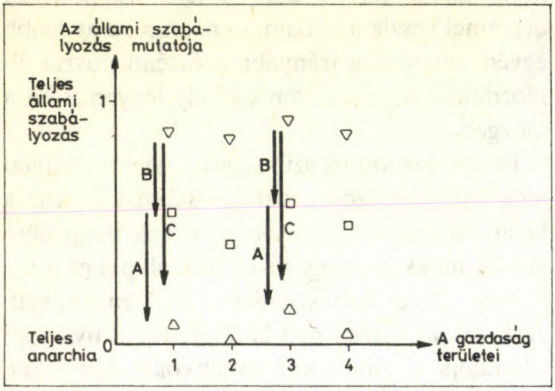

Jelmagyarázat: ▽ maximális állam,
□ közepes állam,
△ minimális állam.

A) A nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulás. *B)* A keleti mérsékelt reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás. *C)* A messzemenően radikális keleti reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás

tagjának is erős fenntartásai lennének minden olyan intézmény felszámolásával szemben, amit a maximális vagy a közepes állam teremtett.

A *B* és *C* csoport kettőssége elnagyolt egyszerűsítés. Sőt még a tanulmány korábbi, ennél differenciáltabb megkülönböztetései a reformerek különböző osztályai között is erősen leegyszerűsítik a képet. Helyesebb lenne azt állítani, hogy a reformerek tábora a különböző nézetek, elkötelezettségek, latens programok és perspektívák igen széles sávját foglalja magában. Ha egyszer

megszilárdította helyzetét a közepes állam, akkor e koalíció könnyen széteshet. Akkor egyes csoportok ismét felfelé szeretnének mozdulni bizonyos szempontokból, míg más csoportok más szempontokból lefelé mozognának. A viták kiéleződhetnek arról, pontosan hol kell meghúzni azt a vonalat, melynél az állam hatalma és az egyén jogai egymáshoz illeszkednek. A koalíciót most összetartó cement éppen a visszafordulás örökké akut veszélye; félelem a dolgok rosszabbra fordulásától. Ez a kohézió végső soron hozzájárulhat a „közepes állam" stabilizációjához, amelyben az egymással ellentétes politikai és társadalmi erők, ideológiák és etikai értékrendszerek kényes egyensúlya létrejön.[34]

A jelen tanulmány nem adja azt a magabiztos predikciót, hogy az állam ilyesfajta egyensúlyi állapota létrejön, és tartós lesz. Ez csupán egyike azoknak az útvonalaknak, amelyekre a történelem ráléphet. Az előrejelzések közül nem zárhatjuk ki a maximális állam irányába tett teljes vagy részleges mozgást sem, legalábbis az élet sokféle dimenziójában.

Mindezen trendek együttes eredménye, mint mindig a történelemben, most is a különböző csoportok relatív erejének tényleges konstellációjától és más, megjósolhatatlan tényezőktől függ majd. Bizonyos azonban, hogy mindazok, akik részt vesznek ezekben az eseményekben, különleges intellektuális és erkölcsi kihívásnak néznek elébe, és nagy felelősséggel tartoznak a jövendő generációknak.

JEGYZETEK

Ez az írás az Európai Közgazdasági Társaság második kongresszusának (Koppenhága, 1987. augusztus 22.) elnöki előadásaként hangzott el, és az European Economic Review 1988. évi Papers and Proceedings számában is megjelenik angol nyelven. A tanulmány anyagának összeállítása 1987 májusában fejeződött be, s ezért az azóta bekövetkezett változásokat nem tükrözi. Így például nem elemzi az adóreform következményeit, noha a szerző úgy gondolja, hogy az igen kedvezőtlen hatásokkal jár a tanulmányban tárgyalt szempontból, azaz az egyéni gazdasági szabadság tekintetében. A szerző, akárcsak korábbi hasonló esetekben, ragaszkodni kíván ahhoz, hogy a külföldön már előbb előadott és megjelentetett idegen nyelvű szöveggel tökéletesen megegyező magyar szöveget publikáljon. Ezért a jelen írás nem térhet ki az újabb változások elemzésére.

Sok kollégának tartozom köszönettel a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseikért és javaslataikért, különösen Bauer Tamásnak, Joseph S. Berlinernek, Dániel Zsuzsának, Michael Elmannak, Gábor R. Istvánnak, Daniel M. Hausmannak, Kapitány Zsuzsának, Laki Mihálynak, Robert Nozicknak, Amartya Sennek, Simonovits Andrásnak és Jörgen W. Weibullnak. Külön köszönet jár Kovács Máriának a kutatásban nyújtott odaadó segítségért. Az angol nyelvű írást Farkas Katalin fordította magyarra; gondos

és figyelmes munkájáért ezen a helyen is szeretnék köszönetet mondani. A támogatásért köszönetemet szeretném kifejezni a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének és a Harvard Egyetem közgazdasági tanszékének. A tanulmányban kifejtett nézetekért természetesen kizárólag én vagyok felelős.

1. J. Rawls a szabadsághoz kapcsolódó értéket az önbecsülés nagy értékére vezeti vissza. Ez utóbbi „...talán a legfontosabb elsődleges jószág... Hozzátartozik az, hogy az ember hogyan érzékeli saját értékét; hozzátartozik az a szilárd meggyőződése, hogy saját hasznáról alkotott képe helyes, hogy életprogramját érdemes végrehajtani... Az önbecsülés magába foglalja azt, hogy az ember bízik saját képességeiben, vagyis abban, hogy amennyiben lehetősége van rá, végre tudja hajtani elképzeléseit... Enélkül úgy tűnhet, semmit nem érdemes tenni... apátiába és cinizmusba süppedünk." Lásd J. Rawls (1971. 440. o.).

2. E fogalmak részletesebb tárgyalását (különösen a szabadság eszközszerepének és önmagában vett értékének szembeállítását, valamint a pozitív és negatív szabadságnak a tárgyalását) lásd A. Sen (1988) tanulmányában.

3. E kapcsolatnak egyre inkább tudatában vannak a magyar szerzők is; különösen a politológusok és a szociológusok s újabban a radikális reformot hirdető közgazdászok is. Bibó István összegyűjtött írásainak (1986) kiadása különö-

sen ráirányította erre a kérdésre a magyar tudósok figyelmét. Ebben a kötetben jelent meg újra az 1935-ben írott, *Kényszer, jog, szabadság* című esszé. Az újabb irodalomból megemlítjük Antal L.-Bokros L.-Csillag I.-Lengyel L.- Matolcsy Gy. (1987), Gombár Cs. (1984), Hankiss E. (1987) figyelemre méltó tanulmányait. Kis J. (1986) írása kiemelkedő hozzájárulás a politikai-morális filozófiához; munkája az emberi jogok elméleti alapjainak elemzése. Sajnos ennek az irodalomnak nagy része még nem áll rendelkezésre angol nyelven.

4. Fehér-Heller-Márkus (1983) találó kifejezésével: ez a „szükségletek felett gyakorolt diktatúra".

5. A leegyszerűsítő, monista felfogás elleni részletesebb elméleti érveket lásd A. Sen (1985) művében, különösen a pluralizmusról és a nem teljességről (incompleteness), a pluralizmusról, jól-létről (well-being) és képviseletről szóló fejezetekben. Sen azt fejti ki, hogy bizonyos esetekben a végső morális elvekkel kapcsolatban az alternatíváknak csak részleges rendezése alakulhat ki. Létrejöhet a rendezés „nyilvánvaló nem teljessége". „E felfogás szerint - írja Sen - nincs olyan pótlólagos morális ismérv, amely azt követeli, hogy - nyíltan vagy vétkesen - ne válasszunk olyan alternatívát, amelyről úgy látjuk, hogy egy másik megvalósítható alternatívánál morálisan alacsonyabb rendű. Ez azonban nem követeli meg, hogy a választott alternatívát a »legjobb-

nak« tekintsük a megvalósíthatóak között, mert ha morális rangsorunk nem teljes, akkor legjobb alternatíva esetleg egyáltalán nem is létezik." Lásd A. Sen (1985, 180–181. o.).

6. A túlságosan leegyszerűsítő „jólétiség" (welfarism) további bírálatáról és a közgazdaságtanban szereplő morális elméletekről lásd S.-C. Kolmnak (1987) a koppenhágai konferencián tartott előadását.

7. A pozitív és negatív szabadság megkülönböztetéséről lásd I. Berlin (1969), G. C. MacCallum (1967), F. E. Oppenheim (1961, különösen a 109–135. oldal) és S. Gordon (1980, 133–134. o.) műveit.

8. A hiányszindróma okainak és következményeinek részletesebb elemzését lásd a szerző *A hiány* (1980) című könyvében.

9. A. Lindbeck (1988) dolgozatában arról a veszteségről beszél, amely a fogyasztókat éri, amikor „kiutalás" (rationing) vagy kormányzati beavatkozás miatt nem érhet el egy jobb fogyasztói kosarat.

A „rationing" kifejezésnek van egy hagyományos, szűk értelmezése, amely szerint jegyrendszert vagy más bürokratikus elosztási formát jelent. Az újabb disequilibrium-irodalomban így neveznek a piac szűkebb, „rövidebb" oldalán folyó mindenfajta elosztási eljárást, s ebbe nemcsak a sorban állást, hanem a tökéletesen véletlenszerű kiválasztást is beleértik. A „kiutalás" minden típusában megjelennek a szabad válasz-

tásnak olyan korlátai, amelyeket a hiány váltott ki.

10. Talán nem reménytelen feladat az egyén gazdasági szabadságának mérésére összevont indexeket kidolgozni, amelyek a szabadságnak néhány megfigyelhető, részleges mutatóján alapulnak, olyan módon, ahogyan például az emberi intelligenciát vagy a gazdasági fellendülést és visszaesést kifejező összevont indexeket számítják.

11. Lásd J. Locke ([1690], 1967).

12. R. Nozick (1974) vezette be az „ultraminimális" állam fogalmát. Az ultraminimális államnak semmiféle újraelosztási szerepe nincs. Ezzel szemben a klasszikus minimális állam magába foglal bizonyos kényszerített újraelosztást, azaz még azok az egyének is kapnak védelmet és fizetnek is érte, akik ezt nem igénylik.

13. Madách Imre XIX. századi drámája tartalmaz egy profetikus, antiutópista jelenetet egy falanszternek nevezett társadalomról. (Az író a nevet Fourier-től, a kiemelkedő utópista szocialistától vette át.) Ebben a társadalomban mindenkinek kötelező munkát jelöltek ki, és mindenkinek a kollektív vállalatban kell dolgoznia. Platón pásztor, Luther fűtő és Michelangelo széklábakat faragó asztalos. Lásd Madách I. ([1861], 1984, 185–209. o.)

14. Sem itt, sem a dolgozat további részében nem tárgyaljuk külön a párt szerepét. A párt működése teljesen összefonódott a kormány-

szervekével, s e közös tevékenységben a párt meghatározó erővel bír. A tanulmányban az állam, a kormány és a bürokrácia fogalmak magukban foglalják a pártintézményeket is.

15. Az „etatizmus" gyakorlatát és ideológiáját B. Horvat (1982) elemzi.

16. Rendelkezésre állnak számszerű adatok is, de ezek a helyzetet aprólékosan, részletekbe menően írják le. Mi itt most olyan jelenségekkel foglalkozunk, amelyek leírására szolgáló mutatók nem állíthatók elő egyszerű összeadással.

17. A magyar reformfolyamat alaposabb ismertetését lásd a kötet *A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság* című tanulmányában.

18. A felfelé irányuló mobilitás e két típusáról és a vállalkozásról a magyar faluban lásd Juhász P. (1982) és Szelényi I.-Manchin R. (1987). Továbbá lásd Gábor R. I.-Horváth T. D. (1987).

19. Lásd R. Nozick (1974), (különösen a 7. és a 8. fejezet) és A. Sen (1985), valamint A. Sen-B. Williams (1982) műveit.

20. 1986-ban egy közvélemény-kutatásban feltették azt a kérdést: „Mit tesz, ha csökken a reáljövedelme?" A válaszadók 42 százaléka úgy válaszolt, hogy „Csökkentem a kiadásaimat", 41 százalék pedig így: „Többet dolgozunk, hogy többet keressünk."

Az adatok forrása (és más, a későbbiekben még idézett adatoké is) Farkas I. K. és Pataki J. (1987) feljegyzése, amelyben a Tömegkommu-

nikációs Kutatóközpont eredményeit foglalják össze. Felhasználom az alkalmat, hogy megköszönjem értékes segítségüket és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont támogatását.

21. A terjedelem korlátai miatt nem elemzünk egy igen lényeges vonatkozást: azt, hogy milyen a közvetítő mechanizmus egyfelől a fogyasztói választás, másfelől a termelő reakciója között. Ehhez közelebbről meg kellene vizsgálni a fogyasztói árak rendszerének és az adórendszernek a működését, a vállalatok ösztönzését stb. Mindez egy másik tanulmány témája lehetne.

22. Az adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal (1966, 1986/b).

23. Az 1983-as, már idézett közvélemény-kutatásban a következő kérdést tették fel a minta tagjainak: „Tételezze fel, hogy váratlanul örökölt 100 000 Ft-ot (kb. másfél évi jövedelemnek megfelelő összeget). Két lehetősége van: az egyik az, hogy takarékbetétbe teszi, a másik, hogy betársul egy kisvállalkozásba. A második lehetőség kockázatos. Melyiket választaná?" A válaszolók 48 százaléka az első lehetőséget, 47 százaléka pedig a második lehetőséget választotta. Forrás: Farkas K. I. és Pataki J. (1987).

24. Wiles a szocialista gazdaságok elismert elemzője, aki semmi esetre sem képviseli a szocialista országok ideológiáját, 1956-ban *Növekedés versus választás* címmel cikket írt. Gondolatmenetének lényege a következő: A szocialista gazdaságokban elvetik az egyénnek azt a jogát,

hogy válasszon: vajon „több hajkefét vagy több körömkefét" akar-e, viszont képesek arra, hogy magas beruházási hányadot s ennek révén magas növekedési ütemet kényszerítsenek ki, s ez végső soron mindkét fajta keféből többet fog eredményezni.

25. Ez az összehasonlítás korrektnek tűnik. Csak az tekinthető ugyanis korrektnek, ha vagy alternatív utópiákat, vagy pedig alternatív történelmi realitásokat hasonlítunk össze. Nem engedhető meg azonban a történelmileg *reális* sztálinizmus és az *ideális* piaci szocializmus összehasonlítása.

26. Az árindexek magyar szakértői meg vannak győződve arról, hogy a magyar árindexek pontosabbak, mint a legtöbb szocialista országéi - köztük az NDK-éi - és arról, hogy jobban tükrözik az infláció folyamatát. Ha ez így van, akkor ez azt jelenti, hogy - amennyiben a reálnövekedést tekintjük - az összehasonlítás torz lesz, mégpedig Magyarország hátrányára.

27. Lásd P. J. Bryson (1984) az NDK fogyasztásáról. I. L. Collier (1986) tanulmányt készített a kényszerhelyettesítés hatásáról. Ezt kérdezte: „Mennyit lenne hajlandó fizetni egy átlagos keletnémet család azért a »burzsoá« jogért, hogy a keresletének megfelelő összetételben vásárolhasson az érvényes árakon? Ezt az összeget, az eredeti összkiadás százalékában kifejezve, a GDR-márka effektív és névleges vásárlóereje közti résként értelmezhetjük." (24.1) Gondos

ökonometriai elemzés alapján Collier 13%-ra becsülte e rés értékét. Mivel a tényleges nagyság attól függ, mennyire „finom" bontásban veszik számba a kényszerhelyettesítést, mélyebb bontású, diszaggregáltabb elemzés valószínűleg a rés még nagyobb értékét mutatná ki. Tanulmányunk nyelvére lefordítva: ez az a felár, amit az állampolgár hajlandó lenne megfizetni a fogyasztási választásban érvényesülő egyéni szabadság növeléséért.

28. Ami a rangsorolás elosztását illeti, a szabadság értékelése magasabb a fiatalabb nemzedékeknél, mint az idősebbeknél; magasabb a szabad foglalkozásúaknál és vállalkozóknál, mint az állam alkalmazottainál.

29. Dosztojevszkij [1880], 1982, 365-392. o.

30. A „savanyú a szőlő" hatásról lásd J. Elster (1982).

31. Forrás: Farkas I. K. és Pataki J. (1987).

32. Ez a megfigyelés nem foglalja magába azt az állítást, hogy az erkölcsi értékekben végbement eltolódás okozta az intézmények változását. Ez a tanulmány nem vállalkozik a szocialista országokban végbement változások oksági magyarázó elemzésére. Itt most csak azt vizsgáltuk: milyen értékeket *szolgált* az intézmények változása. Ez a megközelítés nyitva hagyja azt a kérdést, vajon ezek az értékek valóban mozgatóerőként hatottak-e vagy sem.

33. F. A. Hayek ([1944], 1976).

34. A „reform egyensúlyról" lásd Bauer T. dolgozatait (1987/a, b).

IRODALOMJEGYZÉK

AHARONI, Y.: Performance Evaluation of State-Owned Enterprises. *Management Science,* 1981. 27. évf. 11. sz. 1340–1347. o.

AGONÁCS G.–BAK J.–DOMOKOS J.–JUHÁSZ P.–SZÉNAY L.–TELLÉR Gy.: A szövetkezeti mozgalom a gazdasági reformfolyamatban. *Valóság,* 1984. 27. évf. 2. sz. 17–27. o.

ANTAL L.–BOKROS L.–CSILLAG I.–LENGYEL L.–MATOLCSY Gy.: Fordulat és reform. *Közgazdasági Szemle.* 1987. 34. évf. 6. sz. 642–663. o.

ANTAL L.: Fejlődés kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a hetvenes években. *Gazdaság,* 1980. 15. évf. 3. sz. 28–56. o.

ANTAL L.: Gondolatok a gazdasági mechanizmus reformjáról. *Medvetánc,* 1982. 2. évf. 1. sz. 63–95. o.

ANTAL L.: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985/a.

ANTAL L.: A vagyonérdekeltségről. *Pénzügyi Szemle,* 1985/b. 29. évf. 4. sz. 325–332. o.

BAJT A.: Ekonomisti. Koreni Inflacije. *Ekonomska Politika,* 1971. dec. 6. 20. évf. 1027. sz. 18–23. o.

BALASSA, B.-TYSON, L. D.: Adjustment to External Shocks in Socialist and Private Market Economies. Kézirat. Washington, D. C.: World Bank Development Research Department, 1983.

BALASSA, B.: *The Hungarian experience in economic planning.* New Haven: Yale U. Press, 1959.

BALASSA, B.: A magyar gazdasági reform 10 év után. *Valóság,* 1978. 21. évf. 7. sz. 27–41. o.

BALASSA, B.: Az új gazdasági mechanizmus reformja Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 1982. 19. évf. 7–8. sz. 827–847. o.

BALÁZSY S.: Javítsuk meg tervezési módszereinket. *Többtermelés,* 1954. 8. évf. 11. sz. 2–12. o.

BARONE, E.: The Ministry of Production in the Collectivist State, in: *Collectivist economic planning.* Szerk.: F. A. Hayek. London: Routledge and Kegan Paul (1908), 1935. 245–290. o.

BÁRSONY J.: Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. *Valóság,* 1981. 24. évf. 12. sz. 22–44.o.

BAUER T.: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. *Közgazdasági Szemle,* 1975. 22. évf. 6. sz. 725–735. o.

BAUER T.: Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. *Gazdaság,* 1978. 12. évf. 4. sz. 57–75. o.

BAUER T.: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

BAUER T.: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ,* 1982. 8. évf. 11. sz. 17–42. o.

BAUER T.: A reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásában. *Valóság,* 1985/a, 28. évf. 3. sz. 87–93. o.

BAUER T.: The unclearing market. Kézirat. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1985/b.

BAUER T.: Reforming or Perfectioning the Economic Mechanism. *European Economic Review,* 1987/a, 31. évf. 2. sz. 132–138. o.

BAUER T.: A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése vagy reformja? *Közgazdasági Szemle,* 1987/b, 34. évf. 5. sz. 527–546. o.

BELYÓ P.–DREXLER B.: Nem szervezett (elsősorban illegális) keretek között végzett szolgáltatások. Kézirat. Budapest: Szolgáltatáskutatási Intézet, KSH, 1985.

BEREND T. I.: *Gazdasági útkeresés (1956–65). A szocialista gazdaság magyarországi modelljének története.* Budapest, Magvető, 1983.

BERGSON, A.: Socialist Economics, in: *A survey of contemporary economics.* Szerk.: H. S. Ellis. Homewood IL: Irwin, 1948, 1412–1448. o.

BERGSON, A.: Market Socialism Revisited. *Journal of Political Economy,* 1967. 75. évf. 5. sz. 655–673. o.

BERGSON, A.: Entrepreneurship under Labour Participation: The Yugoslav Case, in: *Entrepreneurship.* Szerk.: J. Ronen. Lexington: Lexington Books, 1982.

BERLIN, I.: Two Concepts of Liberty, in: *Four essays on liberty.* Szerk.: I. Berlin. Oxford: Oxford U. Press, 1969. 118–172. o.

BERLINER, J. S.: *Factory and manager in the Soviet Union.* Cambridge, MA: Harvard U. Press, 1957.

BIBÓ I.: Kényszer, jog, szabadság. in: *Válogatott tanulmányok. I. kötet.* Budapest: Magvető, 1986 (1935). 7–147. o.

BIHARI M.: Reform és demokrácia. *Társadalomkutatás,* 1986. 2. sz. 104–108. o.

BOGNÁR J.: Further Development in Economic Reform. *The New Hungarian Quarterly,* 1984. 25. évf. 95. sz. 45–54. o.

BORCHERDING, T. E.–POMMEREHNE, W. W.–SCHNEIDER, F.: Comparing the Efficiency of Private and Public Production: The Evidence from Five Countries. *Zeitshcrift für Nationalökonomie,* 1982. Supplementum 2. 127–156. o.

BORNSTEIN, M. (szerk.): *The Soviet economy: Continuity and change.* Boulder, Colo., London: Westview Press, 1981.

BREITNER M.: Milliárdok egy százalékpontból. *Figyelő,* 1985. aug. 22. 29. évf. 34. sz. 5. o.

BRUS, W.: *The market in a socialist economy.* London: Routledge and Kegan, 1972 (1961).

BRUSZT L.: A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság,* 1987. 30. évf. 5. sz. 87–95. o.

BURKETT, J. P.: The effects of economic reform in Yugoslavia. Kézirat. Berkeley: Institute of International Studies, U. of California, 1983.

BURKETT, J. P.: Stabilization measures in Yugoslavia: An assessment of the proposals of Yugoslavia's Commission for problems of economic stabilization. Kézirat. Kingston: U. of Rhode Island, 1984.

BRYSON, P. J.: *The consumer under socialist planning. The East German Case.* New York: Praeger, 1984.

CHIKÁN A.: Piaci egyensúlytalanság és a készletek nagysága. in: *Készletek a népgazdaságban és a vállalati gazdálkodásban.* Szerk.: Barancsi É. és Chikán A. Budapest: MTA „A szocialista vállalat" Kutatási Főirány, 1981. 34–47. o.

CHIKÁN A.: *A vállalati készletezési politika.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.

CLOWER, R. W.: The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal, in: *The theory of interest rates.* Szerk: F. H. Hahn és F. Brechling. London: Macmillan, 1965.

CLOWER, R. W.–DUE, J. F.: *Microeconomics.* Homewood: Irwin, 1972.

CLOWER, R. W.–LEIJONHUFVUD, A.: Say's Principle, What it Means and Doesn't Mean, in: *Information and coordination.* Szerk.: A. Leijonhufvud. New York–Oxford: Oxford U. Press, 1981.

COLLIER, I. L.: Effective Purchasing Power in a Quantity Constrained Economy: An Estimate for the German Democratic Republic. *Review of Economic Studies,* 1986. 54. évf. 1. sz. 24–32. o.

CROZIER, M. J.-HUNTINGTON, S. P.-WATANUKI, J.: *The Crisis of democracy.* New York: New York U. Press, 1975.

CSÁKI Cs.: Economic Management and Organization of Hungarian Agriculture. *Journal of Comparative Economics,* 1983. 7. évf. 3. sz. 317-328. o.

CSANÁDI M.: A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány összefüggése. *Pénzügyi Szemle,* 1979. 23. évf. 2. sz. 105-120. o.

CSANÁDI M.: A differenciált erőforráselosztás és a támogatások újratermelődésének néhány összefüggése. Kézirat. Budapest: Pénzügykutatási Intézet, 1980.

CSANÁDI M.: Beavatkozás, szelekció, kölcsönös alkalmazkodás. Kézirat. Budapest: Pénzügykutatási Intézet, 1983.

CSIKÓS-NAGY B.: *Árpolitikánk időszerű kérdései.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

CSILLAG I.: Az új vállalati szervezet alapvonásai. *Valóság,* 1983. 26. évf. 7. sz. 45-59. o.

CSOÓR K.-MOHÁCSI P.: Az infláció fő tényezői 1980-84. *Gazdaság,* 1985. 19. évf. 2. sz. 21-39. o.

DÁNIEL Zs.: Bérlakás, jövedelem, állami redisztribúció. *Gazdaság,* 1982. 16. évf. 4. sz. 43-54. o.

DÁNIEL Zs.: Még egyszer az igazságos lakáselosztásról az adatok tükrében. *Gazdaság,* 1984. 18. évf. 4. sz. 22-45. o.

DÁNIEL Zs.: The Effect of Housing Allocation on Social Inequality in Hungary. *Journal of Comparative Economics,* 1985. 9. évf. 4. sz. 391-409. o.

DEÁK A.: A reformot előkészítő pénzügyi számítások tapasztalatai. *Közgazdasági Szemle,* 1968. 15. évf. 7-8. sz. 854-868. o.

DONÁTH F.: *Reform és forradalom - A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

DONG, FURENG: Questions on increasing the vitality of enterprises under the system of ownership by the whole people. Kézirat. Beijing: Chinese Academy of Social Science, 1985.

DOSZTOJEVSZKIJ, F. M.: *A Karamazov testvérek, I-II.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982 (1880).

DUDÁS J.: A beruházások alakulása, 1945-1984. *Statisztikai Szemle,* 1985. 63. évf. 4-5. sz. 389-411. o.

EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE: *Yearbook of National Accounts Statistics 1967.* New York: UN, 1968. *Statistical Yearbook 1969.* New York: UN, 1970. *Yearbook of National Accounts Statistics 1975.* New York: UN, 1977. *Statistical Yearbook 1978.* New York: UN, 1979. *Yearbook of National Accounts Statistics 1980.* New York: UN, 1982. *Statistical Yearbook 1981.* New York: UN, 1983/a. *Monthly Bulletin of Statistics.* 1983/b, január,

37. évf. 1. sz. *Yearbook of National Accounts Statistics 1982.* New York: UN, 1983/c. *Statistical Yearbook 1982.* New York: UN, 1985/a. *Monthly Bulletin of Statistics.* 1985/b, október, 39. évf. 10. sz.

EHRLICH É.: The Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison. *Journal of Comparative Economics,* 1985/a, 9. évf. 3. sz. 267–295. o.

EHRLICH É.: A termelőegységek méretstruktúrája 18 ország feldolgozó iparában. *Gazdaság,* 1985/b, 19. évf. 3. sz. 81–114. o.

ELSTER, J.: Sour Grapes – Utilitarianism and the Genesis of Wants, in: *Utilitarianism and beyond.* Szerk.: A. Sen és B. Williams. Cambridge: Cambridge U. Press, 1982. 219–238. o.

ERDŐS P.: A tervgazdálkodás néhány elméleti kérdéséről. *Közgazdasági Szemle,* 1956. 3. évf. 6. sz. 676–694. o.

FÁBRI E.: Felszíni változások és mélyen fekvő tendenciák a készletfolyamatokban. *Pénzügyi Szemle,* 1981, 25. évf. 10. sz. 728–739. o.

FALUBÍRÓ V.: Szabályozás és vállalati magatartás 1968-tól napjainkig. *Gazdaság,* 1983. 18. évf. 4. sz. 31–49. o.

FALUSNÉ SZIKRA K.: Az első és második gazdaság közötti bér-, illetve jövedelem-diszparitás. *Közgazdasági Szemle,* 1986. 33. évf. 3. sz. 269–277. o.

FARKAS I. K.–PATAKI J.: Feljegyzés az 1980–

86. évi gazdasági közvélemény-kutatásokról. Kézirat. Budapest: Tömegkommunikációs Központ, 1987.

FAZEKAS K.–KÖLLŐ J.: Munkaerőpiac és munkaerőpolitika a hetvenes években. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1985/a.

FAZEKAS K.–KÖLLŐ J.: Fluctuations of Labour Shortage and State Intervention after 1968, in *Labour market and second economy in Hungary.* Szerk.: Galasi P. és Sziráczky Gy. Frankfurt–New York: Campus, 1985/b. 42–69. o.

FEHÉR F.–HELLER Á.–MÁRKUS Gy.: *Dictatorship over needs.* Oxford: Basil Blackwell, 1983.

FERGE Zs.: Szociálpolitika a gazdaságban és társadalomban. *Társadalomkutatás,* 1984. 2. évf. 2. sz. 54–70. o.

FRICZ T.: Az individualizáció esélyei. *Valóság,* 1987. 30. évf. 5. sz. 77–86. o.

GÁBOR R. I.–GALASI P.: *A „második" gazdaság. Tények és hipotézisek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

GÁBOR R. I.–KŐVÁRI Gy.: Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés. Kísérlet egy tévhit eloszlatására. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 6. sz. 724–742. o.

GÁBOR R. I.–HORVÁTH D. T.: Bukás és visszavonulás a magánkisiparban. *Közgazdasági Szemle,* 1987. 34. évf. 4. sz. 404–419. o.

GÁBOR R. I.: A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság,* 1979. 22. évf. 1. sz. 22–36. o.

GÁBOR R. I.: The Major Domains of the Second Economy, in: *Labour market and second economy in Hungary.* Szerk.: Galasi P. és Szirácz ky Gy. Frankfurt–New York: Campus, 1985.

GÁCS J.: Passzív beszerzési magatartás és az alkalmazkodás lehetőségei. *Gazdaság,* 1982. 16. évf. 3. sz. 107–118. o.

GALASI P.–SZIRÁCZKY Gy. (szerk.): *Labour market and second economy in Hungary.* Frankfurt–New York: Campus, 1985.

GALBRAITH, J. K.: *The new industrial state.* Boston: Houghton–Mifflin, 1967/a.

GALBRAITH, J. K.: *American capitalism.* Cambridge: Houghton–Mifflin, 1967/b.

GOMBÁR Cs.: *Egy állampolgár gondolatai.* Budapest, Kossuth, 1984.

GOMULKA, S.: Kornai's Soft Budget Constraint and the Shortage Phenomenon: A Criticism and Restatement. *Economics of Planning,* 1985. 19. évf. 1. sz. 1–11. o.

GORDON, S.: *Welfare, justice and freedom.* New York: Columbia U. Press, 1980.

GRANICK, D.: *Management of the industrial firm in the USSR.* New York: Columbia U. Press, 1954.

GRANICK, D.: Central Physical Planning, Incentives and Job Rights. in: *Comparative economic system: Present views.* Szerk.: A. Zimbalist. Boston – The Hague: Kluwer–Nijhoff, 1984.

GREGORY, P. R.–STUART, R. C.: *Comparative*

economic system. Boston: Houghton-Mifflin, 1980.

GREGORY, P. R.-STUART, R. C.: *Soviet economic structure and performance.* New York: Harper and Row, 1981.

GRIFFIN, K.-GURLEY, J.: Radical Analyses of Imperialism, the Third World and the Transition to Socialism. A Survey Article. *Journal of Economic Literature,* 1985. 23. évf. 3. sz. 1089–1143. o.

GROSSMAN, G.: Gold and the Sword: Money in the Soviet Command Economy, in: *Industrialization in two systems.* Szerk.: H. Rosovsky. New York: John Wiley, 1966. 204–236. o.

GROSSMAN, G.: The „Second Economy" of the USSR. *Problems of Communism,* 1977. 26. évf. 5. sz. 25–40. o.

GROSSMAN, G.: The second economy in the USSR and Eastern Europe: A Bibliography. Kézirat. Berkeley - Durham: U. of California - Duke U., 1985.

GRÓSZ T.: A kamat közgazdasági funkcióinak érvényesülése. *Bankszemle.* 1986. 30. évf. 2. sz. 26–30. o.

HALPERN L.-MOLNÁR Gy.: Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 7–8. sz. 814–832. o.

HANKISS E.-MANCHIN R.-FÜSTÖS L.-SZAKOLCZAI Á.: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980

között. Kézirat. Budapest, Szociológiai Intézet, 1982.

HANKISS E.: Viselkedéskultúránk torzulásai, in: Hankiss E.: *Diagnózisok.* Budapest, Magvető, 1982. 15–63.o.

HANKISS E.: A „fekete doboz". Paradigmák kölcsönhatása és konfliktusa a mai társadalmakban. *Valóság,* 1987. 30. évf. 4. sz. 19–37. o.

HARE, P.–RADICE, H. K.–SWAIN, N. (szerk.): *Hungary: A decade of economic reform.* London: Allen and Unwin, 1981.

HARE, P.: The Beginnings of Institutional Reform in Hungary. *Soviet Studies,* 1983. 35. évf. 3. sz. 313–330. o.

HAVRYLYSHYN, P.: Yugoslav trade liberalization: An economic background. Kézirat. Washington: George Washington U., 1984.

HAYEK, F. A. (szerk.): *Collectivist economic planning.* London: Routledge and Kegan Paul, 1935.

HAYEK, F. A.: *The road to serfdom.* Chicago: U. of Chicago Press, 1976 (1944).

HEGEDŰS A.: Bürokratikus viszony és szocializmus. *Kortárs,* 1966. 10. évf. 8. sz. 1267–1277. o.

HEGEDŰS A.: A bürokratizmus mint a szakigazgatás szociálpatológiája. *Kortárs,* 1970. 14. évf. 7. sz. 1101–1113. o.

HETI VILÁGGAZDASÁG: 1986. május 17. 7. évf. 55.o.

HEWETT, E. A.: The Hungarian economy: Lessons of the 1970's and Prospects for the

1980's. East European economic assessment, part I., country studies. A Compendium of Papers Submitted to the U. S. Congress: Joint Economic Committee, Washington, DC: U. S. GPO, 1981.

HICKS SIR, J.: Are there Economic Cycles? in: *Money, interest and wages: Collected essays on economic theory.* Vol. II., Oxford: Blackwell, 1983.

HOCH R.: A világgazdasági árak és az árcentrum. *Közgazdasági Szemle,* 1980. 27. évf. 10. sz. 1153-1158. o.

HOLZMAN, F. D.: Soviet Inflationary Pressures 1927-1957: Causes and Cures. *Quarterly Journal of Economics,* 1960. 74. évf. 2. sz. 229-287. o.

HORVÁT, B.: *The Yugoslav economic system.* White Plains: International Arts and Science Press, 1976.

HORVÁT, B.: *The political economy of socialism.* Armonk: Sharpe, 1982.

HORVÁTH L.: Az ágazati irányítás elvei és gyakorlati problémái. *Gazdaság,* 1976. 10. évf. 4. sz. 7-26. o.

HULYÁK K.: Egyensúlyhiányok a lakossági fogyasztásban. *Statisztikai Szemle,* 1983. 61. évf. 3. sz. 229-243. o.

HULYÁK K.: A külső és belső egyensúly ökonometriai elemzése (1965-1981). *Tervgazdasági Fórum,* 1985. 1. évf. 2. sz. 41-52. o.

HUNTER, H.: Optimal Tautness in Develop-

ment Planning. *Economic Development and Cultural Change,* 1961. 9. évf. 2. sz. 561–572. o.

JACKALL, R.: Moral Mazes: Bureaucracy and Managerial Work. *Harvard Business Review,* 1983. 61. évf. 5. sz. 118–130. o.

JORDÁN Gy.: Kína mezőgazdasága ma – változások és tendenciák. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 10. sz. 1249–1260. o.

JUHÁSZ P.: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc,* 1982. 2. évf. 1. sz. 117–139. o.

KAPITÁNY Zs.–KORNAI J.–SZABÓ J.: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. *Közgazdasági Szemle,* 1982. 29. évf. 3. sz. 300–324. o.

KEREN, M.–MILLER, J.–THORNTON, J. R.: The Ratchet: A Dynamic Managerial Incentive Model of the Soviet Enterprise. *Journal of Comparative Economics,* 1983. 7. évf. 4. sz. 347–367. o.

KEREN, M.: On the Tautness of Plans. *Review of Economic Studies,* 1972. 39. évf. 4. sz. 469–486. o.

KERTESI G.–CUKOR E.: Mitől függ a vállalatok kereseti pozíciója? Kézirat. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1987.

KIS J.: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest, Független Kiadó, 1986.

KNIGHT, P. T.: Financial Discipline and Structural Adjustment in Yugoslavia: Rehabilitation and Bankruptcy of Loss-Making Enterprises. *World Bank Staff Working Papers,* 1984. 705. sz.

KOLM, S.-C.: Liberty based public econo-

mics: Its foundations, principle, method, application and structural results. Párizs, CERAS, 1987.

KOLOSI T.: Második gazdaság és társadalomszerkezet. Kézirat. Budapest, Országos Tervhivatal, 1979.

KOLOSI T.: A társadalmi egyenlőtlenségről. *Társadalmi Szemle,* 1980. 35. évf. 6. sz. 48–58. o.

KONRÁD Gy.–SZELÉNYI I.: *The intellectuals on the road to class power.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

KORNAI J.–MATITS Á.–FERGE A.: Az állami vállalatok jövedelmének redisztribúciója. Első beszámoló. Kézirat. Budapest, Ipari Minisztérium, 1983.

KORNAI J.–MATITS Á.: Az állami vállalatok jövedelmének redisztribúciója. Kézirat. Budapest, Ipari Minisztérium, 1983/a.

KORNAI J.–MATITS Á.: A költségvetési korlát puhaságáról – vállalati adatok alapján. *Gazdaság,* 1983/b. 16. évf. 3. sz. 3–30. o.

KORNAI J.–MATITS Á.: Adók és támogatások – Az állami vállalatok nyereségének újraelosztása. Kutatási zárótanulmány. Kézirat. Budapest: ECONOMIX–ECONOWARE, 1986.

KORNAI J.–WEIBULL, J. W.: Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca. *Szigma,* 1983. 16. évf. 3. sz. 169–184. o.

KORNAI J.: Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát. *Szabad Nép,* 1956. október 14. 14. évf. 286. sz. 3–4. o.

KORNAI J.: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

KORNAI J.: Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést? *Közgazdasági Szemle,* 1958. 5. évf. 7. sz. 720–734. o.

KORNAI J.: *Anti-Equilibrium.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

KORNAI J.: Resource-Constrained Versus Demand-Constrained System. *Econometrica,* 1979. 47. évf. 4. sz. 801–819. o.

KORNAI J.: A *hiány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

KORNAI J.: *Növekedés, hiány és hatékonyság.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982/a.

KORNAI J.: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. *Gazdaság,* 1982/b. 26. évf. 3. sz. 5–35. o.

KORNAI J.: A hiány magyarázó elméletéről. Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez. *Közgazdasági Szemle.* 1985/a, 32. évf. 2. sz. 179–192. o.

KORNAI J.: Gomulka on the Soft Budget Constraint: A Reply. *Economics of Planning,* 1985/b. 19. évf. 2. sz. 49–55. o.

KOVÁCS A.: Jogszabálytervezetek véleményezése, koordináció a Minisztertanács Tanácsi Hivatalában. *Állam és Igazgatás,* 1978. 28. évf. 12. sz. 1082–1090. o.

KOVÁCS J. M.: A reformalku sűrűjében. *Valóság,* 1984. 27. évf. 3. sz. 30–55. o.

KÖVES A.–OBLÁTH G.: A magyar külkereskedelem a hetvenes évtizedben. *Gazdaság*, 1981. 15. évf. 4. sz. 70–89. o.

KOWALIK, T.: Review on the Economics of Feasible Socialism Written by Alec Nove 1983. *Contribution to Political Economy*, 1984. 3. évf. 1. sz. 91–97. o.

KOZMA F.: A vállalkozó szocialista állam. *Gazdaság*, 1983/a, 17. évf. 2. sz. 56–75. o.

KOZMA F.: Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában. *Társadalmi Szemle*, 1983/b, 38. évf. 11. sz. 11–29. o.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL: *Statisztikai évkönyv 1956.* (1957). *Idegenforgalmi adattár 1958–1965.* (1966). *Statisztikai évkönyv 1966.* (1967). *Statisztikai évkönyv 1970.* (1971). *Magánkisipari adattár 1938–1971.* (1972). *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben.* (1975/a). *Statisztikai évkönyv 1974.* (1975/b). *Statisztikai évkönyv 1975.* (1976). *Statisztikai évkönyv 1978.* (1979). *Statisztikai évkönyv 1979.* (1980). *Statisztikai évkönyv 1981.* (1982). *Statisztikai évkönyv 1982.* (1983/a). *Mezőgazdasági adattár V.* (1983/b). *Statisztikai évkönyv 1983.* (1984/a). *1980. évi népszámlálás adatai. 36. kötet. Összefoglaló adatok.* (1984/b). *Statisztikai évkönyv 1984.* (1985/a). *Lakásstatisztikai évkönyv 1984.* (1985/b). *Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 1984.* (1985/c). *A családi jövedelmek színvona-*

la és szóródása 1982-ben. (1985/d). *Nemzetközi statisztikai évkönyv 1985.* (1986/a). *Statisztikai évkönyv 1985.* (1986/b).

KRAVIS, I. B. et al.: World Product and Income. Washington: World Bank, 1982.

KRAVIS, I. B. et al.: China: Socialist Economic Development. Washington: World Bank, 1983.

KRUEGER, A. O.: The Political Economy of the Rent-Seeking Society. *American Economic Review,* 1974. 64. évf. 3. sz. 291–303. o.

KULCSÁR K.: A bürokratizmus társadalmi összefüggései, in: Kulcsár K.: *Gazdaság, társadalom, jog.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 235–254. o.

KUPA M.: *Jövedelemelosztás – költségvetés – gazdasági folyamatok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

LACKÓ M.: Feszültségek felhalmozása és leépítése. *Közgazdasági Szemle,* 1980. 27. évf. 7–8. sz. 923–940. o.

LACKÓ M.: Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában. *Közgazdasági Szemle,* 1982. 19. évf. 7–8. sz. 848–862. o.

LAKI M.: Megszűnés és összevonás. *Gazdaság,* 1982. 16. évf. 1. sz. 36–52. o.

LAKI M.: *Vállalatok megszűnése és összevonása.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

LAKI M.: A gazdaságirányítás és a vállalati válság. *Külgazdaság,* 1985. 29. évf. 5. sz. 41–59. o.

LAKY T.: A recentralizálás rejtett mechanizmusai. *Valóság,* 1980. 23. évf. 2. sz. 31–41. o.

LAKY T.: A vgmk és vállalati érdek. *Gazdaság,* 1984. 18. évf. 2. sz. 74–91. o.

LAMBERGER G.–MATOLCSY Gy.–SZALAI E.–VOSZKA É.: Vállalatmegszűnés. Hét eset a nyolcvanas évekből: tapasztalatok és következtetések. Kézirat. Budapest, Pénzügykutatási Intézet, 1986.

LANGE, O.: On the Economic Theory of Socialism. *Review of Economic Studies,* 1936. okt., 1937. febr. 4. évf. 1–2. sz. 53–71. és 123–142. o.

LAVOIE, D.: *Rivalry and central planning. The socialist calculation debate reconsidered.* Cambridge: Cambridge U. Press, 1985.

LEVINE, H. S.: Pressure and Planning in the Soviet Economy. in: *Industrialization in two systems.* Szerk.: H. Rosovsky. New York: John Wiley, 1966. 266–285. o.

LEIBENSTEIN, H.: Allocative Efficiency vs. X-Efficiency. *American Economic Review,* 1966. 21. évf. 6. sz. 392–415. o.

LIBERMAN, E. G.: The Plan, Profits and Bonuses. A. Nove–D. M. Nuti. Middlesex: Penguin Books, 1972. (1962), 309–318. o.

LIM, E.–WOOD, A.: *China - Long-term development issues and options.* Baltimore–London: World Bank - Jonh's Hopkins U. Press, 1985.

LINDBECK, A.: Individual freedom and welfare state policy. *European Economic Review,* 1988. Megjelenés alatt.

LINDBLOM, C.: *Politics and markets. The world's political economic system.* New York: Basic Books, 1977.

LISKA T.: Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához. *Közgazdasági Szemle,* 1963. 10. évf. 2. sz. 1058–1076. o.

LISKA T.: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. *Valóság,* 1969. 12. évf. 1. sz. 22–35. o.

LOCKE, J.: *The treatises of government.* New York: Cambridge U. Press, 1967. (1690).

MACCALLUM, G. C.: Negative and Positive Freedom. *Philosophical Review,* 1967. 76. évf. 3. sz. 312–334. o.

MACRAE, N.: Into Entrepreneural Socialism. *The Economist,* 1983. márc. 19–25., 23–29. o.

MADÁCH I.: *Az ember tragédiája.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. (1861).

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT Központi Bizottságának ülése, 1965. november 18–20, in: *A gazdaságirányítás átfogó reformja.* Budapest, Kossuth, 1965.

MARER, P.: The Mechanism and Performance of Hungary's Foreign Trade, 1968–79, in: *Hungary: A decade of economic reform.* Szerk.: P. Hare–H. K. Radice–N. Swain. London: Allen and Unwin, 1981. 161–204. o.

MARER, P.: *East-West technology transfer: Study of Hungary 1968–1984.* Paris: OECD, 1986/a.

MARER, P.: Economic Reform in Hungary: From Central Planning to regulated market, in:

East-Euroean economics: Slow growth in the 1980's. Country Studies on Eastern Europe and Yugoslavia, Vol. 3., Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, DC: UIS. GPO. 1986/b.

MARESSE, M.: Agricultural Policy and Performance in Hungary. *Journal of Comparative Economics,* 1983. 7. évf. 3. sz. 329–345. o.

MATITS Á.: A redisztribúció szerepe az állami vállalatok jövedelmezőségének alakulásában. Kézirat. Budapest, ECONOMIX-ECONOWARE, 1984/a.

MATITS Á.: Az egyéni jövedelmek és a vállalati jövedelmezőség. Kézirat. Budapest, ECONOMIX-ECONOWARE, 1984/b.

MATITS Á.: A vállalatnagyság szerepe a redisztribúcióban megnyilvánuló részrehajlásban. Kézirat. Budapest, ECONOMIX-ECONOWARE, 1984/c.

MATITS Á.–TEMESI J.: A beruházások és a vállalati jövedelmezőség. *Tervgazdasági Fórum,* 1986. 2. évf. 4. sz. 67–77. o.

MAYER, T.–DUESENBERRY, J. S.–ALIBER, R. Z.: *Money, banking and economy.* New York: Norton, 1984.

MCCLOSKEY, D. N.: The Rhetoric of Economics. *Journal of Economic Literature,* 1983. 21. évf. 2. sz. 481–517. o.

MISES, L. VON.: Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, in: *Collectivist economic planning.* Szerk.: F. A. Hayek. London:

Routledge and Kegan Paul, 1935. (1920), 87–130. o.

MONTIAS, J. M.: *The structure of economic system.* London-New Haven: Yale U. Press, 1976.

MURAKÖZY L.: Hazánk költségvetéséről – nemzetközi összehasonlításban. *Pénzügyi Szemle,* 1985. 29. évf. 10. sz. 745–754. o.

MURAKÖZY L.: A tőkés országok költségvetése a második világháború után. *Közgazdasági Szemle,* 1986. 33. évf. 4. sz. 422–434. o.

MUSGRAVE, R. A.–MUSGRAVE, P. B.: *Public finance in theory and practice.* New York: McGraw Hill, 1980. (1973).

NAUGHTON, B.: False Starts and Second Wind: Financial Reforms in China's Industrial System, in: *The political economy of reform in post-Mao China.* Szerk.: E. J. Perry és C. Wong. Cambridge: Harvard U. Press, 1985. 223–252. o.

NAGY T.: A politikai gazdaságtan néhány kérdéséről. *Közgazdasági Szemle,* 1956. 3. évf. 6. sz. 657–675. o.

NEUBERGER, E.–DUFFY, W.: *Comparative economic system. A decision making approach.* Boston–London: Allen and Bacon, 1976.

NISKANEN, W. A.: *Bureaucracy and representative government.* Chicago: Maldine, 1971.

NISKANEN, W. A.: Bureaucrats and Politicians. *Journal of Law and Economics,* 1975. 18. évf. 3. sz. 617–643. o.

NOVE, A.: *The economics of feasible socialism.* London: Allen and Unwin, 1983/a.

NOVE, A.: *The Soviet economic system.* London: Allen and Unwin, 1983/b.

NOZICK, R.: *Anarchy, state and utopia.* New York: Basic Books, 1974.

NUTI, D. M.: Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economies: Definitions, Measurement and Stabilisation. *EUI Working Paper,* 1985. okt. No. 85/200!

NYERS R.: *25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Interjú Nyers Rezső elvtárssal.* Készítette: Bogota B. és Garam J. Budapest, Kossuth, 1969.

NYERS R.–TARDOS M.: Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? *Gazdaság,* 1979. 14. évf. 1 sz. 11–32. o.

NYERS R.–TARDOS M.: Vállalatok a gazdasági reform előtt és után. *Valóság,* 1981. 24. évf. 3. sz. 9–19. o.

NYERS R.–TARDOS M.: A gazdasági konszolidáció szükségessége és a fejlődés lehetőségei. *Gazdaság,* 1984. 18. évf. 1. sz. 25–43. o.

OPPENHEIM, F. E.: *Dimensions of freedom.* New York: St. Martins Press, London: Macmillan, 1961.

PAPANEK G.–SÁRKÁNY P.–VISZT E.: A nehéz pénzügyi helyzet rendezése iparvállalatainknál. Kézirat. Budapest, MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport, 1986.

PÉNZÜGYMINISZTÉRIUM ELLENŐRZÉSI FŐIGAZ-

GATÓSÁGA: A normativitással kapcsolatos értelmezések és kísérlet a normativitás érvényesülésének körvonalazására. Kézirat. Budapest, 1982.

PERRY, E. J.-WONG, C. (szerk.): *The political economy of reform in post-Mao China.* Cambridge: Harvard U. Press, 1985.

PÉTER GY.: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle,* 1954/a, 1. évf. 3. sz. 300–324. o.

PÉTER GY.: Az egyszemélyi felelős vezetésről. *Társadalmi Szemle,* 1954/b, 9. évf. 8–9. sz. 109–124. o.

PÉTER GY.: A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban I–II. *Közgazdasági Szemle,* 1956. 3. évf. 6. sz. 695–711. o. és 7–8. sz. 851–869. o.

PÉTER GY.: On the Planned Central Control and Management of the Economy. *Acta Oeconomica,* 1967. 2. évf. 1–2. sz. 23–45. o.

PETŐ I.–SZAKÁCS S.: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

PETSCHNIG M.: Fogyasztói árindexünk – a kritika tükrében. Kézirat. Pécs–Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1985/a.

PETSCHNIG M.: Mennyi az annyi? *Heti Világgazdaság,* 1985/b, június 1. 6. évf. 22. sz. 7. o.

POLÁNYI K.: *The great transformation.* New York: Farrar and Rinehart, 1944.

POLÁNYI K.: *Primitive, archaic and modern ecomomies.* Szerk.: G. Dalton. New York: Doubleday, 1968.

POLÁNYI K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1976.

PORTES, R.–WINTER, D.: The Supply of Consumption Goods in Centrally Planned Economies. *Journal of Comparative Ecomomics,* 1977. 1. évf. 4. sz. 351–365. o.

PORTES, R.–WINTER, D.: The Demand for Money and for Consumption Goods in Centrally Planned Economies. *Review of Economics and Statistics,* 1978. 60. évf. 1. sz. 8–18. o.

PORTES, R.–WINTER, D.: Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. *Review of Economic Studies,* 1980. 47. évf. 1. sz. 137–139. o.

PORTES, R.–QUANDT, R.–WINTER, D.–YEO, S.: Macro-Economic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland. *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper* (London), 1986. No. 91.

PORTES, R.: Economic Reforms in Hungary. *American Economic Review,* 1970. 60. évf. 2. sz. 307–313. o.

PORTES, R.: The Tactics and Strategy of Economic Decentralization. *Soviet Studies,* 1972. 23. évf. 4. sz. 429–658. o.

PORTES, R.: Hungary: Economic Performance, Policy and Prospects, in: *East-Euro-*

pean economics post-Helsinki. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, DC: U.S. GPO; 1977.

PORTES, R.: The theory and measurement of macroeconomic disequilibrium in centrally planned economies. Kézirat. U. of London, Birkbeck College, 1984.

RAWLS, J.: *A theory of justice.* Cambridge: Harvard U. Press, 1971.

RÉVÉSZ G.: Iparunk vállalati és üzemnagyság szerinti szerkezete. *Gazdaság,* 1978. 12. évf. 3. sz. 55–74. o.

RISKIN, C.: Political economy of Chinese development since 1949. Kézirat. New York: Columbia, 1985.

ROKEACH, M.: *Understanding of human values.* New York: Free Press, 1979.

ROMÁN Z.: A piaci verseny feltételeinek vizsgálata. *Statisztikai Szemle,* 1984. 62. évf. 10. sz. 996–1008. o.

RUPP K.: *Entrepreneurs in red.* Albany: State U. of New York Press, 1983.

SÁRKÖZY T.: A tulajdonosi szervezet kérdései. *Gazdaság,* 1982. 16. évf. 3. sz. 59–87. o.

SCHUMPETER, J. A.: *The theory of economic development.* Cambridge: Harvard U. Press, 1934. (1911).

SCHWEITZER I.: *Vállalatméret.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

SEN, A.–WILLIAMS, B.: Introduction: Utilitarianism and beyond. in: *Utilitarianism and be-*

yond. Szerk.: A. Sen és B. Williams. Cambridge: Cambridge U. Press, 1982. 1–22. o.

SEN, A.: Well-being, agency and freedom: The Dewey Lectures. *Journal of Philosophy,* 1985. 82. évf. 4. sz., 169–221. o.

SEN, A.: A választás szabadsága. *Tervgazdasági Fórum,* 1988. 4. évf. 1. sz. 1–15. o.

SÍKLAKY I. (szerk.): *Koncepció és kritika: vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor" javaslatáról.* Budapest, Magvető, 1985.

SÍK, O.: Socialist Market Relations and Planning, in: *Socialism, capitalism and economic growth. Essays presented to Maurice Dobb.* Szerk.: C. H. Feinstein. Cambridge: Cambridge U. Press, 1967. 133–157. o.

SIMON, H.: *Administrative behavior.* New York: Macmillan, 1976.

SIPOS A.: Az agrár-ipari szféra vállalati kapcsolati rendszerei. *Közgazdasági Szemle,* 1983. 30. évf. 7–8. sz. 787–801. o.

SOLINGER, J. D.: *Three visions of Chinese socialism.* Boulder, 1984.

SOÓS K. A.: A beruházások ingadozásainak okai a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle,* 1975. 22. évf. 1. sz. 104–111. o.

SOÓS K. A.: A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös sajátossága. *Társadalomkutatás,* 1984. 2. évf. 2. sz. 71–86. o.

SOÓS K. A.: A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmat-

lanság. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 1. sz. 86–98. o.

STARK, D.: The Micropolitics of the Firm and the Macropolitics of Reform: New Forms of Workplace Bargaining in Hugarian Enterprises, in: *State versus markets in the world-system.* Szerk.: P. Evans, D. Rueschemeyer, E. H. Stephens. Beverly Hills, CA: Sage, 1985. 247–269. o.

SUGÁR T.: A piac és a látható kéz. *Társadalmi Szemle,* 1984. 29. évf. 3. sz. 89–99. o.

SWAIN, N.: The Evolution of Hungary's Agricultural System Since 1967, in: *Hungary: A decade of economic reform.* Szerk.: P. Hare, H. K. Radice és N. Swain. London: Allen and Unwin, 1981. 225–251. o.

SZABÓ J.–TARAFÁS I.: Hungary's Exchange Rate Policy in the 1980's. *Acta Oeconomica,* 1985. 35. évf. 1–2. sz. 53–79. o.

SZABÓ J.: Kínálati rugalmatlanság, elszakadó kereslet, készletek és hiány. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 7–8. sz. 951–960. o.

SZABÓ K.: A szocialista gazdaságirányítási rendszer, in: *A szocializmus politikai gazdaságtana.* Tankönyv. Szerk.: Berei A. és szerkesztőtársai. Budapest, Kossuth, 1967.

SZALAI E.: A reformfolyamat és a nagyvállalatok. *Valóság,* 1982. 25. évf. 5. sz. 23–35. o.

SZAMUELY L.: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon 1954–1957. *Valóság,* 1982. 25. évf. 7. sz. 17–31. o.

SZAMUELY L.: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság,* 1985. 19. évf. 2. sz. 94–115. o.

SZEGŐ A.: Érdek és gazdasági intézményrendszer. *Valóság,* 1983/a, 26. évf. 6. sz. 22–36. o.

SZEGŐ A.: Gazdaság és politika – Érdek és struktúra. *Medvetánc,* 1983/b, 3. évf. 2–3. sz. 49–92. o.

SZELÉNYI I.–MANCHIN R.: Interrupted embourgeoisement. Kézirat. New York: Graduate School of U. of New York, 1987.

SZELÉNYI I.: Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology,* 1978. 19. évf. 1–2. sz. 62–87. o.

SZELÉNYI I.: *Urban inequalities under state Socialism.* Oxford: Oxford U. Press, 1983.

TARDOS M.: Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon. *Gazdaság,* 1981. 15. évf. 1. sz. 58–74. o.

TARDOS M.: Program a gazdaságirányítási és szervezeti rendszer fejlesztésére. *Közgazdasági Szemle,* 1982. 19. évf. 6. sz. 715–729. o.

TARDOS M.: A szabályozott piac kialakításának feltételei. *Közgazdasági Szemle,* 1985. 32. évf. 11. sz. 1281–1298. o.

TARDOS R.: Magatartástípusok a családi gazdálkodásban. *Közgazdasági Szemle,* 1983. 30. évf. 1. sz. 63–76. o.

TAYLOR, F. M.: The Guidence of Production in a Socialist State. *American Economic Review,* 1929. 19. évf. 1. sz. 1–80. o.

TELLÉR GY.: Ómechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek. *Medvetánc,* 1984–85. 4–5. évf. 4–1. sz. 143–165. o.

TIBOR Á.: Statikus automobilizmus. *Heti Világgazdaság,* 1984. április 28. 5. évf. 17. sz. 53–55. o.

TIMÁR J.: A társadalmi újratermelés időalapja. Kézirat. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1985/a.

TIMÁR J.: Idő és munkaidő. A munkaidő és a társadalmi újratermelés időalapjának néhány fontos problémája Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 1985/b, 32. évf. 11. sz. 1299–1313. o.

TYSON, L. D.: Liquidity Crises in the Yugoslav Economy: An Alternative to Bankruptcy? *Soviet Studies,* 1977. 29. évf. 2. sz. 284–295. o.

TYSON, L. D.: *The Yugoslav economic system and its performance in the 1970s.* Berkeley: Institute of International Studies, U. of California, 1980.

TYSON, L. D.: Investment Allocation: A Comparison of the Reform Experiences of Hungary and Yugoslavia. *Journal of Comparative Economics,* 1983. 7. évf. 3. sz. 288–303. o.

VARGA I.: A Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásai. *Közgazdasági Szemle,* 1957. 4. évf. 10. sz. 997–1008. o. és 12. sz. 1231–1248. o.

VÁRHEGYI É.: A hitelrendszer hatása a vállalati költségvetési korlátra. Kézirat. Budapest, ECONOMIX-ECONOWARE, 1986/a.

VÁRHEGYI É.: A bankhitel működése restrikciós időszakban. *Gazdaság,* 1986/b, 20. évf. 2. sz. 47–62. o.

VASS H. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, Kossuth, 1968.

WEBER, M.: *The theory of social and economic organization.* Oxford: Oxford U. Press, 1947. (1922).

WEBER, M.: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.

WILES, P.: Growth Versus Choice. *Economic Journal,* 1956. 66. évf. 262. sz. 244–255. o.

WILLIAMSON, O.: *Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications.* New York: The Free Press, 1975.

WONG, C.: The economics of shortage and the problems of industrial reform in post-Mao China. Kézirat. Berkeley: U. of California, 1985.

ZELKÓ, L.: A „versenyárrendszer" elméleti és gyakorlati problémáihoz. *Közgazdasági Szemle,* 1981. 27. évf. 7–8. sz. 927–940. o.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. A bürokratikus koordináció kiterjedésének néhány mutatószáma 16
2. A termelés és az igazgatási kiadás növekedési üteme 18
3. A pénzügyi újraelosztásnak tulajdonítható átmeneti valószínűségek Magyarországon 1982-ben 59
4. Veszteség és rehabilitáció Jugoszláviában 1980–1981-ben 61
5. A nyereségképződést érintő újraelosztás mértéke az egyes népgazdasági ágakban 113
6. Az elvonások és juttatások relatív nagysága 1982-ben 115
7. A nyereségmutatók közötti korrelációs együtthatók 117
8. A jövedelmezőségi mutatók közötti korrelációs együtthatók 118
9. Az eredeti jövedelmezőség és a redisztribúciós arány közötti korrelációs együtthatók 127
10. A különböző jövedelmezőségi szintekhez tartozó vállalatok aránya 1982-ben 128

11. A jövedelmezőségi mutatók szórása 129
12. A legmagasabb jövedelmezőségi szint megtartásának esélye 131
13. A társadalmi szektorok aránya a foglalkoztatottságban és a nemzeti jövedelemben 184
14. A pénzügyi újraelosztásnak tulajdonítható átmeneti valószínűségek az ipar állami vállalatainak körében, 1982 200
15. A vállalatok méret szerinti megoszlása a feldolgozóiparban 204
16. A mezőgazdaság bruttó termelési értékének társadalmi szektorok szerinti megoszlása 210
17. A hivatalos (formális) magánszektor mérete 219
18. A második gazdaság viszonylagos mérete 225
19. A kötvény hozzáférhetősége, 1986. május 239
20. Nemzetközi összehasonlítás: készletösszetétel a feldolgozóiparban 256
21. Az infláció mértéke nemzetközi összehasonlításban 257
22. A növekedés mutatói Magyarországon, 1957–1984 262
23. Az építési tevékenység növekedési ütemeinek nemzetközi összehasonlítása 263
24. Jövedelemeloszlás 270

25. A foglalkozás, a munkahely és a munkaidő megválasztása 380
26. A fogyasztó választása: termékek és szolgáltatások 384
27. Átlagos növekedési ütemek az NDK-ban és Magyarországon 397
28. Elsődleges értékek rangsorolása Magyarországon és az USA-ban 402

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. A bürokratikus koordináció sémája .. 8
2. A piaci koordináció sémája 9
3. Az etikai koordináció sémája 10
4. Az agresszív koordináció sémája 11
5. A költségvetési korlát puhulása 40
6. Az eredeti jövedelmezőség és a redisztribúció elemei közötti összefüggés ... 125
7. A mércék szemléltetése: A teljes anarchiától a teljes állami szabályozásig .. 370
8. A keleti reformerek és a nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulások 412

A TANULMÁNYOK ELSŐ MAGYAR PUBLIKÁCIÓJÁNAK HELYE

Bürokratikus és piaci koordináció
Közgazdasági Szemle, 1983. 30 évf. 9. sz. 1026–1038. o.

A puha költségvetési korlát
Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. évf. 3. sz. 1–17. o.

Feljegyzés az árakról és az inflációról
A jelen kötet

A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása
Társszerző: Matits Ágnes
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság
Gazdaság, 1987. 31. évf. 2–3. sz. 5–46. és 5–40. o.

A tudományos kutató, a tanácsadó és a politikus felelősségéről. Előszó „A hiány" szovjet kiadásához
Valóság, 1988. 31. évf. 12. sz. 37–41. o.

A kínai gazdasági reform magyar közgazdászok szemével
Társszerző: Dániel Zsuzsa
Valóság, 1986. 29. évf. 4. sz. 77–89. o.

Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja
Valóság, 1988. 31. évf. 5. sz. 1–24. o.

TARTALOM

Előszó 5
Bürokratikus és piaci koordináció 7
A puha költségvetési korlát 38
Feljegyzés az árakról és az inflációról .. 81
A vállalati nyereség bürokratikus újraelosztása 92
A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság 174
A kínai gazdasági reform magyar közgazdászok szemével 307
A tudományos kutató, a tanácsadó és a politikus felelősségéről 342
Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja 357
Irodalomjegyzék 423
Táblázatok jegyzéke 454
Ábrák jegyzéke 457
A tanulmányok első magyar publikációjának helye 458

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Jovánovics Miklós
Alföldi Nyomda 943.68-14-2, Debrecen, 1989
Felelős vezető Benkő István vezérigazgató · Felelős szerkesztő Nagy András · Műszaki vezető Bezúr Györgyi
Műszaki szerkesztő Fejes Zsuzsa · A fedelet Maurer Dóra tervezte · Kiadványszám 8920 · Megjelent 19,7 (A5) ív terjedelemben, Times betűtípusból szedve · MA 5621
ISBN 963 14 1479 5
ISSN 0324-7155

58,–

„...Ezek a kérdések a végső problémához vezetnek: mehet-e egy szocialista országban a reformfolyamat sokkal messzebb, mint ameddig Magyarországon eljutott? Vagy a mai Magyarország jelzi többé-kevésbé a reform határait? A további, kisebb rendszerbeli változások, bármennyire kívánatosak is, e kérdés lényegét illetően irrelevánsak.

A szerző kénytelen őszintén bevallani ambivalenciáját. Mint magyar állampolgár reméli, hogy az előbbiekben felvetett kérdésekre pozitívak lesznek a válaszok. Mint alkalmi tanácsadó megpróbálhatja a vázolt irányba befolyásolni a folyamatot. Mint kutató fenntartja a jogot a kétkedésre."

Magvető